

P. VERGILIUS MARO

AENEID

LIBER PRIMUS

Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam, fato profugus, Laviniaque venit
litora, multum ille et terris iactatus et alto
vi superum saevae memorem Iunonis ob iram;
multa quoque et bello passus, dum conderet urbem, 5
inferretque deos Latio, genus unde Latinum,
Albanique patres, atque altae moenia Romae.

Musa, mihi causas memora, quo numine laeso,
quidve dolens, regina deum tot volvere casus
insignem pietate virum, tot adire labores 10
impulerit. Tantaene animis caelestibus irae?

Urbs antiqua fuit, Tyrii tenuere coloni,
Karthago, Italiam contra Tiberinaque longe
ostia, dives opum studiisque asperrima belli;
quam Iuno fertur terris magis omnibus unam 15
posthabita coluisse Samo; hic illius arma,
hic currus fuit; hoc regnum dea gentibus esse,
si qua fata sinant, iam tum tenditque fovetque.
Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
audierat, Tyrias olim quae verteret arces; 20
hinc populum late regem belloque superbum
venturum excidio Libyae: sic volvere Parcas.
Id metuens, veterisque memor Saturnia belli,
prima quod ad Troiam pro caris gesserat Argis—
necdum etiam causae irarum saevique dolores 25
exciderant animo: manet alta mente repostum
iudicium Paridis spretaeque iniuria formae,
et genus invisum, et rapti Ganymedis honores.
His accensa super, iactatos aequore toto
Troas, reliquias Danaum atque immitis Achilli, 30
arcebat longe Latio, multosque per annos
errabant, acti fati, maria omnia circum.
Tantae molis erat Romanam condere gentem!

Vix e conspectu Siculae telluris in altum
 vela dabant laeti, et spumas salis aere ruebant, 35
 cum Iuno, aeternum servans sub pectore volnus,
 haec secum: 'Mene incepto desistere victam,
 nec posse Italia Teucrorum avertere regem?
 Quippe vetor fatis. Pallasne exurere classem
 Argivom atque ipsos potuit submergere ponto, 40
 unius ob noxam et furias Aiacis Oilei?
 Ipsa, Iovis rapidum iaculata e nubibus ignem,
 disiecitque rates evertitque aequora ventis,
 illum expirantem transfixo pectore flammas
 turbine corripuit scopuloque infixit acuto. 45
 Ast ego, quae divom incedo regina, Iovisque
 et soror et coniunx, una cum gente tot annos
 bella gero! Et quisquam numen Iunonis adoret
 praeterea, aut supplex aris imponet honorem?'

Talia flammato secum dea corde volutans 50
 nimborum in patriam, loca feta furentibus austris,
 Aeoliam venit. Hic vasto rex Aeolus antro
 luctantes ventos tempestatesque sonoras
 imperio premit ac vinclis et carcere frenat.
 Illi indignantes magno cum murmure montis 55
 circum claustra fremunt; celsa sedet Aeolus arce
 scepra tenens, mollitque animos et temperat iras.
 Ni faciat, maria ac terras caelumque profundum
 quippe ferant rapidi secum verrantque per auras.
 Sed pater omnipotens speluncis abdidit atris, 60
 hoc metuens, molemque et montis insuper altos
 imposuit, regemque dedit, qui foedere certo
 et premere et laxas sciret dare iussus habenas.
 Ad quem tum Iuno supplex his vocibus usa est:

'Aeole, namque tibi divom pater atque hominum rex 65
 et mulcere dedit fluctus et tollere vento,
 gens inimica mihi Tyrrhenum navigat aequor,
 Ilium in Italiam portans victosque Penates:
 incute vim ventis submersasque obrue puppes,
 aut age diversos et disiice corpora ponto. 70
 Sunt mihi bis septem praestanti corpore nymphae,
 quarum quae forma pulcherrima Deiopea,
 conubio iungam stabili propriamque dicabo,

omnis ut tecum meritis pro talibus annos
exigat, et pulchra faciat te prole parentem.' 75

Aeolus haec contra: 'Tuus, O regina, quid optes
explorare labor; mihi iussa capessere fas est.
Tu mihi, quodcumque hoc regni, tu scepra Iovemque
concilias, tu das epulis accumbere divom,
nimborumque facis tempestatumque potentem.' 80

Haec ubi dicta, cavum conversa cuspide montem
impulit in latus: ac venti, velut agmine facto,
qua data porta, ruunt et terras turbine perflant.
Incubere mari, totumque a sedibus imis
una Eurusque Notusque ruunt creberque procellis 85
Africus, et vastos volvunt ad litora fluctus.
Insequitur clamorque virum stridorque rudentum.
Eripiunt subito nubes caelumque diemque
Teucrorum ex oculis; ponto nox incubat atra.
Intonuere poli, et crebris micat ignibus aether, 90
praesentemque viris intentant omnia mortem.

Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra:
ingemit, et duplicis tendens ad sidera palmas
taliam voce refert: 'O terque quaterque beati,
quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis 95
contigit oppetere! O Danaum fortissime gentis
Tydide! Mene Iliacis occumbere campis
non potuisse, tuaque animam hanc effundere dextra,
saevus ubi Aeacidiae telo iacet Hector, ubi ingens
Sarpedon, ubi tot Simois correpta sub undis 100
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit?'

Talia iactanti stridens Aquilone procella
velum adversa ferit, fluctusque ad sidera tollit.
Franguntur remi; tum prora avertit, et undis
dat latus; insequitur cumulo praeruptus aquae mons. 105
Hi summo in fluctu pendent; his unda dehiscens
terram inter fluctus aperit; furit aestus harenis.
Tris Notus abreptas in saxa latentia torquet—
saxa vocant Itali mediis quae in fluctibus aras—
dorsum immane mari summo; tris Eurus ab alto 110
in brevia et Syrtis urget, miserabile visu,
inluditque vadis atque aggere cingit harenae.

Unam, quae Lycios fidumque vehebat Oronten,
 ipsius ante oculos ingens a vertice pontus
 in puppim ferit: excutitur pronusque magister 115
 volvitur in caput; ast illam ter fluctus ibidem
 torquet agens circum, et rapidus vorat aequore vortex.
 Adparent rari nantes in gurgite vasto,
 arma virum, tabulaeque, et Troia gaza per undas.
 Iam validam Ilionei navem, iam fortis Achatī, 120
 et qua vectus Abas, et qua grandaevus Aletes,
 vicit hiems; laxis laterum compagibus omnes
 accipiunt inimicum imbrem, rimisque fatiscunt.

Interea magno misceri murmure pontum,
 emissamque hiemem sensit Neptunus, et imis 125
 stagna refusa vadis, graviter commotus; et alto
 prospiciens, summa placidum caput extulit unda.
 Disiectam Aeneae, toto videt aequore classem,
 fluctibus oppressos Troas caelique ruina,
 nec latuere doli fratrem Iunonis et irae. 130
 Eurum ad se Zephyrumque vocat, dehinc talia fatur:

"Tantane vos generis tenuit fiducia vestri?
 Iam caelum terramque meo sine numine, venti,
 miscere, et tantas audetis tollere moles?
 Quos ego—sed motos praestat componere fluctus. 135
 Post mihi non simili poena commissa luetis.
 Maturate fugam, regique haec dicite vestro:
 non illi imperium pelagi saevumque tridentem,
 sed mihi sorte datum. Tenet ille immania saxa,
 vestras, Eure, domos; illa se iactet in aula 140
 Aeolus, et clauso ventorum carcere regnet."

Sic ait, et dicto citius tumida aequora placat,
 collectasque fugat nubes, solemque reducit.
 Cymothoe simul et Triton adnexus acuto
 detrudunt navis scopulo; levat ipse tridenti; 145
 et vastas aperit syrtis, et temperat aequor,
 atque rotis summas levibus perlabitur undas.
 Ac veluti magno in populo cum saepe coorta est
 seditio, saevitque animis ignobile volgus,
 iamque faces et saxa volant—furor arma ministrat; 150
 tum, pietate gravem ac meritis si forte virum quem
 conspexere, silent, arrectisque auribus adstant;

ille regit dictis animos, et pectora mulcet,—
sic cunctus pelagi cecidit fragor, aequora postquam
prospiciens genitor caeloque invectus aperto 155
flectit equos, curruque volans dat lora secundo.

Defessi Aeneadae, quae proxima litora, cursu
contendunt petere, et Libyae vertuntur ad oras.
Est in secessu longo locus: insula portum
efficit obiectu laterum, quibus omnis ab alto 160
frangitur inque sinus scindit sese unda reductos.
Hinc atque hinc vastae rupes geminique minantur
in caelum scopuli, quorum sub vertice late
aequora tuta silent; tum silvis scaena coruscis
desuper horrentique atrum nemus imminet umbra. 165
Fronte sub adversa scopulis pendentibus antrum,
intus aquae dulces vivoque sedilia saxo,
nympharum domus: hic fessas non vincula navis
ulla tenent, unco non alligat ancora morsu.
Huc septem Aeneas collectis navibus omni 170
ex numero subit; ac magno telluris amore
egressi optata potiuntur Troes harena,
et sale tabentis artus in litore ponunt.
Ac primum silici scintillam excudit Achates,
succepitque ignem foliis, atque arida circum 175
nutrimenta dedit, rapuitque in fomite flammam.
Tum Cererem corruptam undis Cerealiaque arma
expediunt fessi rerum, frugesque receptas
et torrere parant flammis et frangere saxo.

Aeneas scopulum interea conscendit, et omnem 180
prospectum late pelago petit, Anthea si quem
iactatum vento videat Phrygiasque biremis,
aut Capyn, aut celsis in puppibus arma Caici.
Navem in conspectu nullam, tris litore cervos
prospicit errantis; hos tota armenta sequuntur 185
a tergo, et longum per vallis pascitur agmen.

Constitit hic, arcumque manu celerisque sagittas
corripuit, fidus quae tela gerebat Achates;
ductoresque ipsos primum, capita alta ferentis
cornibus arboreis, sternit, tum volgus, et omnem 190
miscet agens telis nemora inter frondea turbam;
nec prius absistit, quam septem ingentia victor
corpora fundat humi, et numerum cum navibus aequet.

Hinc portum petit, et socios partitur in omnes.
Vina bonus quae deinde cadis onerarat Acestes 195
litore Trinacrio dederatque abeuntibus heros,
dividit, et dictis maerentia pectora mulcet:

'O socii—neque enim ignari sumus ante malorum—
O passi graviora, dabit deus his quoque finem.
Vos et Scyllaeam rabiem penitusque sonantis 200
accestis scopulos, vos et Cyclopea saxa
expertis: revocate animos, maestumque timorem
mittite: forsitan et haec olim meminisse iuvabit.
Per varios casus, per tot discrimina rerum
tendimus in Latium; sedes ubi fata quietas 205
ostendunt; illic fas regna resurgere Troiae.
Durate, et vosmet rebus servate secundis.'

Talia voce refert, curisque ingentibus aeger
spem voltu simulat, premit altum corde dolorem.
Illi se praedae accingunt, dapibusque futuris; 210
tergora deripiunt costis et viscera nudant;
pars in frustra secant veribusque trementia figunt;
litore aena locant alii, flammisque ministrant.
Tum victu revocant vires, fusique per herbam
implentur veteris Bacchi pinguisque ferinae. 215
Postquam exempta fames epulis mensaeque remotae,
amissos longo socios sermone requirunt,
spemque metumque inter dubii, seu vivere credant,
sive extrema pati nec iam exaudire vocatos.
Praecipue pius Aeneas nunc acris Oronti, 220
nunc Amyci casum gemit et crudelia secum
fata Lyci, fortemque Gyan, fortemque Cloanthum.

Et iam finis erat, cum Iuppiter aethere summo
despiciens mare velivolum terrasque iacentis
litora et latos populos, sic vertice caeli 225
constitit, et Libyae defixit lumina regnis.
Atque illum talis iactantem pectore curas
tristior et lacrimis oculos suffusa nitentis
adloquitur Venus: 'O qui res hominumque deumque
aeternis regis imperiis, et fulmine terres, 230
quid meus Aeneas in te committere tantum,
quid Troes potuere, quibus, tot funera passis,
cunctus ob Italiam terrarum clauditur orbis?

Certe hinc Romanos olim, volventibus annis,
 hinc fore ductores, revocato a sanguine Teucris, 235
 qui mare, qui terras omni ditione tenerent,
 pollicitus, quae te, genitor, sententia vertit?
 Hoc equidem occasum Troiae tristisque ruinas
 solabar, fatis contraria fata rependens;
 nunc eadem fortuna viros tot casibus actos 240
 insequitur. Quem das finem, rex magne, laborum?
 Antenor potuit, mediis elapsus Achivis,
 Illyricos penetrare sinus, atque intima tutus
 regna Liburnorum, et fontem superare Timavi,
 unde per ora novem vasto cum murmure montis 245
 it mare proruptum et pelago premit arva sonanti.
 Hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit
 Teucrorum, et genti nomen dedit, armaque fixit
 Troia; nunc placida compostus pace quiescit:
 nos, tua progenies, caeli quibus adnuis arcem, 250
 navibus (infandum!) amissis, unius ob iram
 prodimur atque Italis longe disiungimur oris.
 Hic pietatis honos? Sic nos in scepra reponis?'

Olli subridens hominum sator atque deorum,
 voltu, quo caelum tempestatesque serenat, 255
 oscula libavit natae, dehinc talia fatur:
 'Parce metu, Cytherea: manent immota tuorum
 fata tibi; cernes urbem et promissa Lavini
 moenia, sublimemque feres ad sidera caeli
 magnanimum Aenean; neque me sententia vertit. 260
 Hic tibi (fabor enim, quando haec te cura remordet,
 longius et volvens fatorum arcana movebo)
 bellum ingens geret Italia, populosque feroces
 contundet, moresque viris et moenia ponet,
 tertia dum Latio regnantem viderit aestas, 265
 ternaque transierint Rutulis hiberna subactis.
 At puer Ascanius, cui nunc cognomen Iulo
 additur,—Ilus erat, dum res stetit Ilia regno,—
 triginta magnos volvendis mensibus orbis
 imperio explebit, regnumque ab sede Lavini 270
 transferet, et longam multa vi muniet Albam.
 Hic iam ter centum totos regnabitur annos
 gente sub Hectorea, donec regina sacerdos,
 Marte gravis, geminam partu dabit Ilia prolem.

Inde lupae fulvo nutricis tegmine laetus 275
 Romulus excipiet gentem, et Mavortia condet
 moenia, Romanosque suo de nomine dicet.
 His ego nec metas rerum nec tempora pono;
 imperium sine fine dedi. Quin aspera Iuno,
 quae mare nunc terrasque metu caelumque fatigat, 280
 consilia in melius referet, mecumque fovebit
 Romanos rerum dominos gentemque togatam:
 sic placitum. Veniet lustris labentibus aetas,
 cum domus Assaraci Phthiam clarasque Mycenae
 servitio premet, ac victis dominabitur Argis. 285
 Nascetur pulchra Troianus origine Caesar,
 imperium oceano, famam qui terminet astris,—
 Iulius, a magno demissum nomen Iulo.
 Hunc tu olim caelo, spoliis Orientis onustum,
 accipies secunda; vocabitur hic quoque votis. 290
 Aspera tum positae mitescent saecula bellis;
 cana Fides, et Vesta, Remo cum fratre Quirinus,
 iura dabunt; dirae ferro et compagibus artis
 claudentur Belli portae; Furor impius intus,
 saeva sedens super arma, et centum vinctus aenis 295
 post tergum nodis, fremet horridus ore cruento.'

Haec ait, et Maia genitum demittit ab alto,
 ut terrae, utque novae pateant Karthaginis arces
 hospitio Teucris, ne fati nescia Dido
 finibus arceret: volat ille per aera magnum 300
 remigio alarum, ac Libyae citus adstitit oris.
 Et iam iussa facit, ponuntque ferocia Poeni
 corda volente deo; in primis regina quietum
 accipit in Teucros animum mentemque benignam.

At pius Aeneas, per noctem plurima volvens, 305
 ut primum lux alma data est, exire locosque
 explorare novos, quas vento accesserit oras,
 qui teneant, nam inculta videt, hominesne feraene,
 quaerere constituit, sociisque exacta referre
 Classem in convexo nemorum sub rupe cavata 310
 arboribus clausam circum atque horrentibus umbris
 occulit; ipse uno graditur comitatus Achate,
 bina manu lato crispans hastilia ferro.

Cui mater media sese tulit obvia silva,
 virginis os habitumque gerens, et virginis arma 315
 Spartanae, vel qualis equos Threissa fatigat
 Harpalyce, volucremque fuga praevertitur Hebrum.
 Namque umeris de more habilem suspenderat arcum
 venatrix, dederatque comam diffundere ventis,
 nuda genu, nodoque sinus collecta fluentis. 320
 Ac prior, 'Heus' inquit 'iuvenes, monstrate mearum
 vidistis si quam hic errantem forte sororum,
 succinctam pharetra et maculosae tegmine lyncis,
 aut spumantis apri cursum clamore prementem.'

Sic Venus; et Veneris contra sic filius orsus: 325
 'Nulla tuarum audita mihi neque visa sororum—
 O quam te memorem, virgo? Namque haud tibi voltus
 mortalis, nec vox hominem sonat: O, dea certe—
 an Phoebi soror? an nympharum sanguinis una?—
 sis felix, nostrumque leves, quaecumque, laborem, 330
 et, quo sub caelo tandem, quibus orbis in oris
 iactemur, doceas. Ignari hominumque locorumque
 erramus, vento huc vastis et fluctibus acti:
 multa tibi ante aras nostra cadet hostia dextra.'

Tum Venus: 'Haud equidem tali me dignor honore; 335
 virginibus Tyriis mos est gestare pharetram,
 purpureoque alte suras vincire cothurno.
 Punica regna vides, Tyrios et Agenoris urbem;
 sed fines Libyci, genus intractabile bello.
 Imperium Dido Tyria regit urbe profecta, 340
 germanum fugiens. Longa est iniuria, longae
 ambages; sed summa sequar fastigia rerum.

'Huic coniunx Sychaeus erat, ditissimus agri
 Phoenicum, et magno miserae dilectus amore,
 cui pater intactam dederat, primisque iugarat 345
 ominibus. Sed regna Tyri germanus habebat
 Pygmalion, scelere ante alios immanior omnes.
 Quos inter medius venit furor. Ille Sychaeum
 impius ante aras, atque auri caecus amore,
 clam ferro incautum superat, securus amorum 350
 germanae; factumque diu celavit, et aegram,
 multa malus simulans, vana spe lusit amantem.
 Ipsa sed in somnis inhumati venit imago

coniugis, ora modis attollens pallida miris,
 crudeles aras traiectaque pectora ferro 355
 nudavit, caecumque domus scelus omne retexit.
 Tum celerare fugam patriaque excedere suadet,
 auxiliumque viae veteres tellure recludit
 thesauros, ignotum argenti pondus et auri.
 His commota fugam Dido sociosque parabat: 360
 conveniunt, quibus aut odium crudele tyranni
 aut metus acer erat; navis, quae forte paratae,
 corripunt, onerantque auro: portantur avari
 Pygmalionis opes pelago; dux femina facti.
 Devenere locos, ubi nunc ingentia cernis 365
 moenia surgentemque novae Karthaginis arcem,
 mercatique solum, facti de nomine Byrsam,
 taurino quantum possent circumdare tergo.
 Sed vos qui tandem, quibus aut venistis ab oris,
 quove tenetis iter? 'Quaerenti talibus ille 370
 suspirans, imoque trahens a pectore vocem:

 'O dea, si prima repetens ab origine pergam,
 et vacet annalis nostrorum audire laborum,
 ante diem clauso componat Vesper Olympo.
 Nos Troia antiqua, si vestras forte per auris 375
 Troiae nomen iit, diversa per aequora vectos
 forte sua Libycis tempestas adpulit oris.
 Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste Penates
 classe veho mecum, fama super aethera notus.
 Italiam quaero patriam et genus ab Iove summo. 380
 Bis denis Phrygium conscendi navibus aequor,
 matre dea monstrante viam, data fata secutus;
 vix septem convolsae undis Euroque supersunt.
 Ipse ignotus, egens, Libyae deserta peragro,
 Europa atque Asia pulsus.' Nec plura querentem 385
 passa Venus medio sic interfata dolore est:

 'Quisquis es, haud, credo, invisus caelestibus auras
 vitalis carpis, Tyriam qui adveneris urbem.
 Perge modo, atque hinc te reginae ad limina perfer,
 Namque tibi reduces socios classemque relatam 390
 nuntio, et in tutum versis aquilonibus actam,
 ni frustra augurium vani docuere parentes.
 Aspice bis senos laetantis agmine cycnos,
 aetheria quos lapsa plaga Iovis ales aperto

turbabat caelo; nunc terras ordine longo 395
aut capere, aut captas iam despectare videntur:
ut reduces illi ludunt stridentibus alis,
et coetu cinxere polum, cantusque dedere,
haud aliter puppesque tuae pubesque tuorum
aut portum tenet aut pleno subit ostia velo. 400
Perge modo, et, qua te ducit via, dirige gressum.'

Dixit, et avertens rosea cervice refulsit,
ambrosiaeque comae divinum vertice odorem
spiravere, pedes vestis defluxit ad imos,
et vera incessu patuit dea. Ille ubi matrem 405
adgnovit, tali fugientem est voce secutus:
'Quid natum totiens, crudelis tu quoque, falsis
ludis imaginibus? Cur dextrae iungere dextram
non datur, ac veras audire et reddere voces?'

Talibus incusat, gressumque ad moenia tendit: 410
at Venus obscuro gradientes aere saepsit,
et multo nebulae circum dea fudit amictu,
cernere ne quis eos, neu quis contingere posset,
molirive moram, aut veniendi poscere causas.
Ipsa Paphum sublimis abit, sedesque revisit 415
laeta suas, ubi templum illi, centumque Sabaeo
ture calent arae, sertisque recentibus halant.

Corripuere viam interea, qua semita monstrat.
Iamque ascendebant collem, qui plurimus urbi
imminet, adversasque adspectat desuper arces. 420
Miratur molem Aeneas, magalia quondam,
miratur portas strepitumque et strata viarum.
Instant ardentes Tyrii pars ducere muros,
molirique arcem et manibus subvolvere saxa,
pars optare locum tecto et concludere sulco. 425

[Iura magistratusque legunt sanctumque senatum;]
hic portus alii effodiunt; hic alta theatris
fundamenta locant alii, immanisque columnas
rupibus excidunt, scaenis decora alta futuris.
Qualis apes aestate nova per florea rura 430
exercet sub sole labor, cum gentis adultos
educunt fetus, aut cum liquentia mella
stipant et dulci distendunt nectare cellas,
aut onera accipiunt venientum, aut agmine facto

ignavom fucos pecus a praesepibus arcent: 435
 fervet opus, redolentque thymo fragrantia mella.
 'O fortunati, quorum iam moenia surgunt!'
 Aeneas ait, et fastigia suspicit urbis.
 Infert se saeptus nebula, mirabile dictu,
 per medios, miscetque viris, neque cernitur ulli. 440

Lucus in urbe fuit media, laetissimus umbra,
 quo primum iactati undis et turbine Poeni
 effodere loco signum, quod regia Iuno
 monstrarat, caput acris equi; sic nam fore bello
 egregiam et facilem victu per saecula gentem. 445
 Hic templum Iunoni ingens Sidonia Dido
 condebat, donis opulentum et numine divae,
 aerea cui gradibus surgebant limina, nexaeque
 aere trabes, foribus cardo stridebat aenis.
 Hoc primum in luco nova res oblata timorem 450
 leniit, hic primum Aeneas sperare salutem
 ausus, et adflictis melius confidere rebus.
 Namque sub ingenti lustrat dum singula templo,
 reginam opperiens, dum, quae fortuna sit urbi,
 artificumque manus inter se operumque laborem 455
 miratur, videt Iliacas ex ordine pugnas,
 bellaque iam fama totum volgata per orbem,
 Atridas, Priamumque, et saevum ambobus Achillem.
 Constitit, et lacrimans, 'Quis iam locus' inquit 'Achate,
 quae regio in terris nostri non plena laboris? 460
 En Priamus! Sunt hic etiam sua praemia laudi;
 sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt.
 Solve metus; feret haec aliquam tibi fama salutem.'
 Sic ait, atque animum pictura pascit inani,
 multa gemens, largoque umectat flumine voltum. 465

Namque videbat, uti bellantes Pergama circum
 hac fugerent Graii, premeret Troiana iuventus,
 hac Phryges, instaret curru cristatus Achilles.
 Nec procul hinc Rhesi niveis tentoria velis
 adgnoscat lacrimans, primo quae prodita somno 470
 Tydides multa vastabat caede cruentus,
 ardentisque avertit equos in castra, prius quam
 pabula gustassent Troiae Xanthumque bibissent.
 Parte alia fugiens amissis Troilus armis,
 infelix puer atque impar congressus Achilli, 475

fertur equis, curruque haeret resupinus inani,
 lora tenens tamen; huic cervixque comaeque trahuntur
 per terram, et versa pulvis inscribitur hasta.
 Interea ad templum non aequae Palladis ibant
 crinibus Iliades passis peplumque ferebant, 480
 suppliciter tristes et tunsae pectora palmis;
 diva solo fixos oculos aversa tenebat.
 Ter circum Iliacos raptaverat Hectora muros,
 exanimumque auro corpus vendebat Achilles.
 Tum vero ingentem gemitum dat pectore ab imo, 485
 ut spolia, ut currus, utque ipsum corpus amici,
 tendentemque manus Priamum conspexit inermis.
 Se quoque principibus permixtum adgnovit Achivis,
 Eoasque acies et nigri Memnonis arma.
 Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis 490
 Penthesilea furens, mediisque in milibus ardet,
 aurea subnectens exsertae cingula mammae,
 bellatrix, audetque viris concurrere virgo.

 Haec dum Dardanio Aeneae miranda videntur,
 dum stupet, obtutuque haeret defixus in uno, 495
 regina ad templum, forma pulcherrima Dido,
 incessit magna iuvenum stipante caterva.
 Qualis in Eurotae ripis aut per iuga Cynthi
 exercet Diana choros, quam mille secutae
 hinc atque hinc glomerantur oreades; illa pharetram 500
 fert umero, gradiensque deas supereminet omnis:
 Latonae tacitum pertemptant gaudia pectus:
 talis erat Dido, talem se laeta ferebat
 per medios, instans operi regnisque futuris.
 Tum foribus divae, media testudine templi, 505
 saepta armis, solioque alte subnixa resedit.
 Iura dabat legesque viris, operumque laborem
 partibus aequabat iustis, aut sorte trahebat:
 cum subito Aeneas concursu accedere magno
 Anthea Sergestumque videt fortemque Cloanthum, 510
 Teucrorumque alios, ater quos aequore turbo
 dispulerat penitusque alias avexerat oras.
 Obstipuit simul ipse simul percussus Achates
 laetitiaque metuque; avidi coniungere dextras
 ardebant; sed res animos incognita turbat. 515
 Dissimulant, et nube cava speculantur amicti,

quae fortuna viris, classem quo litore linquant,
quid veniant; cunctis nam lecti navibus ibant,
orantes veniam, et templum clamore petebant.

Postquam introgressi et coram data copia fandi, 520
maximus Ilioneus placido sic pectore coepit:

'O Regina, novam cui condere Iuppiter urbem
iustitiaque dedit gentis frenare superbas,
Troes te miseri, ventis maria omnia vecti,
oramus, prohibe infandos a navibus ignis, 525
parce pio generi, et propius res aspice nostras.

Non nos aut ferro Libycos populare Penatis
venimus, aut raptas ad litora vertere praedas;
non ea vis animo, nec tanta superbia victis.

Est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt, 530
terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae;
Oenotri coluere viri; nunc fama minores
Italiam dixisse ducis de nomine gentem.

Hic cursus fuit:
cum subito adsurgens fluctu nimbosus Orion 535

in vada caeca tulit, penitusque procacibus austris
perque undas, superante salo, perque invia saxa
dispulit; huc pauci vestris adnavimus oris.

Quod genus hoc hominum? Quaeve hunc tam barbara morem
permittit patria? Hospitio prohibemur harenae; 540
bella cient, primaque vetant consistere terra.

Si genus humanum et mortalia temnitis arma
at sperate deos memores fandi atque nefandi.

'Rex erat Aeneas nobis, quo iustior alter,
nec pietate fuit, nec bello maior et armis. 545

Quem si fata virum servant, si vescitur aura
aetheria, neque adhuc crudelibus occubat umbris,
non metus; officio nec te certasse priorem
poeniteat. Sunt et Siculis regionibus urbes
armaque, Troianoque a sanguine clarus Acestes. 550

Quassatam ventis liceat subducere classem,
et silvis aptare trabes et stringere remos:
si datur Italiam, sociis et rege recepto,
tendere, ut Italiam laeti Latiumque petamus;
sin absumpta salus, et te, pater optime Teucrum, 555
pontus habet Libyae, nec spes iam restat Iuli,

at freta Sicaniae saltem sedesque paratas,
unde huc advecti, regemque petamus Acesten.'

Talibus Ilioneus; cuncti simul ore fremebant
Dardanidae. 560

Tum breviter Dido, voltum demissa, profatur:
'Solvite corde metum, Teucri, secludite curas.
Res dura et regni novitas me talia cogunt
moliri, et late finis custode tueri.

Quis genus Aeneadum, quis Troiae nesciat urbem,
virtutesque virosque, aut tanti incendia belli? 565

Non obtusa adeo gestamus pectora Poeni,
nec tam aversus equos Tyria Sol iungit ab urbe.
Seu vos Hesperiam magnam Saturniaque arva,
sive Erycis finis regemque optatis Acesten, 570
auxilio tutos dimittam, opibusque iuvabo.

Voltis et his mecum pariter considerare regnis;
urbem quam statuo vestra est, subducite navis;
Tros Tyriusque mihi nullo discrimine agetur.
Atque utinam rex ipse Noto compulsus eodem 575
adforet Aeneas! Equidem per litora certos
dimittam et Libyae lustrare extrema iubebo,
si quibus eiectus silvis aut urbibus errat.'

His animum arrecti dictis et fortis Achates
et pater Aeneas iamdudum erumpere nubem 580
ardebant. Prior Aeneas compellat Achates:

'Nate dea, quae nunc animo sententia surgit?
omnia tuta vides, classem sociosque receptos.
Unus abest, medio in fluctu quem vidimus ipsi
submersum; dictis respondent cetera matris.' 585

Vix ea fatus erat, cum circumfusa repente
scindit se nubes et in aethera purgat apertum.
Restitit Aeneas claraque in luce refulsit,
os umerosque deo similis; namque ipsa decoram 590
caesariem nato genetrix lumenque iuventae
purpureum et laetos oculis adflarat honores:
quale manus addunt ebori decus, aut ubi flavo
argentum Pariusve lapis circumdatur auro.

Tum sic reginam adloquitur, cunctisque repente
 improvisus ait: 'Coram, quem quaeritis, adsum, 595
 Troius Aeneas, Libycis ereptus ab undis.
 O sola infandos Troiae miserata labores,
 quae nos, reliquias Danaum, terraeque marisque
 omnibus exhaustos iam casibus, omnium egenos,
 urbe, domo, socias, grates persolvere dignas 600
 non opis est nostrae, Dido, nec quicquid ubique est
 gentis Dardaniae, magnum quae sparsa per orbem.
 Di tibi, si qua pios respectant numina, si quid
 usquam iustitia est et mens sibi conscia recti,
 praemia digna ferant. Quae te tam laeta tulerunt 605
 saecula? Qui tanti talem genuere parentes?
 In freta dum fluvii current, dum montibus umbrae
 lustrabunt convexa, polus dum sidera pascet,
 semper honos nomenque tuum laudesque manebunt,
 quae me cumque vocant terrae.' Sic fatus, amicum 610
 Ilionea petit dextra, laevaue Serestum,
 post alios, fortemque Gyan fortemque Cloanthum.

Obstipuit primo aspectu Sidonia Dido,
 casu deinde viri tanto, et sic ore locuta est:
 'Quis te, nate dea, per tanta pericula casus 615
 insequitur? Quae vis immanibus applicat oris?
 Tune ille Aeneas, quem Dardanio Anchisae
 alma Venus Phrygii genuit Simoentis ad undam?
 Atque equidem Teucrum memini Sidona venire
 finibus expulsum patriis, nova regna petentem 620
 auxilio Beli; genitor tum Belus opimam
 vastabat Cyprum, et victor ditione tenebat.
 Tempore iam ex illo casus mihi cognitus urbis
 Troianae nomenque tuum regesque Pelasgi.
 Ipse hostis Teucros insigni laude ferebat, 625
 seque ortum antiqua Teucrorum ab stirpe volebat.
 Quare agite, O tectis, iuvenes, succedite nostris.
 Me quoque per multos similis fortuna labores
 iactatam hac demum voluit consistere terra.
 Non ignara mali, miseris succurrere disco.' 630

Sic memorat; simul Aenean in regia ducit
 tecta, simul divom templis indicit honorem.
 Nec minus interea sociis ad litora mittit
 viginti tauros, magnorum horrentia centum

terga suum, pinguis centum cum matribus agnos, 635
munera laetitiamque dii.

At domus interior regali splendida luxu
instruitur, mediisque parant convivia tectis:
arte laboratae vestes ostroque superbo,
ingens argentum mensis, caelataque in auro 640
fortia facta patrum, series longissima rerum
per tot ducta viros antiqua ab origine gentis.

Aeneas (neque enim patrius consistere mentem
passus amor) rapidum ad navis praemittit Achaten,
Ascanio ferat haec, ipsumque ad moenia ducat; 645
omnis in Ascanio cari stat cura parentis.

Munera praeterea, Iliacis erepta ruinis,
ferre iubet, pallam signis auroque rigentem,
et circumtextum croceo velamen acantho,

ornatus Argivae Helenae, quos illa Mycenis, 650
Pergama cum peteret inconcessosque hymenaeos,
extulerat, matris Leda mirabile donum:
praeterea sceptrum, Ilione quod gesserat olim,
maxima natarum Priami, colloque monile
bacatum, et duplicem gemmis auroque coronam. 655
Haec celerans ita ad naves tendebat Achates.

At Cytherea novas artes, nova pectore versat
Consilia, ut faciem mutatus et ora Cupido
pro dulci Ascanio veniat, donisque furentem
incendat reginam, atque ossibus implicet ignem; 660
quippe domum timet ambiguum Tyriosque bilinguis;
urit atrox Iuno, et sub noctem cura recursat.
Ergo his aligerum dictis adfatur Amorem:

'Nate, meae vires, mea magna potentia solus,
nate, patris summi qui tela Typhoia temnis, 665
ad te confugio et supplex tua numina posco.

Frater ut Aeneas pelago tuus omnia circum
litora iactetur odiis Iunonis iniquae,
nota tibi, et nostro doluisti saepe dolore.
Hunc Phoenissa tenet Dido blandisque moratur 670
vocibus; et vereor, quo se Iunonia vertant
hospitia; haud tanto cessabit cardine rerum.
Quocirca capere ante dolis et cingere flamma

reginam meditor, ne quo se numine mutet,
sed magno Aeneae mecum teneatur amore. 675

Qua facere id possis, nostram nunc accipe mentem.
Regius accitu cari genitoris ad urbem
Sidoniam puer ire parat, mea maxima cura,
dona ferens, pelago et flammis restantia Troiae:
hunc ego sopitum somno super alta Cythera 680
aut super Idalium sacrata sede recondam,
ne qua scire dolos mediusve occurrere possit.

Tu faciem illius noctem non amplius unam
falle dolo, et notos pueri puer indue voltus,
ut, cum te gremio accipiet laetissima Dido 685
regalis inter mensas laticemque Lyaeum,
cum dabit amplexus atque oscula dulcia figet,
occultum inspires ignem fallasque veneno.'

Paret Amor dictis carae genetricis, et alas
exuit, et gressu gaudens incedit Iuli. 690
At Venus Ascanio placidam per membra quietem
inrigat, et fotum gremio dea tollit in altos
Idaliae lucos, ubi mollis amaracus illum
floribus et dulci adspirans complectitur umbra.

Iamque ibat dicto parens et dona Cupido 695
regia portabat Tyriis, duce laetus Achate.
Cum venit, aulaeis iam se regina superbis
aurea composuit sponda mediamque locavit.
Iam pater Aeneas et iam Troiana iuventus
conveniunt, stratoque super discumbitur ostro. 700

Dant famuli manibus lymphas, Cereremque canistris
expediunt, tonsisque ferunt mantelia villis.
Quinquaginta intus famulae, quibus ordine longam
cura penum struere, et flammis adolere Penatis;
centum aliae totidemque pares aetate ministri, 705
qui dapibus mensas onerent et pocula ponant.

Nec non et Tyrii per limina laeta frequentes
convenere, toris iussi discumbere pictis.
Mirantur dona Aeneae, mirantur Iulum
flagrantisque dei voltus simulataque verba, 710
[pallamque et pictum croceo velamen acantho.]
Praecipue infelix, pesti devota futurae,
expleri mentem nequit ardescitque tuendo
Phoenissa, et pariter puero donisque movetur.

Ille ubi complexu Aeneae colloque pependit 715
 et magnum falsi implevit genitoris amorem,
 reginam petit haec oculis, haec pectore toto
 haeret et interdum gremio fovet, inscia Dido,
 insidat quantus miserae deus; at memor ille
 matris Acidaliae paulatim abolere Sychaeum 720
 incipit, et vivo temptat praevertere amore
 iam pridem resides animos desuetaque corda.

Postquam prima quies epulis, mensaeque remotae,
 crateras magnos statuunt et vina coronant.
 Fit strepitus tectis, vocemque per ampla volutant 725
 atria; dependent lychni laquearibus aureis
 incensi, et noctem flammis funalia vincunt.
 Hic regina gravem gemmis auroque poposcit
 implevitque mero pateram, quam Belus et omnes
 a Belo soliti; tum facta silentia tectis: 730
 'Iuppiter, hospitibus nam te dare iura loquuntur,
 hunc laetum Tyriisque diem Troiaque profectis
 esse velis, nostrosque huius meminisse minores.
 Adsit laetitiae Bacchus dator, et bona Iuno;
 et vos, O, coetum, Tyrii, celebrate faventes.' 735
 Dixit, et in mensam laticum libavit honorem,
 primaque, libato, summo tenus attigit ore,
 tum Bitiae dedit increpitans; ille impiger hausit
 spumantem pateram, et pleno se proluit auro
 post alii proceres. Cithara crinitus Iopas 740
 personat aurata, docuit quem maximus Atlas.
 Hic canit errantem lunam solisque labores;
 unde hominum genus et pecudes; unde imber et ignes;
 Arcturum pluviasque Hyadas geminosque Triones;
 quid tantum Oceano properent se tinguere soles 745
 hiberni, vel quae tardis mora noctibus obstet.
 Ingeminant plausu Tyrii, Troesque sequuntur.
 Nec non et vario noctem sermone trahebat
 infelix Dido, longumque bibebat amorem,
 multa super Priamo rogitans, super Hectore multa; 750
 nunc quibus Aurorae venisset filius armis,
 nunc quales Diomedis equi, nunc quantus Achilles.
 'Immo age, et a prima dic, hospes, origine nobis
 insidias,' inquit, 'Danaum, casusque tuorum,

erroresque tuos; nam te iam septima portat
omnibus errantem terris et fluctibus aestas.'

755

LIBER SECUNDUS

Conticuere omnes intentique ora tenebant
inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto:

Infandum, regina, iubes renouare dolorem,
Troianas ut opes et lamentabile regnum
eruerint Danaï, quaeque ipse miserrima uidi 5
et quorum pars magna fui. quis talia fando
Myrmidonum Dolopumue aut duri miles Vlxi
temperet a lacrimis? et iam nox umida caelo
praecipitat suadentque cadentia sidera somnos.
sed si tantus amor casus cognoscere nostros 10
et breuiter Troiae supremum audire laborem,
quamquam animus meminisse horret luctuque refugit,
incipiam. fracti bello fatisque repulsi
ductores Danaum tot iam labentibus annis
instar montis equum diuina Palladis arte 15
aedificant, sectaque intexunt abiete costas;
uotum pro reditu simulant; ea fama uagatur.
huc delecta uirum sortiti corpora furtim
includunt caeco lateri penitusque cauernas
ingentis utrumque armato milite complent. 20
est in conspectu Tenedos, notissima fama
insula, diues opum Priami dum regna manebant,
nunc tantum sinus et statio male fida carinis:
huc se prouecti deserto in litore condunt;
nos abiisse rati et uento petiisse Mycenae. 25
ergo omnis longo soluit se Teucra luctu;
panduntur portae, iuuat ire et Dorica castra
desertosque uidere locos litusque relictum:
hic Dolopum manus, hic saeuus tendebat Achilles;
classibus hic locus, hic acie certare solebant. 30
pars stupet innuptae donum exitiale Mineruae
et molem mirantur equi; primusque Thymoetes
duci intra muros hortatur et arce locari,
siue dolo seu iam Troiae sic fata ferebant.
at Capys, et quorum melior sententia menti, 35
aut pelago Danaum insidias suspectaque dona
praecipitare iubent subiectisque urere flammis,

aut terebrare cauas uteri et temptare latebras.
scinditur incertum studia in contraria uulgus.

Primus ibi ante omnis magna comitante caterua 40
Laocoon ardens summa decurrit ab arce,
et procul 'o miseri, quae tanta insania, ciues?
creditis auectos hostis? aut ulla putatis
dona carere dolis Danaum? sic notus Vlixes?
aut hoc inclusi ligno occultantur Achiui, 45
aut haec in nostros fabricata est machina muros,
inspectura domos uenturaque desuper urbi,
aut aliquis latet error; equo ne credite, Teucri.
quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentis.'
sic fatus ualidis ingentem uiribus hastam 50
in latus inque feri curuam compagibus aluum
contorsit. stetit illa tremens, uteroque recusso
insonuere cauae gemitumque dedere cauernae.
et, si fata deum, si mens non laeua fuisset,
impulerat ferro Argolicas foedare latebras, 55
Troiaque nunc staret, Priamique arx alta maneres.

Ecce, manus iuuenem interea post terga reuinctum
pastores magno ad regem clamore trahebant
Dardanidae, qui se ignotum uenientibus ultro,
hoc ipsum ut strueret Troiamque aperiret Achiuis, 60
obtulerat, fidens animi atque in utrumque paratus,
seu uersare dolos seu certae occumbere morti.
undique uisendi studio Troiana iuuentus
circumfusa ruit certantque inludere capto.
accipe nunc Danaum insidias et crimine ab uno 65
disce omnis.

namque ut conspectu in medio turbatus, inermis
constitit atque oculis Phrygia agmina circumspexit,
'heu, quae nunc tellus,' inquit, 'quae me aequora possunt
accipere? aut quid iam misero mihi denique restat, 70
cui neque apud Danaos usquam locus, et super ipsi
Dardanidae infensi poenas cum sanguine poscunt?'
quo gemitu conuersi animi compressus et omnis
impetus. hortamur fari quo sanguine cretus,
quidue ferat; memoret quae sit fiducia capto. 75

'Cuncta equidem tibi, rex, fuerit quodcumque, fatebor 77
uera,' inquit; 'neque me Argolica de gente negabo.

hoc primum; nec, si miserum Fortuna Sinonem
 finxit, uanum etiam mendacemque improba finget. 80
 fando aliquod si forte tuas peruenit ad auris
 Belidae nomen Palamedis et incluta fama
 gloria, quem falsa sub proditione Pelasgi
 insontem infando indicio, quia bella uetabat,
 demisere neci, nunc cassum lumine lugent: 85
 illi me comitem et consanguinitate propinquum
 pauper in arma pater primis huc misit ab annis.
 dum stabat regno incolumis regumque uigebat
 conciliis, et nos aliquod nomenque decusque
 gessimus. inuidia postquam pellacis Vlixii 90
 (haud ignota loquor) superis concessit ab oris,
 adflictus uitam in tenebris luctuque trahebam
 et casum insontis mecum indignabar amici.
 nec tacui demens et me, fors si qua tulisset,
 si patrios umquam remeassem uictor ad Argos, 95
 promisi ultorem et uerbis odia aspera moui.
 hinc mihi prima mali labes, hinc semper Vlixes
 criminibus terrere nouis, hinc spargere uoces
 in uulgum ambiguas et quaerere conscius arma.
 nec requieuit enim, donec Calchante ministro— 100
 sed quid ego haec autem nequiquam ingrata reuoluo,
 quidue moror? si omnis uno ordine habetis Achiuos,
 idque audire sat est, iamdudum sumite poenas:
 hoc Ithacus uelit et magno mercentur Atridae.'

Tum uero ardemus scitari et quaerere causas, 105
 ignari scelerum tantorum artisque Pelasgae.
 prosequitur pauitans et ficto pectore fatur:

'Saepe fugam Danai Troia cupiere relictam
 moliri et longo fessi discedere bello;
 fecissentque utinam! saepe illos aspera ponti 110
 interclusit hiems et terruit Auster euntis.
 praecipue cum iam hic trabibus contextus acernis
 staret equus, toto sonuerunt aethere nimbi.
 suspensi Eurypylum scitatum oracula Phoebi
 mittimus, isque adytis haec tristia dicta reportat: 115
 "sanguine placastis uentos et uirgine caesa,
 cum primum Iliacas, Danai, uenistis ad oras;
 sanguine quaerendi reditus animaque litandum
 Argolica." uulgi quae uox ut uenit ad auris,

obstipuere animi gelidusque per ima cucurrit 120
 ossa tremor, cui fata parent, quem poscat Apollo.
 hic Ithacus uatem magno Calchanta tumultu
 protrahit in medios; quae sint ea numina diuum
 flagitat. et mihi iam multi crudele canebant
 artificis scelus, et taciti uentura uidebant. 125
 bis quinos silet ille dies tectusque recusat
 prodere uoce sua quemquam aut opponere morti.
 uix tandem, magnis Ithaci clamoribus actus,
 composito rumpit uocem et me destinat arae.
 adsensere omnes et, quae sibi quisque timebat, 130
 unius in miseri exitium conuersa tulere.
 iamque dies infanda aderat; mihi sacra parari
 et salsae fruges et circum tempora uittae.
 eripui, fateor, leto me et uincla rupi,
 limosoque lacu per noctem obscurus in ulua 135
 delitui dum uela darent, si forte dedissent.
 nec mihi iam patriam antiquam spes ulla uidendi
 nec dulcis natos exoptatumque parentem,
 quos illi fors et poenas ob nostra reposcent
 effugia, et culpam hanc miserorum morte piabunt. 140
 quod te per superos et conscia numina ueri,
 per si qua est quae restet adhuc mortalibus usquam
 intemerata fides, oro, miserere laborum
 tantorum, miserere animi non digna ferentis.'

His lacrimis uitam damus et miserescimus ultro. 145
 ipse uiro primus manicas atque arta leuari
 uincla iubet Priamus dictisque ita fatur amicis:
 'quisquis es, amissos hinc iam obliuiscere Graios
 (noster eris) mihique haec edissere uera roganti:
 quo molem hanc immanis equi statuere? quis auctor? 150
 quidue petunt? quae religio? aut quae machina belli?'
 dixerat. ille dolis instructus et arte Pelasga
 sustulit exutas uinclis ad sidera palmas:
 'uos, aeterni ignes, et non uiolabile uestrum
 testor numen,' ait, 'uos arae ensesque nefandi, 155
 quos fugi, uittaeque deum, quas hostia gessi:
 fas mihi Graiorum sacrata resolvere iura,
 fas odisse uiros atque omnia ferre sub auras,
 si qua tegunt, teneor patriae nec legibus ullis.
 tu modo promissis maneat seruataque serues 160

Troia fidem, si uera feram, si magna rependam.
omnis spes Danaum et coepti fiducia belli
Palladis auxiliis semper stetit. impius ex quo
Tydides sed enim scelerumque inuentor Vlixes,
fatale adgressi sacrato auellere templo 165
Palladium caesis summae custodibus arcis,
corripuere sacram effigiem manibusque cruentis
uirgineas ausi diuae contingere uittas,
ex illo fluere ac retro sublapsa referri
spes Danaum, fractae uires, auersa deae mens. 170
nec dubiis ea signa dedit Tritonia monstris.
uix positum castris simulacrum: arsere coruscae
luminibus flammae arrectis, salsusque per artus
sudor iit, terque ipsa solo (mirabile dictu)
emicuit parmamque ferens hastamque trementem. 175
extemplo temptanda fuga canit aequora Calchas,
nec posse Argolicis excindi Pergama telis
omina ni repetant Argis numenque reducant
quod pelago et curuis secum auexere carinis.
et nunc quod patrias uento petiere Mycenae, 180
arma deosque parant comites pelagoque remenso
improuisi aderunt; ita digerit omnia Calchas.
hanc pro Palladio moniti, pro numine laeso
effigiem statuere, nefas quae triste piaret.
hanc tamen immensam Calchas attollere molem 185
roboribus textis caeloque educere iussit,
ne recipi portis aut duci in moenia posset,
neu populum antiqua sub religione tueri.
nam si uestra manus uiolasset dona Mineruae,
tum magnum exitium (quod di prius omen in ipsum 190
conuertant!) Priami imperio Phrygibusque futurum;
sin manibus uestris uestram ascendisset in urbem,
ultro Asiam magno Pelopea ad moenia bello
uenturam, et nostros ea fata manere nepotes.'

Talibus insidiis periurique arte Sinonae 195
credita res, captique dolis lacrimisque coactis
quos neque Tydides nec Larisaeus Achilles,
non anni domuere decem, non mille carinae.

Hic aliud maius miseris multoque tremendum 200
obicitur magis atque improuida pectora turbat.
Laocoon, ductus Neptuno sorte sacerdos,

sollemnis taurum ingentem mactabat ad aras.
ecce autem gemini a Tenedo tranquilla per alta
(horresco referens) immensis orbibus angues
incumbunt pelago pariterque ad litora tendunt; 205
pectora quorum inter fluctus arrecta iubaeque
sanguineae superant undas, pars cetera pontum
pone legit sinuatque immensa uolumine terga.
fit sonitus spumante salo; iamque arua tenebant
ardentisque oculos suffecti sanguine et igni 210
sibila lambebant linguis uibrantibus ora.
diffugimus uisu exsanguis. illi agmine certo
Laocoonta petunt; et primum parua duorum
corpora natorum serpens amplexus uterque
implicat et miseros morsu depascitur artus; 215
post ipsum auxilio subeuntem ac tela ferentem
corripiunt spirisque ligant ingentibus; et iam
bis medium amplexi, bis collo squamea circum
terga dati superant capite et ceruicibus altis.
ille simul manibus tendit diuellere nodos 220
perfusus sanie uittas atroque ueneno,
clamores simul horrendos ad sidera tollit:
qualis mugitus, fugit cum saucius aram
taurus et incertam excussit ceruice securim.
at gemini lapsu delubra ad summa dracones 225
effugiunt saeuaeque petunt Tritonidis arcem,
sub pedibusque deae clipeiue sub orbe teguntur.
tum uero tremefacta nouus per pectora cunctis
insinuat pauor, et scelus expendisse merentem
Laocoonta ferunt, sacrum qui cuspide robur 230
laeserit et tergo sceleratam intorserit hastam.
ducendum ad sedes simulacrum orandaque diuae
numina conclamant.
diuidimus muros et moenia pandimus urbis.
accingunt omnes operi pedibusque rotarum 235
subiciunt lapsus, et stuppea uincula collo
intendunt; scandit fatalis machina muros
feta armis. pueri circum innuptaeque puellae
sacra canunt funemque manu contingere gaudent;
illa subit mediaeque minans inlabitur urbi. 240
o patria, o diuum domus Ilium et incluta bello
moenia Dardanidum! quater ipso in limine portae
substitit atque utero sonitum quater arma dedere;

instamus tamen immemores caecique furore
 et monstrum infelix sacrata sistimus arce. 245
 tunc etiam fatis aperit Cassandra futuris
 ora dei iussu non umquam credita Teucris.
 nos delubra deum miseri, quibus ultimus esset
 ille dies, festa uelamus fronde per urbem.

Vertitur interea caelum et ruit Oceano nox 250
 inuoluens umbra magna terramque polumque
 Myrmidonumque dolos; fusi per moenia Teucris
 conticuere; sopor fessos complectitur artus.
 et iam Argiua phalanx instructis nauibus ibat
 a Tenedo tacitae per amica silentia lunae 255
 litora nota petens, flammam cum regia puppis
 extulerat, fatisque deum defensum iniquis
 inclusos utero Danaos et pinea furtim
 laxat claustra Sinon. illos patefactus ad auras
 reddit equus laetique cauo se robore promunt 260
 Thessandrus Sthenelusque duces et dirus Vlives,
 demissum lapsi per funem, Acamasque Thoasque
 Pelidesque Neoptolemus primusque Machaon
 et Menelaus et ipse doli fabricator Epeos.
 inuadunt urbem somno uinoque sepultam; 265
 caeduntur uigiles, portisque patentibus omnis
 accipiunt socios atque agmina conscia iungunt.

Tempus erat quo prima quies mortalibus aegris
 incipit et dono diuum gratissima serpit.
 in somnis, ecce, ante oculos maestissimus Hector 270
 uisus adesse mihi largosque effundere fletus,
 raptatus bigis ut quondam, aterque cruento
 puluere perque pedes traiectus lora tumentis.
 ei mihi, qualis erat, quantum mutatus ab illo
 Hectore qui redit exuuias indutus Achilli 275
 uel Danaum Phrygios iaculatus puppibus ignis!
 squalentem barbam et concretos sanguine crinis
 uulneraque illa gerens, quae circum plurima muros
 accepit patrios. ultro flens ipse uidebar
 compellere uirum et maestis expromere uoces: 280
 'o lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrum,
 quae tantae tenuere morae? quibus Hector ab oris
 exspectate uenis? ut te post multa tuorum
 funera, post uarios hominumque urbisque labores

defessi aspicimus! quae causa indigna serenos 285
 foedauit uultus? aut cur haec uulnera cerno?'
 ille nihil, nec me quaerentem uana moratur,
 sed grauiter gemitus imo de pectore ducens,
 'heu fuge, nate dea, teque his' ait 'eripe flammis.
 hostis habet muros; ruit alto a culmine Troia. 290
 sat patriae Priamoque datum: si Pergama dextra
 defendi possent, etiam hac defensa fuissent.
 sacra suosque tibi commendat Troia penatis;
 hos cape fatorum comites, his moenia quaere
 magna pererrato statues quae denique ponto.' 295
 sic ait et manibus uittas Vestamque potentem
 aeternumque adytis effert penetralibus ignem.

Diuerso interea miscentur moenia luctu,
 et magis atque magis, quamquam secreta parentis
 Anchisae domus arboribusque oblecta recessit, 300
 clarescunt sonitus armorumque ingruit horror.
 excutior somno et summi fastigia tecti
 ascensu supero atque arrectis auribus asto:
 in segetem ueluti cum flamma furentibus Austris
 incidit, aut rapidus montano flumine torrens 305
 sternit agros, sternit sata laeta boumque labores
 praecipitisque trahit siluas; stupet inscius alto
 accipiens sonitum saxi de uertice pastor.
 tum uero manifesta fides, Danaumque patescunt
 insidiae. iam Deiphobi dedit ampla ruinam 310
 Volcano superante domus, iam proximus ardet
 Vcalegon; Sigea igni freta lata relucent.
 exoritur clamorque uirum clangorque tubarum.
 arma amens capio; nec sat rationis in armis,
 sed glomerare manum bello et concurrere in arcem 315
 cum sociis ardent animi; furor iraque mentem
 praecipitat, pulchrumque mori succurrit in armis.

Ecce autem telis Panthus elapsus Achium,
 Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
 sacra manu uictosque deos paruumque nepotem 320
 ipse trahit cursuque amens ad limina tendit.
 'quo res summa loco, Panthu? quam prendimus arcem?'
 uix ea fatus eram gemitu cum talia reddit:
 'uenit summa dies et ineluctabile tempus
 Dardaniae. fuimus Troes, fuit Ilium et ingens 325

gloria Teucrorum; ferus omnia Iuppiter Argos
 transtulit; incensa Danai dominantur in urbe.
 arduus armatos mediis in moenibus astans
 fundit equus uictorque Sinon incendia miscet
 insultans. portis alii bipatientibus adsunt, 330
 milia quot magnis umquam uenere Mycenis;
 obsedere alii telis angusta uiarum
 oppositis; stat ferri acies mucrone corusco
 stricta, parata neci; uix primi proelia temptant
 portarum uigiles et caeco Marte resistunt.' 335
 talibus Othryadae dictis et numine diuum
 in flammis et in arma feror, quo tristis Erinys,
 quo fremitus uocat et sublatus ad aethera clamor.
 addunt se socios Rhipeus et maximus armis
 Epytus, oblato per lunam, Hypanisque Dymasque 340
 et lateri adglomerant nostro, iuuenisque Coroebus
 Mygdonides—illis ad Troiam forte diebus
 uenerat insano Cassandrae incensus amore
 et gener auxilium Priamo Phrygibusque ferebat,
 infelix qui non sponsae praecepta furentis 345
 audierit!
 quos ubi confertos ardere in proelia uidi,
 incipio super his: 'iuuenes, fortissima frustra
 pectora, si uobis audentem extrema cupido
 certa sequi, quae sit rebus fortuna uidetis: 350
 excessere omnes adytis arisque relictis
 di quibus imperium hoc steterat; succurritis urbi
 incensae. moriamur et in media arma ruamus.
 una salus uictis nullam sperare salutem.'
 sic animis iuuenum furor additus. inde, lupi ceu 355
 raptores atra in nebula, quos improba uentris
 exegit caecos rabies catulique relictis
 faucibus exspectant siccis, per tela, per hostis
 uadimus haud dubiam in mortem mediaeque tenemus
 urbis iter; nox atra caua circumuolat umbra. 360
 quis cladem illius noctis, quis funera fando
 explicet aut possit lacrimis aequare labores?
 urbs antiqua ruit multos dominata per annos;
 plurima perque uias sternuntur inertia passim
 corpora perque domos et religiosa deorum 365
 limina. nec soli poenas dant sanguine Teucrici;
 quondam etiam uictis redit in praecordia uirtus

uictoresque cadunt Danai. crudelis ubique
luctus, ubique pauor et plurima mortis imago.

Primus se Danaum magna comitante caterua 370
Androgeos offert nobis, socia agmina credens
inscius, atque ultro uerbis compellat amicis:
'festinate, uiri! nam quae tam sera moratur
segnities? alii rapiunt incensa feruntque
Pergama: uos celsis nunc primum a nauibus itis?' 375
dixit, et extemplo (neque enim responsa dabantur
fida satis) sensit medios delapsus in hostis.
obstipuit retroque pedem cum uoce repressit.
improuisum aspris ueluti qui sentibus anguem
pressit humi nitens trepidusque repente refugit 380
attollentem iras et caerulea colla tumentem,
haud secus Androgeos uisu tremefactus abibat.
inruimus densis et circumfundimur armis,
ignarosque loci passim et formidine captos
sternimus; aspirat primo Fortuna labori. 385
atque hic successu exsultans animisque Coroebus
'o socii, qua prima' inquit 'Fortuna salutis
monstrat iter, quaque ostendit se dextra, sequamur:
mutemus clipeos Danaumque insignia nobis
aptemus. dolus an uirtus, quis in hoste requirat? 390
arma dabunt ipsi.' sic fatus deinde comantem
Androgei galeam clipeique insigne decorum
induitur laterique Argiuum accommodat ense.
hoc Rhipeus, hoc ipse Dymas omnisque iuuentus
laeta facit: spoliis se quisque recentibus armat. 395
uadimus immixti Danais haud numine nostro
multaque per caecam congressi proelia noctem
conserimus, multos Danaum demittimus Orco.
diffugiunt alii ad nauis et litora cursu
fida petunt; pars ingentem formidine turpi 400
scandunt rursus equum et nota conduntur in aluo.

Heu nihil inuitis fas quemquam fidere diuis!
ecce trahebatur passis Priameia uirgo
crinibus a templo Cassandra adytisque Mineruae
ad caelum tendens ardentia lumina frustra, 405
lumina, nam teneras arcebant uincula palmas.
non tulit hanc speciem furiata mente Coroebus
et sese medium iniecit periturus in agmen;

consequimur cuncti et densis incurrimus armis.
 hic primum ex alto delubri culmine telis 410
 nostrorum obruimur oriturque miserrima caedes
 armorum facie et Graiarum errore iubarum.
 tum Danaï gemitu atque ereptae uirginis ira
 undique collecti inuadunt, acerrimus Ajax
 et gemini Atridae Dolopumque exercitus omnis: 415
 aduersi rupto ceu quondam turbine uenti
 confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
 Eurus equis; stridunt siluae saeuitque tridenti
 spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo.
 illi etiam, si quos obscura nocte per umbram 420
 fudimus insidiis totaque agitauimus urbe,
 apparent; primi clipeos mentitaque tela
 agnoscunt atque ora sono discordia signant.
 ilicet obruimur numero, primusque Coroebus
 Penelei dextra diuae armipotentis ad aram 425
 procumbit; cadit et Rhipeus, iustissimus unus
 qui fuit in Teucris et seruantissimus aequi
 (dis aliter uisum); pereunt Hypanisque Dymasque
 confixi a sociis; nec te tua plurima, Panthu,
 labentem pietas nec Apollinis infula texit. 430
 Iliaci cineres et flamma extrema meorum,
 testor, in occasu uestro nec tela nec ullas
 uitauisse uices, Danaum et, si fata fuissent
 ut caderem, meruisse manu. diuellimur inde,
 Iphitus et Pelias mecum (quorum Iphitus aeuo 435
 iam grauior, Pelias et uulnere tardus Vlixī),
 protinus ad sedes Priami clamore uocati.
 hic uero ingentem pugnam, ceu cetera nusquam
 bella forent, nulli tota morerentur in urbe,
 sic Martem indomitum Danaosque ad tecta ruentis 440
 cernimus obsessumque acta testudine limen.
 haerent parietibus scalae postisque sub ipsos
 nituntur gradibus clipeosque ad tela sinistris
 protecti obiciunt, prensant fastigia dextris.
 Dardanidae contra turris ac tota domorum 445
 culmina conuellunt; his se, quando ultima cernunt,
 extrema iam in morte parant defendere telis,
 auratasque trabes, ueterum decora alta parentum,
 deuoluunt; alii strictis mucronibus imas
 obsedere fores, has seruant agmine denso. 450

instaurati animi regis succurrere tectis
auxilioque leuare uiros uimque addere uictis.

Limen erat caecaeque fores et peruius usus
tectorum inter se Priami, postesque relict
a tergo, infelix qua se, dum regna manebant, 455
saepius Andromache ferre incommitata solebat
ad soceros et auo puerum Astyanacta trahebat.
euado ad summi fastigia culminis, unde
tela manu miseri iactabant inrita Teucri.
turrin in praecipiti stantem summisque sub astra 460
eductam tectis, unde omnis Troia uideri
et Danaum solitae naues et Achaica castra,
adgressi ferro circum, qua summa labantis
iuncturas tabulata dabant, conuellimus altis
sedibus impulimusque; ea lapsa repente ruinam 465
cum sonitu trahit et Danaum super agmina late
incidit. ast alii subeunt, nec saxa nec ullum
telorum interea cessat genus.

Vestibulum ante ipsum primoque in limine Pyrrhus
exsultat telis et luce coruscus aena: 470
qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
nunc, positis nouus exuuiis nitidusque iuuenta,
lubrica conuoluit sublato pectore terga
arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis. 475
una ingens Periphas et equorum agitator Achillis,
armiger Automedon, una omnis Scyria pubes
succedunt tecto et flammas ad culmina iactant.
ipse inter primos correpta dura bipenni
limina perrumpit postisque a cardine uellit 480
aeratos; iamque excisa trabe firma cauauit
robora et ingentem lato dedit ore fenestram.
apparet domus intus et atria longa patescunt;
apparent Priami et ueterum penetralia regum,
armatosque uident stantis in limine primo. 485
at domus interior gemitu miseroque tumultu
miscetur, penitusque cauae plangoribus aedes
femineis ululant; ferit aurea sidera clamor.
tum puidae tectis matres ingentibus errant
amplexaeque tenent postis atque oscula figunt. 490
instat ui patria Pyrrhus; nec claustra nec ipsi

custodes sufferre ualent; labat ariete crebro
ianua, et emoti procumbunt cardine postes.
fit uia ui; rumpunt aditus primosque trucidant
immissi Danai et late loca milite complent. 495
non sic, aggeribus ruptis cum spumeus amnis
exiit oppositasque euicit gurgite moles,
fertur in arua furens cumulo camposque per omnis
cum stabulis armenta trahit. uidi ipse furentem
caede Neoptolemmum geminosque in limine Atridas, 500
uidi Hecubam centumque nurus Priamumque per aras
sanguine foedantem quos ipse sacrauerat ignis.
quingenta illi thalami, spes tanta nepotum,
barbarico postes auro spoliisque superbi
procubuere; tenent Danai qua deficit ignis. 505

Forsitan et Priami fuerint quae fata requiras.
urbis uti captae casum conuulsaque uidit
limina tectorum et medium in penetralibus hostem,
arma diu senior desueta trementibus aeuo
circumdat nequiquam umeris et inutile ferrum 510
cingitur, ac densos fertur moriturus in hostis.
aedibus in mediis nudoque sub aetheris axe
ingens ara fuit iuxtaque ueterrima laurus
incumbens arae atque umbra complexa penatis.
hic Hecuba et natae nequiquam altaria circum, 515
praecipites atra ceu tempestate columbae,
condensae et diuum amplexae simulacra sedebant.
ipsum autem sumptis Priamum iuuenalibus armis
ut uidit, 'quae mens tam dira, miserrime coniunx,
impulit his cingi telis? aut quo ruis?' inquit. 520
'non tali auxilio nec defensoribus istis
tempus eget; non, si ipse meus nunc adforet Hector.
huc tandem concede; haec ara tuebitur omnis,
aut moriere simul.' sic ore effata recepit
ad sese et sacra longaeuum in sede locauit. 525

Ecce autem elapsus Pyrrhi de caede Polites,
unus natorum Priami, per tela, per hostis
porticibus longis fugit et uacua atria lustrat
saucius. illum ardens infesto uulnere Pyrrhus
insequitur, iam iamque manu tenet et premit hasta. 530
ut tandem ante oculos euasit et ora parentum,
concidit ac multo uitam cum sanguine fudit.

hic Priamus, quamquam in media iam morte tenetur,
non tamen abstinuit nec uoci iraeque pepercit:
'at tibi pro scelere,' exclamat, 'pro talibus ausis 535
di, si qua est caelo pietas quae talia curet,
persoluant grates dignas et praemia reddant
debita, qui nati coram me cernere letum
fecisti et patrios foedasti funere uultus.
at non ille, satum quo te mentiris, Achilles 540
talis in hoste fuit Priamo; sed iura fidemque
supplicis erubuit corpusque exsanguie sepulcro
reddidit Hectoreum meque in mea regna remisit.'
sic fatus senior telumque imbelle sine ictu
coniecit, rauco quod protinus aere repulsum, 545
et summo clipei nequiquam umbone pependit.
cui Pyrrhus: 'referes ergo haec et nuntius ibis
Pelidae genitori. illi mea tristia facta
degeneremque Neoptolemum narrare memento.
nunc morere.' hoc dicens altaria ad ipsa trementem 550
traxit et in multo lapsantem sanguine nati,
implicuitque comam laeua, dextraque coruscum
extulit ac lateri capulo tenus abdidit ensem.
haec finis Priami fatorum, hic exitus illum
sorte tulit Troiam incensam et prolapsa uidentem 555
Pergama, tot quondam populis terrisque superbum
regnatorem Asiae. iacet ingens litore truncus,
auulsumque umeris caput et sine nomine corpus.

At me tum primum saeuus circumstetit horror.
obstupui; subiit cari genitoris imago, 560
ut regem aequaeuum crudeli uulnere uidi
uitam exhalantem, subiit deserta Creusa
et direpta domus et parui casus Iuli.
respicio et quae sit me circum copia lustrum.
deseruere omnes defessi, et corpora saltu 565
ad terram misere aut ignibus aegra dedere.

[Iamque adeo super unus eram, cum limina Vestae
seruantem et tacitam secreta in sede latentem
Tyndarida aspicio; dant claram incendia lucem
erranti passimque oculos per cuncta ferenti. 570
illa sibi infestos euersa ob Pergama Teucros
et Danaum poenam et deserti coniugis iras
praemetuens, Troiae et patriae communis Erinys,

abdiderat sese atque aris inuisa sedebat.
 exarsere ignes animo; subit ira cadentem 575
 ulcisci patriam et sceleratas sumere poenas.
 'scilicet haec Spartam incolumis patriasque Mycenae
 aspiciet, partoque ibit regina triumpho?
 coniugiumque domumque patris natosque uidebit
 Iliadum turba et Phrygiis comitata ministris? 580
 occiderit ferro Priamus? Troia arserit igni?
 Dardanium totiens sudarit sanguine litus?
 non ita. namque etsi nullum memorabile nomen
 feminea in poena est, habet haec uictoria laudem;
 exstinxisse nefas tamen et sumpsisse merentis 585
 laudabor poenas, animumque explesse iuuabit
 ultricis ~famam et cineres satiasset meorum.'
 talia iactabam et furiata mente ferebar,]
 cum mihi se, non ante oculis tam clara, uidendam
 obtulit et pura per noctem in luce refulsit 590
 alma parens, confessa deam qualisque uideri
 caelicolis et quanta solet, dextraque prehensum
 continuit roseoque haec insuper addidit ore:
 'nate, quis indomitas tantus dolor excitat iras?
 quid furis? aut quonam nostri tibi cura recessit? 595
 non prius aspicias ubi fessum aetate parentem
 liqueris Anchisen, superet coniunxne Creusa
 Ascaniusque puer? quos omnis undique Graiae
 circum errant acies et, ni mea cura resistat,
 iam flammae tulerint inimicus et hauserit ensis. 600
 non tibi Tyndaridis facies inuisa Lacaenae
 culpatusue Paris, diuum inclementia, diuum
 has euertit opes sternitque a culmine Troiam.
 aspice (namque omnem, quae nunc obducta tuenti
 mortalis hebetat uisus tibi et umida circum 605
 caligat, nubem eripiam; tu ne qua parentis
 iussa time neu praeceptis parere recusa):
 hic, ubi disiectas moles auulsaque saxis
 saxa uides, mixtoque undantem puluere fumum,
 Neptunus muros magnoque emota tridenti 610
 fundamenta quatit totamque a sedibus urbem
 eruit. hic Iuno Scaean saeuissima portas
 prima tenet sociumque furens a nauibus agmen
 ferro accincta uocat.
 iam summas arces Tritonia, respice, Pallas 615

insedit nimbo effulgens et Gorgone saeua.
ipse pater Danais animos uirisque secundas
sufficit, ipse deos in Dardana suscitatur arma.
eripe, nate, fugam finemque impone labori;
nusquam abero et tutum patrio te limine sistam.' 620
dixerat et spissis noctis se condidit umbris.
apparent dirae facies inimicae Troiae
numina magna deum.

Tum uero omne mihi uisum considerare in ignis
Ilium et ex imo uerti Neptunia Troia: 625
ac ueluti summis antiquam in montibus ornum
cum ferro accisam crebrisque bipennibus instant
eruere agricolae certatim, illa usque minatur
et tremefacta comam concusso uertice nutat,
uulneribus donec paulatim euicta supremum 630
congemit traxitque iugis auulsa ruinam.
descendo ac ducente deo flammam inter et hostis
expedior: dant tela locum flammaeque recedunt.

Atque ubi iam patriae peruentum ad limina sedis
antiquasque domos, genitor, quem tollere in altos 635
optabam primum montis primumque petebam,
abnegat excisa uitam producere Troia
exsiliumque pati. 'uos o, quibus integer aevi
sanguis,' ait, 'solidaeque suo stant robore uires,
uos agitate fugam. 640
me si caelicolae uoluissent ducere uitam,
has mihi seruassent sedes. satis una superque
uidimus excidia et captae superauimus urbi.
sic o sic positum adfati discedite corpus.
ipse manu mortem inueniam; miserebitur hostis 645
exuiasque petet. facilis iactura sepulcri.
iam pridem inuisus diuis et inutilis annos
demoror, ex quo me diuum pater atque hominum rex
fulminis adflauit uentis et contigit igni.'

Talia perstabat memorans fixusque manebat. 650
nos contra effusi lacrimis coniunxque Creusa
Ascaniusque omnisque domus, ne uertere secum
cuncta pater fatoque urgenti incumbere uellet.
abnegat inceptoque et sedibus haeret in isdem.
rursus in arma feror mortemque miserrimus opto. 655

nam quod consilium aut quae iam fortuna dabatur?
'mene efferre pedem, genitor, te posse relicto
sperasti tantumque nefas patrio excidit ore?
si nihil ex tanta superis placet urbe relinqui,
et sedet hoc animo perituraeque addere Troiae 660
teque tuosque iuuat, patet isti ianua leto,
iamque aderit multo Priami de sanguine Pyrrhus,
natum ante ora patris, patrem qui obtruncat ad aras.
hoc erat, alma parens, quod me per tela, per ignis
eripis, ut mediis hostem in penetralibus utque 665
Ascanium patremque meum iuxtaque Creusam
alterum in alterius mactatos sanguine cernam?
arma, uiri, ferte arma; uocat lux ultima uictos.
reddite me Danais; sinite instaurata reuisam
proelia. numquam omnes hodie moriemur inulti.' 670

Hinc ferro accingor rursus clipeoque sinistram
insertabam aptans meque extra tecta ferebam.
ecce autem complexa pedes in limine coniunx
haerebat, paruumque patri tendebat Iulum:
'si periturus abis, et nos rape in omnia tecum; 675
sin aliquam expertus sumptis spem ponis in armis,
hanc primum tutare domum. cui paruus Iulus,
cui pater et coniunx quondam tua dicta relinquer?'

Talia uociferans gemitu tectum omne replebat,
cum subitum dictuque oritur mirabile monstrum. 680
namque manus inter maestorumque ora parentum
ecce leuis summo de uertice uisus Iuli
fundere lumen apex, tactuque innoxia mollis
lambere flamma comas et circum tempora pasci.
nos pauidi trepidare metu crinemque flagrantem 685
excutere et sanctos restinguere fontibus ignis.
at pater Anchises oculos ad sidera laetus
extulit et caelo palmas cum uoce tetendit:
'Iuppiter omnipotens, precibus si flecteris ullis,
aspice nos, hoc tantum, et si pietate meremur, 690
da deinde auxilium, pater, atque haec omina firma.'

Vix ea fatus erat senior, subitoque fragore
intonuit laeuum, et de caelo lapsa per umbras
stella facem ducens multa cum luce cucurrit.
illam summa super labentem culmina tecti 695

cernimus Idaea claram se condere silua
signantemque uias; tum longo limite sulcus
dat lucem et late circum loca sulphure fumant.
hic uero uictus genitor se tollit ad auras
adfaturque deos et sanctum sidus adorat. 700
'iam iam nulla mora est; sequor et qua ducitis adsum,
di patrii; seruate domum, seruate nepotem.
uestrum hoc augurium, uestroque in numine Troia est.
cedo equidem nec, nate, tibi comes ire recuso.'
dixerat ille, et iam per moenia clarior ignis 705
auditur, propiusque aestus incendia uoluunt.
'ergo age, care pater, ceruici imponere nostrae;
ipse subibo umeris nec me labor iste grauabit;
quo res cumque cadent, unum et commune periculum,
una salus ambobus erit. mihi paruus Iulus 710
sit comes, et longe seruet uestigia coniunx.
uos, famuli, quae dicam animis aduertite uestris.
est urbe egressis tumulus templumque uetustum
desertae Cereris, iuxtaque antiqua cupressus
religione patrum multos seruata per annos; 715
hanc ex diuerso sedem ueniemus in unam.
tu, genitor, cape sacra manu patriosque penatis;
me bello e tanto digressum et caede recenti
attrectare nefas, donec me flumine uiuo
abluero.' 720
haec fatus latos umeros subiectaue colla
ueste super fuluique insternor pelle leonis,
succedoque oneri; dextrae se paruus Iulus
implicuit sequiturque patrem non passibus aequis;
pone subit coniunx. ferimur per opaca locorum, 725
et me, quem dudum non ulla iniecta mouebant
tela neque aduerso glomerati examine Grai,
nunc omnes terrent aerae, sonus excitat omnis
suspensum et pariter comitique onerique timentem.
iamque propinquabam portis omnemque uidebar 730
euasisse uiam, subito cum creber ad auris
uisus adesse pedum sonitus, genitorque per umbram
prospiciens 'nate,' exclamat, 'fuge, nate; propinquant.
ardentis clipeos atque aera micantia cerno.'
hic mihi nescio quod trepido male numen amicum 735
confusam eripuit mentem. namque auia cursu
dum sequor et nota excedo regione uiarum,

heu misero coniunx fatone erepta Creusa
 substitit, errauitne uia seu lapsa resedit,
 incertum; nec post oculis est reddita nostris. 740
 nec prius amissam respexi animumue reflexi
 quam tumulum antiquae Cereris sedemque sacratam
 uenimus: hic demum collectis omnibus una
 defuit, et comites natumque uirumque fefellit.
 quem non incusauit amens hominumque deorumque, 745
 aut quid in euersa uidi crudelius urbe?
 Ascanium Anchisenque patrem Teucrosque penatis
 commendo sociis et curua ualle recondo;
 ipse urbem repeto et cingor fulgentibus armis.
 stat casus renouare omnis omnemque reuerti 750
 per Troiam et rursus caput obiectare periclis.
 principio muros obscuraque limina portae,
 qua gressum extuleram, repeto et uestigia retro
 obseruata sequor per noctem et lumine lustror:
 horror ubique animo, simul ipsa silentia terrent. 755
 inde domum, si forte pedem, si forte tulisset,
 me refero: inruerant Danaei et tectum omne tenebant.
 illicet ignis edax summa ad fastigia uento
 uoluitur; exsuperant flammae, furit aestus ad auras.
 procedo et Priami sedes arcemque reuiso: 760
 et iam porticibus uacuis Iunonis asylo
 custodes lecti Phoenix et dirus Vlixes
 praedam adseruabant. huc undique Troia gaza
 incensis erepta adytis, mensaeque deorum
 crateresque auro solidi, captiuaque uestis 765
 congeritur. pueri et pauidae longo ordine matres
 stant circum.
 ausus quin etiam uoces iactare per umbram
 impleui clamore uias, maestusque Creusam
 nequiquam ingeminans iterumque iterumque uocaui. 770
 quaerenti et tectis urbis sine fine ruenti
 infelix simulacrum atque ipsius umbra Creusae
 uisa mihi ante oculos et nota maior imago.
 obstipui, steteruntque comae et uox faucibus haesit.
 tum sic adfari et curas his demere dictis: 775
 'quid tantum insano iuuat indulgere dolori,
 o dulcis coniunx? non haec sine numine diuum
 eueniunt; nec te comitem hinc portare Creusam
 fas, aut ille sinit superi regnator Olympi.

longa tibi exsilia et uastum maris aequor arandum, 780
et terram Hesperiam uenies, ubi Lydius arua
inter opima uirum leni fluit agmine Thybris.
illic res laetae regnumque et regia coniunx
parta tibi; lacrimas dilectae pelle Creusae.
non ego Myrmidonum sedes Dolopumue superbas 785
aspiciam aut Graias seruitum matribus ibo,
Dardanis et diuae Veneris nurus;
sed me magna deum genetrix his detinet oris.
iamque uale et nati serua communis amorem.'
haec ubi dicta dedit, lacrimantem et multa uolentem 790
dicere deseruit, tenuisque recessit in auras.
ter conatus ibi collo dare bracchia circum;
ter frustra compressa manus effugit imago,
par leuibus uentis uolucrique simillima somno.
sic demum socios consumpta nocte reuiso. 795

Atque hic ingentem comitum adfluxisse nouorum
inuenio admirans numerum, matresque uirosque,
collectam exsilio pubem, miserabile uulgus.
undique conuenere animis opibusque parati
in quascumque uelim pelago deducere terras. 800
iamque iugis summae surgebat Lucifer Idae
ducebatque diem, Danaique obsessa tenebant
limina portarum, nec spes opis ulla dabatur.
cessi et sublato montis genitore petiui.

LIBER TERTIUS

Postquam res Asiae Priamique euertere gentem
immeritam uisum superis, ceciditque superbum
Ilium et omnis humo fumat Neptunia Troia,
diuersa exsilia et desertas quaerere terras
auguriis agimur diuum, classemque sub ipsa 5
Antandro et Phrygiae molimur montibus Idae,
incerti quo fata ferant, ubi sistere detur,
contrahimusque uiros. uix prima inceperat aestas
et pater Anchises dare fatis uela iubebat,
litora cum patriae lacrimans portusque relinquo 10
et campos ubi Troia fuit. feror exsul in altum
cum sociis natoque penatibus et magnis dis.

Terra procul uastis colitur Mauortia campis
(Thraces arant) acri quondam regnata Lycurgo,
hospitium antiquum Troiae sociique penates 15
dum fortuna fuit. feror huc et litore curuo
moenia prima loco fatis ingressus iniquis
Aeneadasque meo nomen de nomine fingo.
sacra Dionaeae matri diuisque ferebam
auspiciis coeptorum operum, superoque nitentem 20
caelicolum regi mactabam in litore taurum.
forte fuit iuxta tumulus, quo cornea summo
uirgulta et densis hastilibus horrida myrtus.
accessi uiridemque ab humo conuellere siluam
conatus, ramis tegerem ut frondentibus aras, 25
horrendum et dictu uideo mirabile monstrum.
nam quae prima solo ruptis radicibus arbos
uellitur, huic atro liquuntur sanguine guttae
et terram tabo maculant. mihi frigidus horror
membra quatit gelidusque coit formidine sanguis. 30
rursus et alterius lentum conuellere uimen
insequor et causas penitus temptare latentis;
ater et alterius sequitur de cortice sanguis.
multa mouens animo Nymphas uenerabar agrestis
Gradiumque patrem, Geticis qui praesidet aruis, 35
rite secundarent uisus omenque leurent.
tertia sed postquam maiore hastilia nisu
adgredior genibusque aduersae obluctor harenae,

(eloquar an sileam?) gemitus lacrimabilis imo
 auditur tumulo et uox reddita fertur ad auris: 40
 'quid miserum, Aenea, laceras? iam parce sepulto,
 parce pias scelerare manus. non me tibi Troia
 externum tulit aut cruor hic de stipite manat.
 heu fuge crudelis terras, fuge litus auarum:
 nam Polydorus ego. hic confixum ferrea textit 45
 telorum seges et iaculis increuit acutis.'
 tum uero ancipiti mentem formidine pressus
 obstipui steteruntque comae et uox faucibus haesit.

Hunc Polydorum auri quondam cum pondere magno
 infelix Priamus furtim mandarat alendum 50
 Threicio regi, cum iam diffideret armis
 Dardaniae cingique urbem obsidione uideret.
 ille, ut opes fractae Teucrum et Fortuna recessit,
 res Agamemnonias uictriciaque arma secutus
 fas omne abrumpit: Polydorum obruncat, et auro 55
 ui potitur. quid non mortalia pectora cogis,
 auri sacra fames! postquam pauor ossa reliquit,
 delectos populi ad proceres primumque parentem
 monstra deum refero, et quae sit sententia posco.
 omnibus idem animus, scelerata excedere terra, 60
 linqui pollutum hospitium et dare classibus Austros.
 ergo instauramus Polydoro funus, et ingens
 aggeritur tumulo tellus; stant Manibus arae
 caeruleis maestae uittis atraque cupresso,
 et circum Iliades crinem de more solutae; 65
 inferimus tepido spumantia cymbia lacte
 sanguinis et sacri pateras, animamque sepulcro
 condimus et magna supremum uoce ciemus.

Inde ubi prima fides pelago, placataque uenti
 dant maria et lenis crepitans uocat Auster in altum, 70
 deducunt socii nauis et litora complent;
 prouehimur portu terraeque urbesque recedunt.
 sacra mari colitur medio gratissima tellus
 Nereidum matri et Neptuno Aegaeo,
 quam pius arquitepens oras et litora circum 75
 errantem Mycono e celsa Gyaroque reuinxit,
 immotamque coli dedit et contemnere uentos.
 huc feror, haec fessos tuto placidissima portu
 accipit; egressi ueneramur Apollinis urbem.

rex Anius, rex idem hominum Phoebique sacerdos, 80
 uittis et sacra redimitus tempora lauro
 occurrit; ueterem Anchisen agnouit amicum.
 iungimus hospitio dextras et tecta subimus.

Templam dei saxo uenerabar structam uetusto:
 'da propriam, Thymbraeae, domum; da moenia fessis 85
 et genus et mansuram urbem; serua altera Troiae
 Pergama, reliquias Danaum atque immitis Achilli.
 quem sequimur? quouere ire iubes? ubi ponere sedes?
 da, pater, augurium atque animis inlabere nostris.'
 uix ea fatus eram: tremere omnia uisa repente, 90
 liminaque laurusque dei, totusque moueri
 mons circum et mugire adytis cortina reclusis.
 summissi petimus terram et uox fertur ad auris:
 'Dardanidae duri, quae uos a stirpe parentum
 prima tulit tellus, eadem uos ubere laeto 95
 accipiet reduces. antiquam exquirite matrem.
 hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris
 et nati natorum et qui nascentur ab illis.'
 haec Phoebus; mixtoque ingens exorta tumultu
 laetitia, et cuncti quae sint ea moenia quaerunt, 100
 quo Phoebus uocet errantis iubeatque reuerti.
 tum genitor ueterum uoluens monimenta uirorum
 'audite, o proceres,' ait 'et spes discite uestras.
 Creta Iouis magni medio iacet insula ponto,
 mons Idaeus ubi et gentis cunabula nostrae. 105
 centum urbes habitant magnas, uberrima regna,
 maximus unde pater, si rite audita recordor,
 Teucus Rhoeteas primum est aduectus in oras,
 optauitque locum regno. nondum Ilium et arces
 Pergameae steterant; habitabant uallibus imis. 110
 hinc mater cultrix Cybeli Corybantiaque aera
 Idaeumque nemus, hinc fida silentia sacris,
 et iuncti currum dominae subiere leones.
 ergo agite et diuum ducunt qua iussa sequamur:
 placemus uentos et Cnosia regna petamus. 115
 nec longo distant cursu: modo Iuppiter adsit,
 tertia lux classem Cretaeis sistet in oris.'
 sic fatus meritis aris mactauit honores,
 taurum Neptuno, taurum tibi, pulcher Apollo,
 nigram Hiemi pecudem, Zephyris felicibus albam. 120

Fama uolat pulsum regnis cessisse paternis
 Idomenea ducem, desertaque litora Cretae,
 hoste uacare domum sedesque astare relictas.
 linquimus Ortygiae portus pelagoque uolamus
 bacchatamque iugis Naxon uiridemque Donusam, 125
 Olearon niueamque Paron sparsasque per aequor
 Cycladas, et crebris legimus freta concita terris.
 nauticus exoritur uario certamine clamor:
 hortantur socii Cretam proauosque petamus.
 prosequitur surgens a puppi uentus euntis, 130
 et tandem antiquis Curetum adlabimur oris.
 ergo audius muros optatae molior urbis
 Pergameamque uoco, et laetam cognomine gentem
 hortor amare focos arcemque attollere tectis.

Iamque fere sicco subductae litore puppes, 135
 conubiis aruisque nouis operata iuuentus,
 iura domosque dabam, subito cum tabida membris
 corrupto caeli tractu miserandaque uenit
 arboribusque satisque lues et letifer annus.
 linquebant dulcis animas aut aegra trahebant 140
 corpora; tum sterilis exurere Sirius agros,
 arebant herbae et uictum seges aegra negabat.
 rursus ad oraclum Ortygiae Phoebumque remenso
 hortatur pater ire mari ueniamque precari,
 quam fessis finem rebus ferat, unde laborum 145
 temptare auxilium iubeat, quo uertere cursus.

Nox erat et terris animalia somnus habebat:
 effigies sacrae diuum Phrygiique penates,
 quos mecum a Troia mediisque ex ignibus urbis
 extuleram, uisi ante oculos astare iacentis 150
 in somnis multo manifesti lumine, qua se
 plena per insertas fundebat luna fenestras;
 tum sic adfari et curas his demere dictis:
 'quod tibi delato Ortygiam dicturus Apollo est,
 hic canit et tua nos en ultro ad limina mittit. 155
 nos te Dardania incensa tuaque arma secuti,
 nos tumidum sub te permensi classibus aequor,
 idem uenturos tollemus in astra nepotes
 imperiumque urbi dabimus. tu moenia magnis
 magna para longumque fugae ne linque laborem. 160
 mutandae sedes. non haec tibi litora suasit

Delius aut Cretae iussit considerare Apollo.
 est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt,
 terra antiqua, potens armis atque ubere glabrae;
 Oenotri coluere uiri; nunc fama minores 165
 Italiam dixisse ducis de nomine gentem.
 hae nobis propriae sedes, hinc Dardanus ortus
 Iasiusque pater, genus a quo principe nostrum.
 surge age et haec laetus longaeuo dicta parenti
 haud dubitanda refer: Corythum terrasque requirat 170
 Ausonias; Dictaea negat tibi Iuppiter arua.'
 talibus attonitus uisis et uoce deorum
 (nec sopor illud erat, sed coram agnoscere uultus
 uelatasque comas praesentiaque ora uidebar;
 tum gelidus toto manabat corpore sudor) 175
 corripio e stratis corpus tendoque supinas
 ad caelum cum uoce manus et munera libo
 intemerata focis. perfecto laetus honore
 Anchisen facio certum remque ordine pando.
 agnouit prolem ambiguam geminosque parentis, 180
 seque nouo ueterum deceptum errore locorum.
 tum memorat: 'nate, Iliacis exercite fatis,
 sola mihi talis casus Cassandra canebat.
 nunc repeto haec generi portendere debita nostro
 et saepe Hesperiam, saepe Itala regna uocare. 185
 sed quis ad Hesperiae uenturos litora Teucros
 crederet? aut quem tum uates Cassandra moueret?
 cedamus Phoebo et moniti meliora sequamur.'
 sic ait, et cuncti dicto paremus ouantes.
 hanc quoque deserimus sedem paucisque relictis 190
 uela damus uastumque caua trabe currimus aequor.

Postquam altum tenuere rates nec iam amplius ullae
 apparent terrae, caelum undique et undique pontus,
 tum mihi caeruleus supra caput astitit imber
 noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris. 195
 continuo uenti uoluunt mare magnaue surgunt
 aequora, dispersi iactamur gurgite uasto;
 inuoluere diem nimbi et nox umida caelum
 abstulit, ingeminant abruptis nubibus ignes,
 excutimur cursu et caecis erramus in undis. 200
 ipse diem noctemque negat discernere caelo
 nec meminisse uiae media Palinurus in unda.

tris adeo incertos caeca caligine soles
 erramus pelago, totidem sine sidere noctes.
 quarto terra die primum se attollere tandem 205
 uisa, aperire procul montis ac uoluere fumum.
 uela cadunt, remis insurgimus; haud mora, nautae
 adnixa torquent spumas et caerula uerrunt.
 seruatum ex undis Strophadum me litora primum
 excipiunt. Strophades Graio stant nomine dictae 210
 insulae Ionio in magno, quas dira Celaeno
 Harpyiaequae colunt aliae, Phineia postquam
 clausa domus mensasque metu liquere priores.
 tristius haud illis monstrum, nec saeuior ulla
 pestis et ira deum Stygiis sese extulit undis. 215
 uirginei uolucrum uultus, foedissima uentris
 proluuiis uncaeque manus et pallida semper
 ora fame.
 huc ubi delati portus intrauimus, ecce
 laeta bouum passim campis armenta uidemus 220
 caprigenumque pecus nullo custode per herbas.
 inruimus ferro et diuos ipsumque uocamus
 in partem praedamque Iouem; tum litore curuo
 exstruimusque toros dapibusque epulamur opimis.
 at subitae horrifico lapsu de montibus adsunt 225
 Harpyiae et magnis quatiunt clangoribus alas,
 diripiuntque dapes contactuque omnia foedant
 immundo; tum uox taetrum dira inter odorem.
 rursum in secessu longo sub rupe cauata
 [arboribus clausam circum atque horrentibus umbris] 230
 instruimus mensas arisque reponimus ignem;
 rursum ex diuerso caeli caecisque latebris
 turba sonans praedam pedibus circumuolat uncis,
 polluit ore dapes. sociis tunc arma capessant
 edico, et dira bellum cum gente gerendum. 235
 haud secus ac iussi faciunt tectosque per herbam
 disponunt ensis et scuta latentia condunt.
 ergo ubi delapsae sonitum per curua dedere
 litora, dat signum specula Misenus ab alta
 aere cauo. inuadunt socii et noua proelia temptant, 240
 obscenas pelagi ferro foedare uolucris.
 sed neque uim plumis ullam nec uulnera tergo
 accipiunt, celerique fuga sub sidera lapsae
 semesam praedam et uestigia foeda relinquunt.

una in praecelsa consedit rupe Celaeno, 245
 infelix uates, rumpitque hanc pectore uocem;
 'bellum etiam pro caede boum stratisque iuuencis,
 Laomedontiadae, bellumne inferre paratis
 et patrio Harpyias insontis pellere regno?
 accipite ergo animis atque haec mea figite dicta, 250
 quae Phoebus pater omnipotens, mihi Phoebus Apollo
 praedixit, uobis Furiarum ego maxima pando.
 Italiam cursu petitis uentisque uocatis:
 ibitis Italiam portusque intrare licebit.
 sed non ante datam cingetis moenibus urbem 255
 quam uos dira fames nostraeque iniuria caedis
 ambasas subigat malis absumere mensas.'
 dixit, et in siluam pennis ablata refugit.
 at sociis subita gelidus formidine sanguis
 deriguit: cecidere animi, nec iam amplius armis, 260
 sed uotis precibusque iubent exposcere pacem,
 siue deae seu sint dirae obscenaeque uolucres.
 et pater Anchises passis de litore palmis
 numina magna uocat meritosque indicit honores:
 'di, prohibete minas; di, talem auertite casum 265
 et placidi seruare pios.' tum litore funem
 deripere excussosque iubet laxare rudentis.
 tendunt uela Noti: fugimus spumantibus undis
 qua cursum uentusque gubernatorque uocabat.
 iam medio apparet fluctu nemorosa Zacynthos 270
 Dulichiumque Sameque et Neritos ardua saxis.
 effugimus scopulos Ithacae, Laertia regna,
 et terram altricem saeui exsecramur Vlixii.
 mox et Leucatae nimbose cacumina montis
 et formidatus nautis aperitur Apollo. 275
 hunc petimus fessi et paruae succedimus urbi;
 ancora de prora iacitur, stant litore puppes.

Ergo insperata tandem tellure potiti
 lustramurque Ioui uotisque incendimus aras,
 Actiaque Iliacis celebramus litora ludis. 280
 exercent patrias oleo labente palaestras
 nudati socii: iuuat euasisse tot urbes
 Argolicas mediosque fugam tenuisse per hostis.
 interea magnum sol circumuoluitur annum
 et glacialis hiems Aquilonibus asperat undas. 285

aere cauo clipeum, magni gestamen Abantis,
postibus aduersis figo et rem carmine signo:
aeneas haec de danais victoribus arma;
linquere tum portus iubeo et considerare transtris.
certatim socii feriunt mare et aequora uerrunt: 290
protinus aérias Phaeacum abscondimus arces
litoraque Epiri legimus portuque subimus
Chaonio et celsam Buthroti accedimus urbem.

Hic incredibilis rerum fama occupat auris,
Priamiden Helenum Graias regnare per urbis 295
coniugio Aeacidae Pyrrhi sceptrisque potitum,
et patrio Andromachen iterum cecidisse marito.
obstupui, miroque incensum pectus amore
compellare uirum et casus cognoscere tantos.
progredior portu classis et litora linquens, 300
sollemnis cum forte dapes et tristia dona
ante urbem in luco falsi Simoentis ad undam
libabat cineri Andromache manisque uocabat
Hectoreum ad tumulum, uiridi quem caespite inanem
et geminas, causam lacrimis, sacrauerat aras. 305
ut me conspexit uenientem et Troia circum
arma amens uidit, magnis exterrita monstris
deriguit uisu in medio, calor ossa reliquit,
labitur, et longo uix tandem tempore fatur:
'uerane te facies, uerus mihi nuntius adfers, 310
nate dea? uiuisne? aut, si lux alma recessit,
Hector ubi est?' dixit, lacrimasque effudit et omnem
impleuit clamore locum. uix pauca furenti
subicio et raris turbatus uocibus hisco:
'uiuo equidem uitamque extrema per omnia duco; 315
ne dubita, nam uera uides.
heu! quis te casus deiectam coniuge tanto
excipit, aut quae digna satis fortuna reuisit,
Hectoris Andromache? Pyrrhin conubia seruas?'
deiecit uultum et demissa uoce locuta est: 320
'o felix una ante alias Priameia uirgo,
hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altis
iussa mori, quae sortitus non pertulit ullos
nec uictoris heri tetigit captiua cubile!
nos patria incensa diuersa per aequora uectae 325
stirpis Achilleae fastus iuuenemque superbum

seruitio enixae tulimus; qui deinde secutus
 Ledaeam Hermionen Lacedaemoniosque hymenaeos
 me famulo famulamque Heleno transmisit habendam.
 ast illum ereptae magno flammatus amore 330
 coniugis et scelerum furiis agitatus Orestes
 excipit incautum patriasque obruncat ad aras.
 morte Neoptolemi regnorum reddita cessit
 pars Heleno, qui Chaonios cognomine campos
 Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit, 335
 Pergamaque Iliacamque iugis hanc addidit arcem.
 sed tibi qui cursum uenti, quae fata dedere?
 aut quisnam ignarum nostris deus appulit oris?
 quid puer Ascanius? superatne et uescitur aura?
 quem tibi iam Troia— 340
 ecqua tamen puero est amissae cura parentis?
 ecquid in antiquam uirtutem animosque uiriliter
 et pater Aeneas et auunculus excitat Hector?'
 talia fundebat lacrimans longosque ciebat
 incassum fletus, cum sese a moenibus heros 345
 Priamides multis Helenus comitantibus adfert,
 agnoscitque suos laetusque ad limina ducit,
 et multum lacrimas uerba inter singula fundit.
 procedo et paruam Troiam simulataque magnis
 Pergama et arentem Xanthi cognomine riuum 350
 agnosco, Scaetaeque amplector limina portae;
 nec non et Teucri socia simul urbe fruuntur.
 illos porticibus rex accipiebat in amplis:
 aulai medio libabant pocula Bacchi
 impositis auro dapibus, paterasque tenebant. 355

Iamque dies alterque dies processit, et aurae
 uela uocant tumidoque inflatur carbasus Austro:
 his uatem adgredior dictis ac talia quaeso:
 "Troigena, interpres diuum, qui numina Phoebi,
 qui tripodas Clarii et laurus, qui sidera sentis 360
 et uolucrum linguas et praepetis omina pennae,
 fare age (namque omnis cursum mihi prospera dixit
 religio, et cuncti suaserunt numine diui
 Italiam petere et terras temptare repostas;
 sola nouum dictuque nefas Harpyia Celaeno 365
 prodigium canit et tristis denuntiat iras
 obscenamque famem), quae prima pericula uito?

quidue sequens tantos possim superare labores?'
hic Helenus caesis primum de more iuuenis
exorat pacem diuum uittasque resoluit 370
sacrati capitis, meque ad tua limina, Phoebe,
ipse manu multo suspensum numine ducit,
atque haec deinde canit diuino ex ore sacerdos:

'Nate dea (nam te maioribus ire per altum
auspiciis manifesta fides; sic fata deum rex 375
sortitur uoluitque uices, is uertitur ordo),
pauca tibi e multis, quo tutior hospita lustres
aequora et Ausonio possis considerare portu,
expediam dictis; prohibent nam cetera Parcae
scire Helenum farique uetat Saturnia Iuno. 380
principio Italiam, quam tu iam rere propinquam
uicinosque, ignare, paras inuadere portus,
longa procul longis uia diuidit inuia terris.
ante et Trinacria lentandus remus in unda
et salis Ausonii lustrandum nauibus aequor 385
inferniue lacus Aeaeaeque insula Circae,
quam tuta possis urbem componere terra.
signa tibi dicam, tu condita mente teneto:
cum tibi sollicito secreti ad fluminis undam
litoreis ingens inuenta sub ilicibus sus 390
triginta capitum fetus enixa iacebit,
alba solo recubans, albi circum ubera nati,
is locus urbis erit, requies ea certa laborum.
nec tu mensarum morsus horresce futuros:
fata uiam inuenient aderitque uocatus Apollo. 395
has autem terras Italique hanc litoris oram,
proxima quae nostri perfunditur aequoris aestu,
effuge; cuncta malis habitantur moenia Graeis.
hic et Narycii posuerunt moenia Locri,
et Sallentinos obsedit milite campos 400
Lyctius Idomeneus; hic illa ducis Meliboei
parua Philoctetae subnixa Petelia muro.
quin ubi transmissae steterint trans aequora classes
et positis aris iam uota in litore solues,
purpureo uelare comas adopertus amictu, 405
ne qua inter sanctos ignis in honore deorum
hostilis facies occurrat et omina turbet.
hunc socii morem sacrorum, hunc ipse teneto;

hac casti maneant in religione nepotes.
 ast ubi digressum Siculae te admouerit orae 410
 uentus, et angusti rarescent claustra Pelori,
 laeua tibi tellus et longo laeua petantur
 aequora circuitu; dextrum fuge litus et undas.
 haec loca ui quondam et uasta conuulsa ruina
 (tantum aevi longinqua ualet mutare uetustas) 415
 dissiluisse ferunt, cum protinus utraque tellus
 una foret: uenit medio ui pontus et undis
 Hesperium Siculo latus abscidit, aruaque et urbes
 litore diductas angusto interluit aestu.
 dextrum Scylla latus, laeuum implacata Charybdis 420
 obsidet, atque imo barathri ter gurgite uastos
 sorbet in abruptum fluctus rursusque sub auras
 erigit alternos, et sidera uerberat unda.
 at Scyllam caecis cohibet spelunca latebris
 ora exsertantem et nauis in saxa trahentem. 425
 prima hominis facies et pulchro pectore uirgo
 pube tenus, postrema immani corpore pistrix
 delphinum caudas utero commissa luporum.
 praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni
 cessantem, longos et circumflectere cursus, 430
 quam semel informem uasto uidisse sub antro
 Scyllam et caeruleis canibus resonantia saxa.
 praeterea, si qua est Heleno prudentia uati,
 si qua fides, animum si ueris implet Apollo,
 unum illud tibi, nate dea, proque omnibus unum 435
 praedicam et repetens iterumque iterumque monebo,
 Iunonis magnae primum prece numen adora,
 Iunoni cane uota libens dominamque potentem
 supplicibus supera donis: sic denique uictor
 Trinacria finis Italos mittere relictas. 440
 huc ubi delatus Cumaeam accesseris urbem
 diuinosque lacus et Auerna sonantia siluis,
 insanam uatem aspicias, quae rupe sub ima
 fata canit foliisque notas et nomina mandat.
 quaecumque in foliis descripsit carmina uirgo 445
 digerit in numerum atque antro seclusa relinquit:
 illa manent immota locis neque ab ordine cedunt.
 uerum eadem, uerso tenuis cum cardine uentus
 impulit et teneras turbauit ianua frondes,
 numquam deinde cauo uolitantia prendere saxo 450

nec reuocare situs aut iungere carmina curat:
inconsulti abeunt sedemque odere Sibyllae.
hic tibi ne qua morae fuerint dispendia tanti,
quamuis increpitent socii et ui cursus in altum
uela uocet, possisque sinus implere secundos, 455
quin adeas uatem precibusque oracula poscas
ipsa canat uocemque uolens atque ora resoluat.
illa tibi Italiae populos uenturaque bella
et quo quemque modo fugiasque ferasque laborem
expediet, cursusque dabit uenerata secundos. 460
haec sunt quae nostra liceat te uoce moneri.
uade age et ingentem factis fer ad aethera Troiam.'

Quae postquam uates sic ore effatus amico est,
dona dehinc auro grauia ac secto elephanto
imperat ad nauis ferri, stipatque carinis 465
ingens argentum Dodonaeosque lebetas,
loricam consertam hamis auroque trilicem,
et conum insignis galeae cristasque comantis,
arma Neoptolemi. sunt et sua dona parenti.
addit equos, additque duces, 470
remigium supplet, socios simul instruit armis.

Interea classem uelis aptare iubebat
Anchises, fieret uento mora ne qua ferenti.
quem Phoebi interpres multo compellat honore:
'coniugio, Anchisa, Veneris dignate superbo, 475
cura deum, bis Pergameis erepte ruinis,
ecce tibi Ausoniae tellus: hanc arripe uelis.
et tamen hanc pelago praeterlabare necesse est:
Ausoniae pars illa procul quam pandit Apollo.
uade,' ait 'o felix nati pietate. quid ultra 480
prouehor et fando surgentis demoror Austros?'
nec minus Andromache digressu maesta supremo
fert picturatas auri subtemine uestis
et Phrygiam Ascanio chlamydem (nec cedit honore)
textilibusque onerat donis, ac talia fatur: 485
'accipe et haec, manuum tibi quae monimenta mearum
sint, puer, et longum Andromachae testentur amorem,
coniugis Hectoreae. cape dona extrema tuorum,
o mihi sola mei super Astyanactis imago.
sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat; 490
et nunc aequali tecum pubesceret aeuo.'

hos ego digrediens lacrimis adfabar obortis:
'uiuite felices, quibus est fortuna peracta
iam sua: nos alia ex aliis in fata uocamur.
uobis parta quies: nullum maris aequor arandum, 495
arua neque Ausoniae semper cedentia retro
quaerenda. effigiem Xanthi Troiamque uidetis
quam uestrae fecere manus, melioribus, opto,
auspiciis, et quae fuerit minus obuia Grais.
si quando Thybrim uicinaque Thybridis arua 500
intraro gentique meae data moenia cernam,
cognatas urbes olim populosque propinquos,
Epiro Hesperiam (quibus idem Dardanus auctor
atque idem casus), unam faciemus utramque
Troiam animis: maneat nostros ea cura nepotes.' 505

Prouehimur pelago uicina Ceraunia iuxta,
unde iter Italiam cursusque breuissimus undis.
sol ruit interea et montes umbrantur opaci;
sternimur optatae gremio telluris ad undam
sortiti remos passimque in litore sicco 510
corpora curamus, fessos sopor inrigat artus.
necdum orbem medium Nox Horis acta subibat:
haud segnis strato surgit Palinurus et omnis
explorat uentos atque auribus aera captat;
sidera cuncta notat tacito labentia caelo, 515
Arcturum pluuiasque Hyadas geminosque Triones,
armatumque auro circumspicit Oriona.
postquam cuncta uidet caelo constare sereno,
dat clarum e puppi signum; nos castra mouemus
temptamusque uiam et uelorum pandimus alas. 520

Iamque rubescebat stellis Aurora fugatis
cum procul obscuros collis humilemque uidemus
Italiam. Italiam primus conclamat Achates,
Italiam laeto socii clamore salutant.
tum pater Anchises magnum cratera corona 525
induit impleuitque mero, diuosque uocauit
stans celsa in puppi:
'di maris et terrae tempestatumque potentes,
ferte uiam uento facilem et spirate secundi.'
crebrescunt optatae aurae portusque patescit 530
iam propior, templumque apparet in arce Mineruae;
uela legunt socii et proras ad litora torquent.

portus ab euroo fluctu curuatus in arcum,
obiectae salsa spumant aspergine cautes,
ipse latet: gemino demittunt bracchia muro 535
turrity scopuly refugitque ab litore templum.
quattuor hic, primum omen, equos in gramine uidi
tondentis campum late, candore niuali.
et pater Anchises 'bellum, o terra hospita, portas:
bello armantur equi, bellum haec armenta minantur. 540
sed tamen idem olim curru succedere sueti
quadripedes et frena iugo concordia ferre:
spes et pacis' ait. tum numina sancta precamur
Palladis armisonae, quae prima accepit ouantis,
et capita ante aras Phrygio uelamur amictu, 545
praeceptisque Heleni, dederat quae maxima, rite
Iunoni Argiuae iussos adolemus honores.

Haud mora, continuo perfectis ordine uotis
cornua uelatarum obuertimus antemnarum,
Graiuenumque domos suspectaque linquimus arua. 550
hinc sinus Herculei (si uera est fama) Tarenti
cernitur, attollit se diua Lacinia contra,
Caulonisque arces et nauifragum Scylaceum.
tum procul e fluctu Trinacria cernitur Aetna,
et gemitum ingentem pelagi pulsataque saxa 555
audimus longe fractasque ad litora uoces,
exsultantque uada atque aestu miscentur harenae.
et pater Anchises 'nimirum hic illa Charybdis:
hos Helenus scopulos, haec saxa horrenda canebat.
eripite, o socii, pariterque insurgite remis.' 560
haud minus ac iussi faciunt, primusque rudentem
contorsit laeuas proram Palinurus ad undas;
laeuam cuncta cohors remis uentisque petiuit.
tollimur in caelum curuato gurgite, et idem
subducta ad Manis imos desedimus unda. 565
ter scopuly clamorem inter caua saxa dedere,
ter spumam elisam et rorantia uidimus astra.
interea fessos uentus cum sole reliquit,
ignarique uiae Cyclopum adlabimur oris.

Portus ab accessu uentorum immotus et ingens 570
ipse: sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis,
interdumque atram prorumpit ad aethera nubem
turbine fumantem piceo et candente fauilla,

attollitque globos flammaram et sidera lambit;
interdum scopulos auulsaque uiscera montis 575
erigit eructans, liquefactaque saxa sub auras
cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.
fama est Enceladi semustum fulmine corpus
urgeri mole hac, ingentemque insuper Aetnam
impositam ruptis flammam exspirare caminis, 580
et fessum quotiens mutet latus, intremere omnem
murmure Trinacriam et caelum subtexere fumo.
noctem illam tecti siluis immania monstra
perferimus, nec quae sonitum det causa uidemus.
nam neque erant astrorum ignes nec lucidus aethra 585
siderea polus, obscuro sed nubila caelo,
et lunam in nimbo nox intempesta tenebat.

Postera iamque dies primo surgebat Eoo
umentemque Aurora polo dimouerat umbram,
cum subito e siluis macie confecta suprema 590
ignoti noua forma uiri miserandaque cultu
procedit supplexque manus ad litora tendit.
respicimus. dira inluuies immissaque barba,
consertum tegimen spinis: at cetera Graius,
et quondam patriis ad Troiam missus in armis. 595
isque ubi Dardanios habitus et Troia uidit
arma procul, paulum aspectu conterritus haesit
continuitque gradum; mox sese ad litora praeceps
cum fletu precibusque tulit: 'per sidera testor,
per superos atque hoc caeli spirabile lumen, 600
tollite me, Teucri. quascumque abducite terras:
hoc sat erit. scio me Danais e classibus unum
et bello Iliacos fateor petiisse penatis.
pro quo, si sceleris tanta est iniuria nostri,
spargite me in fluctus uastoque immergite ponto; 605
si pereo, hominum manibus periisse iuuabit.'
dixerat et genua amplexus genibusque uolutans
haerebat. qui sit fari, quo sanguine cretus,
hortamur, quae deinde agitet fortuna fateri.
ipse pater dextram Anchises haud multa moratus 610
dat iuueni atque animum praesenti pignore firmat.
ille haec deposita tandem formidine fatur:
'sum patria ex Ithaca, comes infelicis Vlixi,
nomine Achaemenides, Troiam genitore Adamasto

paupere (mansissetque utinam fortuna!) profectus. 615
 hic me, dum trepidi crudelia limina linquunt,
 immemores socii uasto Cyclopi in antro
 deseruere. domus sanie dapibusque cruentis,
 intus opaca, ingens. ipse arduus, altaque pulsat
 sidera (di talem terris auertite pestem!) 620
 nec uisu facilis nec dictu adfabilis ulli;
 uisceribus miserorum et sanguine uescitur atro.
 uidi egomet duo de numero cum corpora nostro
 prensa manu magna medio resupinus in antro
 frangeret ad saxum, sanieque aspersa natarent 625
 limina; uidi atro cum membra fluentia tabo
 manderet et tepidi tremarent sub dentibus artus—
 haud impune quidem, nec talia passus Vlixes
 oblitusue sui est Ithacus discrimine tanto.
 nam simul expletus dapibus uinoque sepultus 630
 ceruicem inflexam posuit, iacuitque per antrum
 immensus saniem eructans et frustra cruento
 per somnum commixta mero, nos magna precati
 numina sortitique uices una undique circum
 fundimur, et telo lumen terebramus acuto 635
 ingens quod torua solum sub fronte latebat,
 Argolici clipei aut Phoebeae lampadis instar,
 et tandem laeti sociorum ulciscimur umbras.
 sed fugite, o miseri, fugite atque ab litore funem
 rumpite. 640
 nam qualis quantusque cauo Polyphemus in antro
 lanigeras claudit pecudes atque ubera pressat,
 centum alii curua haec habitant ad litora uulgo
 infandi Cyclopes et altis montibus errant.
 tertia iam lunae se cornua lumine complent 645
 cum uitam in siluis inter deserta ferarum
 lustra domosque traho uastosque ab rupe Cyclopas
 prospicio sonitumque pedum uocemque tremesco.
 uictum infelicem, bacas lapidosaque corna,
 dant rami, et uulsis pascunt radicibus herbae. 650
 omnia conlustrans hanc primum ad litora classem
 conspexi uenientem. huic me, quaecumque fuisset,
 addixi: satis est gentem effugisse nefandam.
 uos animam hanc potius quocumque absumite leto.'

Vix ea fatus erat summo cum monte uidemus 655
 ipsum inter pecudes uasta se mole mouentem
 pastorem Polyphemum et litora nota petentem,
 monstrum horrendum, informe, ingens, cui lumen ademptum.
 trunca manum pinus regit et uestigia firmat;
 lanigerae comitantur oues; ea sola uoluptas 660
 solamenque mali.
 postquam altos tetigit fluctus et ad aequora uenit,
 luminis effossi fluidum lauit inde cruorem
 dentibus infrendens gemitu, graditurque per aequor
 iam medium, necdum fluctus latera ardua tinxit. 665
 nos procul inde fugam trepidi celerare recepto
 supplice sic merito tacitique incidere funem,
 uertimus et proni certantibus aequora remis.
 sensit, et ad sonitum uocis uestigia torsit.
 uerum ubi nulla datur dextra adfectare potestas 670
 nec potis Ionios fluctus aequare sequendo,
 clamorem immensum tollit, quo pontus et omnes
 intremuere undae, penitusque exterrita tellus
 Italiae curuisque immugiit Aetna cauernis.
 at genus e siluis Cyclopum et montibus altis 675
 excitum ruit ad portus et litora complent.
 cernimus astantis nequiquam lumine toruo
 Aetnaeos fratres caelo capita alta ferentis,
 concilium horrendum: quales cum uertice celso
 aerae quercus aut coniferae cyparissi 680
 constiterunt, silua alta Iouis lucusue Dianae.
 praecipitis metus acer agit quocumque rudentis
 excutere et uentis intendere uela secundis.
 contra iussa monent Heleni, Scyllamque Charybdi
 inter, utrimque uiam leti discrimine paruo, 685
 ni teneam cursus: certum est dare lintea retro.
 ecce autem Boreas angusta ab sede Pelori
 missus adest: uiuo praeteruehor ostia saxo
 Pantagiae Megarosque sinus Thapsumque iacentem.
 talia monstrabat relegens errata retrorsus 690
 litora Achaemenides, comes infelicis Vlixi.

 Sicanio praetenta sinu iacet insula contra
 Plemyrimum undosum; nomen dixere priores
 Ortygiam. Alpheum fama est huc Elidis amnem
 occultas egisse uias subter mare, qui nunc 695

ore, Arethusa, tuo Siculis confunditur undis.
iussi numina magna loci ueneramur, et inde
exsupero praepingue solum stagnantis Helori.
hinc altas cautes proiectaque saxa Pachyni
radimus, et fati numquam concessa moueri 700
apparet Camerina procul campique Geloi,
immanisque Gela fluuii cognomine dicta.
arduus inde Acragas ostentat maxima longe
moenia, magnanimum quondam generator equorum;
teque datis linquo uentis, palmosa Selinus, 705
et uada dura lego saxis Lilybeia caecis.
hinc Drepani me portus et inlaetabilis ora
accipit. hic pelagi tot tempestatibus actus
heu, genitorem, omnis curae casusque leuamen,
amitto Anchisen. hic me, pater optime, fessum 710
deseris, heu, tantis nequiquam erepte periclis!
nec uates Helenus, cum multa horrenda moneret,
hos mihi praedixit luctus, non dira Celaeno.
hic labor extremus, longarum haec meta uiarum,
hinc me digressum uestris deus appulit oris. 715

Sic pater Aeneas intentis omnibus unus
fata renarrabat diuum cursusque docebat.
conticuit tandem factoque hic fine quieuit.

LIBER QUARTUS

At regina graui iamdudum saucia cura
uulnus alit uenis et caeco carpitur igni.
multa uiri uirtus animo multusque recursat
gentis honos; haerent infixi pectore uultus
uerbaque nec placidam membris dat cura quietem. 5
postera Phoebea lustrabat lampade terras
umentemque Aurora polo dimouerat umbram,
cum sic unanimam adloquitur male sana sororem:
'Anna soror, quae me suspensam insomnia terrent!
quis nouus hic nostris successit sedibus hospes, 10
quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis!
credo equidem, nec uana fides, genus esse deorum.
degeneres animos timor arguit. heu, quibus ille
iactatus fatis! quae bella exhausta canebat!
si mihi non animo fixum immotumque sederet 15
ne cui me uinclo uellem sociare iugali,
postquam primus amor deceptam morte fefellit;
si non pertaesum thalami taedaeque fuisset,
huic uni forsitan potui succumbere culpae.
Anna (fatebor enim) miseri post fata Sychaei 20
coniugis et sparsos fraterna caede penatis
solus hic inflexit sensus animumque labantem
impulit. agnosco ueteris uestigia flammae.
sed mihi uel tellus optem prius ima dehiscat
uel pater omnipotens adigat me fulmine ad umbras, 25
pallentis umbras Erebo noctemque profundam,
ante, pudor, quam te uiolo aut tua iura resoluo.
ille meos, primus qui me sibi iunxit, amores
abstulit; ille habeat secum seruetque sepulcro.'
sic effata sinum lacrimis impleuit abortis. 30

Anna refert: 'o luce magis dilecta sorori,
solane perpetua maerens carpere iuuenta
nec dulcis natos Veneris nec praemia noris?
id cinerem aut manis credis curare sepultos?
esto: aegram nulli quondam flexere mariti, 35
non Libyae, non ante Tyro; despectus Iarbas
ductoresque alii, quos Africa terra triumphis
diues alit: placitone etiam pugnabis amori?

nec uenit in mentem quorum consederis aruis?
hinc Gaetulae urbes, genus insuperabile bello, 40
et Numidae infreni cingunt et inhospita Syrtis;
hinc deserta siti regio lateque furentes
Barcaeï. quid bella Tyro surgentia dicam
germanique minas?
dis equidem auspicibus reor et Iunone secunda 45
hunc cursum Iliacas uento tenuisse carinas.
quam tu urbem, soror, hanc cernes, quae surgere regna
coniugio tali! Teucrum comitantibus armis
Punica se quantis attollet gloria rebus!
tu modo posce deos ueniam, sacrisque litatis 50
indulge hospitio causasque innecte morandi,
dum pelago desaeuit hiems et aquosus Orion,
quassataeque rates, dum non tractabile caelum.'

His dictis impenso animum flammauit amore
spemque dedit dubiae menti soluitque pudorem. 55
principio delubra adeunt pacemque per aras
exquirunt; mactant lectas de more bidentis
legiferae Cereri Phoeboque patrique Lyaeo,
Iunoni ante omnis, cui uincla iugalia curae.
ipsa tenens dextra pateram pulcherrima Dido 60
candentis uaccae media inter cornua fundit,
aut ante ora deum pinguis spatiat ad aras,
instauratque diem donis, pecudumque reclusis
pectoribus inhians spirantia consulit exta.
heu, uatum ignarae mentes! quid uota furentem, 65
quid delubra iuuant? est mollis flamma medullas
interea et tacitum uiuit sub pectore uulnus.
uritur infelix Dido totaque uagatur
urbe furens, qualis coniecta cerua sagitta,
quam procul incautam nemora inter Cresia fixit 70
pastor agens telis liquitque uolatile ferrum
nescius: illa fuga siluas saltusque peragrat
Dictaeos; haeret lateri letalis harundo.
nunc media Aenean secum per moenia ducit
Sidoniasque ostentat opes urbemque paratam, 75
incipit effari mediaque in uoce resistit;
nunc eadem labente die conuiuia quaerit,
Ilicosque iterum demens audire labores
exposcit pendetque iterum narrantis ab ore.

post ubi digressi, lumenque obscura uicissim 80
 luna premit suadentque cadentia sidera somnos,
 sola domo maeret uacua stratisque relictis
 incubat. illum absens absentem auditque uidetque,
 aut gremio Ascanium genitoris imagine capta
 detinet, infandum si fallere possit amorem. 85
 non coeptae adsurgunt turrets, non arma iuuentus
 exercet portusue aut propugnacula bello
 tuta parant: pendent opera interrupta minaeque
 murorum ingentes aequataque machina caelo.

Quam simul ac tali persensit peste teneri 90
 cara Iouis coniunx nec famam obstare furori,
 talibus adgreditur Venerem Saturnia dictis:
 'egregiam uero laudem et spolia ampla refertis
 tuque puerque tuus (magnum et memorabile numen),
 una dolo diuum si femina uicta duorum est. 95
 nec me adeo fallit ueritam te moenia nostra
 suspectas habuisse domos Karthaginis altae.
 sed quis erit modus, aut quo nunc certamine tanto?
 quin potius pacem aeternam pactosque hymenaeos
 exercemus? habes tota quod mente petisti: 100
 ardet amans Dido traxitque per ossa furorem.
 communem hunc ergo populum paribusque regamus
 auspiciis; liceat Phrygio seruire marito
 dotalisque tuae Tyrios permittere dextrae.'

Olli (sensit enim simulata mente locutam, 105
 quo regnum Italiae Libycas auerteret oras)
 sic contra est ingressa Venus: 'quis talia demens
 abnuat aut tecum malit contendere bello?
 si modo quod memoras factum fortuna sequatur.
 sed fati incerta feror, si Iuppiter unam 110
 esse uelit Tyrii urbem Troiaque profectis,
 misceriue probet populos aut foedera iungi.
 tu coniunx, tibi fas animum temptare precando.
 perge, sequar.' tum sic excepit regia Iuno:
 'mecum erit iste labor. nunc qua ratione quod instat 115
 confieri possit, paucis (aduerte) docebo.
 uenatum Aeneas unaque miserrima Dido
 in nemus ire parant, ubi primos crastinus ortus
 extulerit Titan radiisque retexerit orbem.
 his ego nigrantem commixta grandine nimum, 120

dum trepidant alae saltusque indagine cingunt,
desuper infundam et tonitru caelum omne ciebo.
diffugient comites et nocte tegentur opaca:
speluncam Dido dux et Troianus eandem
deuenient. adero et, tua si mihi certa uoluntas, 125
conubio iungam stabili propriamque dicabo.
hic hymenaeus erit.' non aduersata petenti
adnuit atque dolis risit Cytherea repertis.

Oceanum interea surgens Aurora reliquit.
it portis iubare exorto delecta iuuentus, 130
retia rara, plagae, lato uenabula ferro,
Massylique ruunt equites et odora canum uis.
reginam thalamo cunctantem ad limina primi
Poenorum exspectant, ostroque insignis et auro
stat sonipes ac frena ferox spumantia mandit. 135
tandem progreditur magna stipante caterua
Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo;
cui pharetra ex auro, crines nodantur in aurum,
aurea purpuream subnectit fibula uestem.

nec non et Phrygii comites et laetus Iulus 140
incedunt. ipse ante alios pulcherrimus omnis
infert se socium Aeneas atque agmina iungit.
qualis ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
deserit ac Delum maternam inuisit Apollo
instauratque choros, mixtique altaria circum 145

Cretesque Dryopesque fremunt pictique Agathyrsi;
ipse iugis Cynthi graditur mollique fluentem
fronde premit crinem fingens atque implicat auro,
tela sonant umeris: haud illo signior ibat
Aeneas, tantum egregio decus enitet ore. 150
postquam altos uentum in montis atque inuia lustra,
ecce ferae saxi deiectae uertice caprae
decurrere iugis; alia de parte patentis
transmittunt cursu campos atque agmina cerui
puluerculenta fuga glomerant montisque relinquunt. 155
at puer Ascanius mediis in uallibus acri
gaudet equo iamque hos cursu, iam praeterit illos,
spumantemque dari pecora inter inertia uotis
optat aprum, aut fuluum descendere monte leonem.

Interea magno misceri murmure caelum 160
incipit, insequitur commixta grandine nimbus,

et Tyrii comites passim et Troiana iuuentus
Dardaniusque nepos Veneris diuersa per agros
tectata metu petiere; ruunt de montibus amnes.
speluncam Dido dux et Troianus eandem 165
deueniunt. prima et Tellus et pronuba Iuno
dant signum; fulsere ignes et conscius aether
conubiis summoque ulularunt uertice Nymphae.
ille dies primus leti primusque malorum
causa fuit; neque enim specie famaue mouetur 170
nec iam furtiuum Dido meditatur amorem:
coniugium uocat, hoc praetexit nomine culpam.

Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes,
Fama, malum qua non aliud uelocius ullum:
mobilitate uiget uirisque acquirit eundo, 175
parua metu primo, mox sese attollit in auras
ingrediturque solo et caput inter nubila condit.
illam Terra parens ira inritata deorum
extremam, ut perhibent, Coeo Enceladoque sororem
progenuit pedibus celerem et pernicibus alis, 180
monstrum horrendum, ingens, cui quot sunt corpore plumae,
tot uigiles oculi subter (mirabile dictu),
tot linguae, totidem ora sonant, tot subrigit auris.
nocte uolat caeli medio terraeque per umbram
stridens, nec dulci declinat lumina somno; 185
luce sedet custos aut summi culmine tecti
turribus aut altis, et magnas territat urbes,
tam ficti prauique tenax quam nuntia ueri.
haec tum multiplici populos sermone replebat
gaudens, et pariter facta atque infecta canebat: 190
uenisse Aenean Troiano sanguine cretum,
cui se pulchra uiro dignetur iungere Dido;
nunc hiemem inter se luxu, quam longa, fouere
regnorum immemores turpique cupidine captos.
haec passim dea foeda uirum diffundit in ora. 195
protinus ad regem cursus detorquet Iarban
incenditque animum dictis atque aggerat iras.

Hic Hammone satus rapta Garamantide nympha
templa Ioui centum latis immania regnis,
centum aras posuit uigilemque sacrauerat ignem, 200
excubias diuum aeternas, pecudumque cruore
pingue solum et uariis florentia limina sertis.

isque amens animi et rumore accensus amaro
dicitur ante aras media inter numina diuum
multa Iouem manibus supplex orasse supinis: 205
'Iuppiter omnipotens, cui nunc Maurusia pictis
gens epulata toris Lenaeum libat honorem,
aspicis haec? an te, genitor, cum fulmina torques
nequiquam horremus, caecique in nubibus ignes
terrificant animos et inania murmura miscent? 210
femina, quae nostris errans in finibus urbem
exiguam pretio posuit, cui litus arandum
cuique loci leges dedimus, conubia nostra
reppulit ac dominum Aenean in regna recepit.
et nunc ille Paris cum semiuiro comitatu, 215
Maeonia mentum mitra crinemque madentem
subnexus, raptu potitur: nos munera templis
quippe tuis ferimus famamque fouemus inanem.'

Talibus orantem dictis arasque tenentem
audiit Omnipotens, oculosque ad moenia torsit 220
regia et oblitos famae melioris amantis.
tum sic Mercurium adloquitur ac talia mandat:
'uade age, nate, uoca Zephyros et labere pennis
Dardaniumque ducem, Tyria Karthagine qui nunc
exspectat fatisque datas non respicit urbes, 225
adloquere et celeris defer mea dicta per auras.
non illum nobis genetrix pulcherrima talem
promisit Graiumque ideo bis uindicat armis;
sed fore qui grauidam imperiis belloque frementem
Italiam regeret, genus alto a sanguine Teucris 230
proderet, ac totum sub leges mitteret orbem.
si nulla accendit tantarum gloria rerum
nec super ipse sua molitur laude laborem,
Ascanione pater Romanas inuidet arces?
quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur 235
nec prolem Ausoniam et Lauinia respicit arua?
nauiget! haec summa est, hic nostri nuntius esto.'

Dixerat. ille patris magni parere parabat
imperio; et primum pedibus talaria nequit
aurea, quae sublimem alis siue aequora supra 240
seu terram rapido pariter cum flamine portant.
tum uirgam capit: hac animas ille euocat Orco
pallentis, alias sub Tartara tristia mittit,

dat somnos adimitque, et lumina morte resignat.
 illa fretus agit uentos et turbida tranat 245
 nubila. iamque uolans apicem et latera ardua cernit
 Atlantis duri caelum qui uertice fulcit,
 Atlantis, cinctum adsidue cui nubibus atris
 piniferum caput et uento pulsatur et imbri,
 nix umeros infusa tegit, tum flumina mento 250
 praecipitant senis, et glacie riget horrida barba.
 hic primum paribus nitens Cyllenius alis
 constitit; hinc toto praiceps se corpore ad undas
 misit aui similis, quae circum litora, circum
 piscosos scopulos humilis uolat aequora iuxta. 255
 haud aliter terras inter caelumque uolabat
 litus harenosum ad Libyae, uentosque secabat
 materno ueniens ab auo Cyllenia proles.
 ut primum alatis tetigit magalia plantis,
 Aenean fundantem arces ac tecta nouantem 260
 conspicit. atque illi stellatus iaspide fulua
 ensis erat Tyrioque ardebat murice laena
 demissa ex umeris, diues quae munera Dido
 fecerat, et tenui telas discreuerat auro.
 continuo inuadit: 'tu nunc Karthaginis altae 265
 fundamenta locas pulchramque uxorius urbem
 exstruis? heu, regni rerumque oblite tuarum!
 ipse deum tibi me claro demittit Olympo
 regnator, caelum et terras qui numine torquet,
 ipse haec ferre iubet celeris mandata per auras: 270
 quid struis? aut qua spe Libycis teris otia terris?
 si te nulla mouet tantarum gloria rerum
 [nec super ipse tua moliris laude laborem,]
 Ascanium surgentem et spes heredis Iuli
 respice, cui regnum Italiae Romanaque tellus 275
 debetur.' tali Cyllenius ore locutus
 mortalis uisus medio sermone reliquit
 et procul in tenuem ex oculis euanuit auram.

At uero Aeneas aspectu obmutuit amens,
 arrectaeque horrore comae et uox faucibus haesit. 280
 ardet abire fuga dulcisque relinquere terras,
 attonitus tanto monitu imperioque deorum.
 heu quid agat? quo nunc reginam ambire furentem
 audeat adfatu? quae prima exordia sumat?

atque animum nunc huc celerem nunc diuidit illuc 285
 in partisq̄ue rapit uarias perque omnia uersat.
 haec alternanti potior sententia uisa est:
 Mnesthea Sergestumque uocat fortemque Serestum,
 classem aptent taciti sociosque ad litora cogant,
 arma parent et quae rebus sit causa nouandis 290
 dissimulent; sese interea, quando optima Dido
 nesciat et tantos rumpi non speret amores,
 temptaturum aditus et quae mollissima fandi
 tempora, quis rebus dexter modus. ocius omnes
 imperio laeti parent et iussa facessunt. 295

At regina dolos (quis fallere possit amantem?)
 praesensit, motusque excepit prima futuros
 omnia tuta timens. eadem impia Fama furenti
 detulit armari classem cursumque parari.
 saeuit inops animi totamque incensa per urbem 300
 bacchatur, qualis commotis excita sacris
 Thyias, ubi audito stimulant trieterica Baccho
 orgia nocturnusque uocat clamore Cithaeron.
 tandem his Aenean compellat uocibus ultro:
 'dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum 305
 posse nefas tacitusque mea decedere terra?
 nec te noster amor nec te data dextera quondam
 nec moritura tenet crudeli funere Dido?
 quin etiam hiberno moliri sidere classem
 et mediis properas Aquilonibus ire per altum, 310
 crudelis? quid, si non arua aliena domosque
 ignotas peteres, et Troia antiqua maneret,
 Troia per undosum peteretur classibus aequor?
 mene fugis? per ego has lacrimas dextramque tuam te
 (quando aliud mihi iam miserae nihil ipsa reliqui), 315
 per conubia nostra, per inceptos hymenaeos,
 si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam
 dulce meum, miserere domus labentis et istam,
 oro, si quis adhuc precibus locus, exue mentem.
 te propter Libycae gentes Nomadumque tyranni 320
 odere, infensi Tyrii; te propter eundem
 extinctus pudor et, qua sola sidera adibam,
 fama prior. cui me moribundam deseris hospes
 (hoc solum nomen quoniam de coniuge restat)?
 quid moror? an mea Pygmalion dum moenia frater 325

destruat aut captam ducat Gaetulus Iarbas?
saltem si qua mihi de te suscepta fuisset
ante fugam suboles, si quis mihi paruulus aula
luderet Aeneas, qui te tamen ore referret,
non equidem omnino capta ac deserta uiderer.' 330

Dixerat. ille Iouis monitis immota tenebat
lumina et obnixus curam sub corde premebat.
tandem pauca refert: 'ego te, quae plurima fando
enumerare uales, numquam, regina, negabo
promeritam, nec me meminisse pigebit Elissae 335

dum memor ipse mei, dum spiritus hos regit artus.
pro re pauca loquar. neque ego hanc abscondere furto
speraui (ne finge) fugam, nec coniugis umquam
praetendi taedas aut haec in foedera ueni.
me si fata meis paterentur ducere uitam 340

auspiciis et sponte mea componere curas,
urbem Troianam primum dulcisque meorum
reliquias colerem, Priami tecta alta manerent,
et recidiua manu posuissem Pergama uictis.
sed nunc Italiam magnam Gryneus Apollo, 345

Italiam Lyciae iussere capessere sortes;
hic amor, haec patria est. si te Karthaginis arces
Phoenissam Libycaeque aspectus detinet urbis,
quae tandem Ausonia Teucros considerare terra
inuidia est? et nos fas extera quaerere regna. 350

me patris Anchisae, quotiens umentibus umbris
nox operit terras, quotiens astra ignea surgunt,
admonet in somnis et turbida terret imago;
me puer Ascanius capitisque iniuria cari,
quem regno Hesperiae fraudo et fatalibus aruis. 355

nunc etiam interpres diuum Ioue missus ab ipso
(testor utrumque caput) celeris mandata per auras
detulit: ipse deum manifesto in lumine uidi
intransentem muros uocemque his auribus hausi.
desine meque tuis incendere teque querelis; 360
Italiam non sponte sequor.'

Talia dicentem iamdudum auersa tuetur
huc illuc uoluens oculos totumque pererrat
luminibus tacitis et sic accensa profatur:
'nec tibi diua parens generis nec Dardanus auctor, 365
perfide, sed duris genuit te cautibus horrens

Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.
 nam quid dissimulo aut quae me ad maiora reseruo?
 num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
 num lacrimas uictus dedit aut miseratus amantem est? 370
 quae quibus anteferam? iam iam nec maxima Iuno
 nec Saturnius haec oculis pater aspicit aequis.
 nusquam tuta fides. eiectum litore, egentem
 excepi et regni demens in parte locaui.
 amissam classem, socios a morte reduxi 375
 (heu furiis incensa feror!): nunc augur Apollo,
 nunc Lyciae sortes, nunc et Ioue missus ab ipso
 interpres diuum fert horrida iussa per auras.
 scilicet is superis labor est, ea cura quietos
 sollicitat. neque te teneo neque dicta refello: 380
 i, sequere Italiam uentis, pete regna per undas.
 spero equidem mediis, si quid pia numina possunt,
 supplicia hausurum scopulis et nomine Dido
 saepe uocaturum. sequar atris ignibus absens
 et, cum frigida mors anima seduxerit artus, 385
 omnibus umbra locis adero. dabis, improbe, poenas.
 audiam et haec Manis ueniet mihi fama sub imos.'
 his medium dictis sermonem abrumpit et auras
 aegra fugit seque ex oculis auertit et aufert,
 linquens multa metu cunctantem et multa parantem 390
 dicere. suscipiunt famulae conlapsaque membra
 marmoreo referunt thalamo stratisque reponunt.

At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem
 solando cupit et dictis auertere curas,
 multa gemens magnoque animum labefactus amore 395
 iussa tamen diuum exsequitur classemque reuisit.
 tum uero Teucrici incumbunt et litore celsas
 deducunt toto nauis. natat uncta carina,
 frondentisque ferunt remos et robora siluis
 infabricata fugae studio. 400
 migrantis cernas totaque ex urbe ruentis:
 ac uelut ingentem formicae farris aceruum
 cum populant hiemis memores tectoque reponunt,
 it nigrum campis agmen praedamque per herbas
 conuectant calle angusto; pars grandia trudunt 405
 obnixae frumenta umeris, pars agmina cogunt
 castigantque moras, opere omnis semita feruet.

quis tibi tum, Dido, cernenti talia sensus,
quosue dabas gemitus, cum litora feruere late
prospiceres arce ex summa, totumque uideres 410
misceri ante oculos tantis clamoribus aequor!
improbe Amor, quid non mortalia pectora cogis!
ire iterum in lacrimas, iterum temptare precando
cogitur et supplex animos summittere amori,
ne quid inexpertum frustra moritura relinquat. 415

'Anna, uides toto properari litore circum:
undique conuenere; uocat iam carbasus auras,
puppibus et laeti nautae imposuere coronas.
hunc ego si potui tantum sperare dolorem,
et perferre, soror, potero. miserae hoc tamen unum 420
exsequere, Anna, mihi; solam nam perfidus ille
te colere, arcanos etiam tibi credere sensus;
sola uiri mollis aditus et tempora noras.
i, soror, atque hostem supplex adfare superbum:
non ego cum Danais Troianam excindere gentem 425
Aulide iurauī classemue ad Pergama misi,
nec patris Anchisae cinerem manisue reuelli:
cur mea dicta negat duras demittere in auris?
quo ruit? extremum hoc miserae det munus amanti:
expectet facilemque fugam uentosque ferentis. 430
non iam coniugium antiquum, quod prodidit, oro,
nec pulchro ut Latio careat regnumque relinquat:
tempus inane peto, requiem spatiumque furori,
dum mea me uictam doceat fortuna dolere.
extremam hanc oro ueniam (miserere sororis), 435
quam mihi cum dederit cumulatam morte remittam.'

Talibus orabat, talisque miserrima fletus
fertque refertque soror. sed nullis ille mouetur
fletibus aut uoces ullas tractabilis audit;
fata obstant placidasque uiri deus obstruit auris. 440
ac uelut annoso ualidam cum robore quercum
Alpini Boreae nunc hinc nunc flatibus illinc
eruere inter se certant; it stridor, et altae
consternunt terram concusso stipite frondes;
ipsa haeret scopulis et quantum uertice ad auras 445
aetherias, tantum radice in Tartara tendit:
haud secus adsiduis hinc atque hinc uocibus heros

tunditur, et magno persentit pectore curas;
mens immota manet, lacrimae uoluuntur inanes.

Tum uero infelix fatis exterrita Dido 450
mortem orat; taedet caeli conuexa tueri.
quo magis inceptum peragat lucemque relinquat,
uidit, turicremis cum dona imponeret aris,
(horrendum dictu) latices nigrescere sacros
fusaque in obscenum se uertere uina cruorem; 455
hoc uisum nulli, non ipsi effata sorori.
praeterea fuit in tectis de marmore templum
coniugis antiqui, miro quod honore colebat,
uelleribus niueis et festa fronde reuinctum:
hinc exaudiri uoces et uerba uocantis 460
uisa uiri, nox cum terras obscura teneret,
solaque culminibus ferali carmine bubo
saepe queri et longas in fletum ducere uoces;
multaque praeterea uatum praedicta priorum
terribili monitu horrificant. agit ipse furentem 465
in somnis ferus Aeneas, semperque relinqui
sola sibi, semper longam incommitata uidetur
ire uiam et Tyrios deserta quaerere terra,
Eumenidum ueluti demens uidet agmina Pentheus
et solem geminum et duplices se ostendere Thebas, 470
aut Agamemnonius scaenis agitatus Orestes,
armatam facibus matrem et serpentibus atris
cum fugit ultricesque sedent in limine Dirae.

Ergo ubi concepit furias euicta dolore
decreuitque mori, tempus secum ipsa modumque 475
exigit, et maestam dictis adgressa sororem
consilium uultu tegit ac spem fronte serenat:
'inueni, germana, uiam (gratare sorori)
quae mihi reddat eum uel eo me soluat amantem.
Oceani finem iuxta solemque cadentem 480
ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum:
hinc mihi Massylae gentis monstrata sacerdos,
Hesperidum templi custos, epulasque draconi
quae dabat et sacros seruabat in arbore ramos, 485
spargens umida mella soporiferumque papauer.
haec se carminibus promittit soluere mentes
quas uelit, ast aliis duras immittere curas,

sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro,
nocturnosque mouet Manis: mugire uidebis 490
sub pedibus terram et descendere montibus ornos.
testor, cara, deos et te, germana, tuumque
dulce caput, magicas inuitam accingier artis.
tu secreta pyram tecto interiore sub auras
erige, et arma uiri thalamo quae fixa reliquit 495
impius exuuiasque omnis lectumque iugalem,
quo perii, super imponas: abolere nefandi
cuncta uiri monimenta iuuat monstratque sacerdos.'
haec effata silet, pallor simul occupat ora.
non tamen Anna nouis praetexere funera sacris 500
germanam credit, nec tantos mente furores
concipit aut grauiora timet quam morte Sychaei.
ergo iussa parat.

At regina, pyra penetrali in sede sub auras
erecta ingenti taedis atque ilice secta, 505
intenditque locum sertis et fronde coronat
funerea; super exuuias ensemque relictum
effigiemque toro locat haud ignara futuri.
stant arae circum et crinis effusa sacerdos
ter centum tonat ore deos, Erebumque Chaosque 510
tergeminamque Hecaten, tria uirginis ora Dianae.
sparserat et latices simulatos fontis Auerni,
falcibus et messae ad lunam quaeruntur aenis
pubentes herbae nigri cum lacte ueneni;
quaeritur et nascentis equi de fronte reuulsus 515
et matri praereptus amor.
ipsa mola manibusque piis altaria iuxta
unum exuta pedem uinclis, in ueste recincta,
testatur moritura deos et conscia fati
sidera; tum, si quod non aequo foedere amantis 520
curae numen habet iustumque memorque, precatur.

Nox erat et placidum carpebant fessa soporem
corpora per terras, siluaeque et saeua quierant
aequora, cum medio uoluuntur sidera lapsu, 525
cum tacet omnis ager, pecudes pictaeque uolucres,
quaeque lacus late liquidos quaeque aspera dumis
rura tenent, somno positae sub nocte silenti.
at non infelix animi Phoenissa, neque umquam 529
soluitur in somnos oculisue aut pectore noctem

accipit: ingeminant curae rursusque resurgens
saeuit amor magnoque irarum fluctuat aestu.
sic adeo insistit secumque ita corde uolutat:
'en, quid ago? rursusne procos inrisa priores
experiar, Nomadamque petam conubia supplex, 535
quos ego sim totiens iam dedignata maritos?
Iliacas igitur classis atque ultima Teucrum
iussa sequar? quiane auxilio iuuat ante leuatos
et bene apud memores ueteris stat gratia facti?
quis me autem, fac uelle, sinet ratibusue superbis 540
inuisam accipiet? nescis heu, perdita, necdum
Laomedontean sentis periuria gentis?
quid tum? sola fuga nautas comitabor ouantis?
an Tyriis omnique manu stipata meorum
inferar et, quos Sidonia uix urbe reuelli, 545
rursus agam pelago et uentis dare uela iubebo?
quin morere ut merita es, ferroque auerte dolorem.
tu lacrimis euicta meis, tu prima furentem
his, germana, malis oneras atque obicis hosti.
non licuit thalami expertem sine crimine uitam 550
degere more ferae, talis nec tangere curas;
non seruata fides cineri promissa Sychaeo.'

Tantos illa suo rumpebat pectore questus:
Aeneas celsa in puppi iam certus eundi
carpebat somnos rebus iam rite paratis. 555
huic se forma dei uultu redeuntis eodem
obtulit in somnis rursusque ita uisa monere est,
omnia Mercurio similis, uocemque coloremque
et crinis flauos et membra decora iuuenta:
'nate dea, potes hoc sub casu ducere somnos, 560
nec quae te circum stent deinde pericula cernis,
demens, nec Zephyros audis spirare secundos?
illa dolos dirumque nefas in pectore uersat
certa mori, uariosque irarum concitat aestus.
non fugis hinc praeceps, dum praecipitare potestas? 565
iam mare turbari trabibus saeuasque uidebis
conlucere faces, iam feruere litora flammis,
si te his attigerit terris Aurora morantem.
heia age, rumpe moras. uarium et mutabile semper
femina.' sic fatus nocti se immiscuit atrae. 570

Tum uero Aeneas subitis exterritus umbris
corripit e somno corpus sociosque fatigat
praecipitis: 'uigilate, uiri, et considite transtris;
soluite uela citi. deus aethere missus ab alto
festinare fugam tortosque incidere funis

575

ecce iterum instimulat. sequimur te, sancte deorum,
quisquis es, imperioque iterum paremus ouantes.
adsis o placidusque iuues et sidera caelo
dextra feras.' dixit uaginaque eripit ensem
fulmineum strictoque ferit retinacula ferro.
idem omnis simul ardor habet, rapiuntque ruuntque;
litora deseruere, latet sub classibus aequor,
adnixa torquent spumas et caerula uerrunt.

580

Et iam prima nouo spargebat lumine terras
Tithoni croceum linquens Aurora cubile.

585

regina e speculis ut primam albescere lucem
uidit et aequatis classem procedere uelis,
litoraque et uacuos sensit sine remige portus,
terque quaterque manu pectus percussa decorum
flauentisque abscissa comas 'pro Iuppiter! ibit
hic,' ait 'et nostris inluserit aduena regnis?

590

non arma expedient totaque ex urbe sequentur,
diripientque rates alii naualibus? ite,
ferte citi flammis, date tela, impellite remos!
quid loquor? aut ubi sum? quae mentem insania mutat?

595

infelix Dido, nunc te facta impia tangunt?
tum decuit, cum scepra dabas. en dextra fidesque,
quem secum patrios aiunt portare penatis,
quem subiisse umeris confectum aetate parentem!
non potui abreptum diuellere corpus et undis

600

spargere? non socios, non ipsum absumere ferro
Ascanium patriisque epulandum ponere mensis?
uerum anceps pugnae fuerat fortuna. fuisset:
quem metui moritura? faces in castra tulissem
implessemque foros flammis natumque patremque
cum genere exstinxem, memet super ipsa dedissem.

605

Sol, qui terrarum flammis opera omnia lustras,
tuque harum interpretis curarum et conscia Iuno,
nocturnisque Hecate triuiis ululata per urbes
et Dirae ultrices et di morientis Elissae,
accipite haec, meritumque malis aduertite numen

610

et nostras audite preces. si tangere portus
infandum caput ac terris adnare necesse est,
et sic fata Iouis poscunt, hic terminus haeret,
at bello audacis populi uexatus et armis, 615
finibus extorris, complexu auulsus Iuli
auxilium imploret uideatque indigna suorum
funera; nec, cum se sub leges pacis iniquae
tradiderit, regno aut optata luce fruatur,
sed cadat ante diem mediaque inhumatus harena. 620
haec precor, hanc uocem extremam cum sanguine fundo.
tum uos, o Tyrii, stirpem et genus omne futurum
exercete odiis, cinerique haec mittite nostro
munera. nullus amor populis nec foedera sunt.
exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor 625
qui face Dardanios ferroque sequare colonos,
nunc, olim, quocumque dabunt se tempore uires.
litora litoribus contraria, fluctibus undas
imprecor, arma armis: pugnent ipsique nepotesque.'

Haec ait, et partis animum uersabat in omnis, 630
inuisam quaerens quam primum abrumpere lucem.
tum breuiter Barcen nutricem adfata Sychaei,
namque suam patria antiqua cinis ater habebat:
'Annam, cara mihi nutrix, huc siste sororem:
dic corpus properet fluuiali spargere lympha, 635
et pecudes secum et monstrata piacula ducat.
sic ueniat, tuque ipsa pia tege tempora uitta.
sacra Ioui Stygio, quae rite incepta parauit,
perficere est animus finemque imponere curis
Dardaniique rogum capitis permittere flammae.' 640
sic ait. illa gradum studio celebrabat anili.
at trepida et coeptis immanibus effera Dido
sanguineam uoluens aciem, maculisque trementis
interfusa genas et pallida morte futura,
interiora domus inrumpit limina et altos 645
conscendit furibunda rogos ensemque recludit
Dardanium, non hos quaesitum munus in usus.
hic, postquam Iliacas uestis notumque cubile
conspexit, paulum lacrimis et mente morata
incubuitque toro dixitque nouissima uerba: 650
'dulces exuuias, dum fata deusque sinebat,
accipite hanc animam meque his exsoluite curis.

uixi et quem dederat cursum Fortuna peregi,
 et nunc magna mei sub terras ibit imago.
 urbem praeclaram statui, mea moenia uidi, 655
 ulta uirum poenas inimico a fratre recepi,
 felix, heu nimium felix, si litora tantum
 numquam Dardaniae tetigissent nostra carinae.'
 dixit, et os impressa toro 'moriemur inultae,
 sed moriamur' ait. 'sic, sic iuuat ire sub umbras. 660
 hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
 Dardanus, et nostrae secum ferat omina mortis.'
 dixerat, atque illam media inter talia ferro
 conlapsam aspiciunt comites, ensemque cruore
 spumantem sparsasque manus. it clamor ad alta 665
 atria: concussam bacchatur Fama per urbem.
 lamentis gemituque et femineo ululatu
 tecta fremunt, resonat magnis plangoribus aether,
 non aliter quam si immissis ruat hostibus omnis
 Karthago aut antiqua Tyros, flammaeque furentes 670
 culmina perque hominum uoluantur perque deorum.
 audiit exanimis trepidoque exterrita cursu
 unguibus ora soror foedans et pectora pugnis
 per medios ruit, ac morientem nomine clamat:
 'hoc illud, germana, fuit? me fraude petebas? 675
 hoc rogos iste mihi, hoc ignes araeque parabant?
 quid primum deserta querar? comitemne sororem
 spreuisti moriens? eadem me ad fata uocasses,
 idem ambas ferro dolor atque eadem hora tulisset.
 his etiam struxi manibus patriosque uocaui 680
 uoce deos, sic te ut posita, crudelis, abessem?
 exstincti te meque, soror, populumque patresque
 Sidonios urbemque tuam. date, uulnera lymphis
 abluam et, extremus si quis super halitus errat,
 ore legam.' sic fata gradus euaserat altos, 685
 semianimemque sinu germanam amplexa fouebat
 cum gemitu atque atros siccabat ueste cruores.
 illa grauis oculos conata attollere rursus
 deficit; infixum stridit sub pectore uulnus.
 ter sese attollens cubitoque adnixa leuauit, 690
 ter reuoluta toro est oculisque errantibus alto
 quaesiuit caelo lucem ingemuitque reperta.

Tum Iuno omnipotens longum miserata dolorem
difficilisque obitus Irim demisit Olympo
quae luctantem animam nexosque resolveret artus. 695
nam quia nec fato merita nec morte peribat,
sed misera ante diem subitoque accensa furore,
nondum illi flauum Proserpina uertice crinem
abstulerat Stygioque caput damnauerat Orco.
ergo Iris croceis per caelum roscida pennis 700
mille trahens uarios aduerso sole colores
deuolat et supra caput astitit. 'hunc ego Diti
sacrum iussa fero teque isto corpore soluo':
sic ait et dextra crinem secat, omnis et una
dilapsus calor atque in uentos uita recessit.

LIBER QUINTUS

Interea medium Aeneas iam classe tenebat
certus iter fluctusque atros Aquilone secabat
moenia respiciens, quae iam infelicis Elissae
conlucent flammis. quae tantum accenderit ignem
causa latet; duri magno sed amore dolores 5
polluto, notumque furens quid femina possit,
triste per augurium Teucrorum pectora ducunt.
ut pelagus tenuere rates nec iam amplius ulla
occurrit tellus, maria undique et undique caelum,
olli caeruleus supra caput astitit imber 10
noctem hiememque ferens et inhorruit unda tenebris.
ipse gubernator puppi Palinurus ab alta:
'heu quianam tanti cinxerunt aethera nimbi?
quidue, pater Neptune, paras?' sic deinde locutus
colligere arma iubet ualidisque incumbere remis, 15
obliquatque sinus in uentum ac talia fatur:
'magnanime Aenea, non, si mihi Iuppiter auctor
spondeat, hoc sperem Italiam contingere caelo.
mutati transuersa fremunt et uespere ab atro
consurgunt uenti, atque in nubem cogitur aer. 20
nec nos obniti contra nec tendere tantum
sufficimus. superat quoniam Fortuna, sequamur,
quoque uocat uertamus iter. nec litora longe
fida reor fraterna Erycis portusque Sicanos,
si modo rite memor seruata remetior astra.' 25
tum pius Aeneas: 'equidem sic poscere uentos
iamdudum et frustra cerno te tendere contra.
flecte uiam uelis. an sit mihi gratior ulla,
quoue magis fessas optem dimittere nauis,
quam quae Dardanium tellus mihi seruat Acesten 30
et patris Anchisae gremio complectitur ossa?'
haec ubi dicta, petunt portus et uela secundi
intendunt Zephyri; fertur cita gurgite classis,
et tandem laeti notae aduertuntur harenae.

At procul ex celso miratus uertice montis 35
aduentum sociasque rates occurrit Acestes,
horridus in iaculis et pelle Libystidis ursae,
Troia Criniso conceptum flumine mater

quem genuit. ueterum non immemor ille parentum
gratatur reduces et gaza laetus agresti 40
excipit, ac fessos opibus solatur amicis.

Postera cum primo stellas Oriente fugarat
clara dies, socios in coetum litore ab omni
aduocat Aeneas tumulique ex aggere fatur:
'Dardanidae magni, genus alto a sanguine diuum, 45
annuus exactis completur mensibus orbis,
ex quo reliquias diuiniq; ossa parentis
condidimus terra maestasq; sacrauimus aras;
iamque dies, nisi fallor, adest, quem semper acerbum,
semper honoratum (sic di uoluistis) habebō. 50
hunc ego Gaetulis agerem si Syrtibus exsul,
Argolicouē mari deprensus et urbe Mycenae,
annua uota tamen sollemnisque ordine pompas
exsequerē strueremq; suis altaria donis.
nunc ultro ad cineres ipsius et ossa parentis 55
haud equidem sine mente, reor, sine numine diuum
adsumus et portus delati intramus amicos.
ergo agite et laetum cuncti celebremus honorem:
poscamus uentos, atque haec me sacra quotannis
urbe uelit posita templis sibi ferre dicatis. 60
bina boum uobis Troia generatus Acestes
dat numero capita in nauis; adhibete penatis
et patrios epulis et quos colit hospes Acestes.
praeterea, si nona diem mortalibus alium
Aurora extulerit radiisque retexerit orbem, 65
prima citae Teucris ponam certamina classis;
quique pedum cursu ualet, et qui uiribus audax
aut iaculo incedit melior leuibusq; sagittis,
seu crudo fidit pugnam committere caestu,
cuncti adsint meritaeq; exspectent praemia palmae. 70
ore fauete omnes et cingite tempora ramis.'

Sic fatus uelat materna tempora myrto.
hoc Helymus facit, hoc aeui maturus Acestes,
hoc puer Ascanius, sequitur quos cetera pubes.
ille e concilio multis cum milibus ibat 75
ad tumulum magna medius comitante caterua.
hic duo rite mero libans carchesia Baccho
fundit humi, duo lacte nouo, duo sanguine sacro,
purpureosq; iacit flores ac talia fatur:

'salve, sancte parens, iterum; saluete, recepti 80
nequiquam cineres animaeque umbraeque paternae.
non licuit finis Italos fataliaque arua
nec tecum Ausonium, quicumque est, quaerere Thybrim.'
dixerat haec, adytis cum lubricus anguis ab imis
septem ingens gyros, septena uolumina traxit 85
amplexus placide tumulum lapsusque per aras,
caeruleae cui terga notae maculosus et auro
squamam incendebat fulgor, ceu nubibus arcus
mille iacit uarios aduerso sole colores.
obstipuit uisu Aeneas. ille agmine longo 90
tandem inter pateras et leuia pocula serpens
libauitque dapes rursusque innoxius imo
successit tumulo et depasta altaria liquit.
hoc magis inceptos genitori instaurat honores,
incertus geniumne loci famulumne parentis 95
esse putet; caedit binas de more bidentis
totque sues, totidem nigrantis terga iuuencos,
uinaque fundebat pateris animamque uocabat
Anchisae magni manisque Acheronte remissos.
nec non et socii, quae cuique est copia, laeti 100
dona ferunt, onerant aras mactantque iuuencos;
ordine aena locant alii fusique per herbam
subiciunt ueribus prunas et uiscera torrent.

Exspectata dies aderat nonamque serena
Auroram Phaethontis equi iam luce uehebant, 105
famaque finitimos et clari nomen Acestae
excierat; laeto complerant litora coetu
uisuri Aeneadas, pars et certare parati.
munera principio ante oculos circoque locantur
in medio, sacri tripodes uiridesque coronae 110
et palmae pretium uictoribus, armaque et ostro
perfusae uestes, argenti auriue talenta;
et tuba commissos medio canit aggere ludos.

Prima pares ineunt grauibus certamina remis
quattuor ex omni delectae classe carinae. 115
uelocem Mnestheus agit acri remige Pristim,
mox Italus Mnestheus, genus a quo nomine Memmi,
ingentemque Gyas ingenti mole Chimaeram,
urbis opus, triplici pubes quam Dardana uersu
impellunt, terno consurgunt ordine remi; 120

Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen,
Centauru inuehitur magna, Scyllaque Cloanthus
caerulea, genus unde tibi, Romane Cluenti.

Est procul in pelago saxum spumantia contra
litora, quod tumidis summersum tunditur olim 125
fluctibus, hiberni condunt ubi sidera Cauri;
tranquillo silet immotaque attollitur unda
campus et apricis statio gratissima mergis.

hic uiridem Aeneas frondenti ex ilice metam
constituit signum nautis pater, unde reuerti 130
scirent et longos ubi circumflectere cursus.

tum loca sorte legunt ipsique in puppibus auro
ductores longe effulgent ostroque decori;
cetera populea uelatur fronde iuuentus
nudatosque umeros oleo perfusa nitescit. 135

considunt transtris, intentaque bracchia remis;
intenti exspectant signum, exsultantiaque haurit
corda pauor pulsans laudumque arrecta cupido.
inde ubi clara dedit sonitum tuba, finibus omnes,
haud mora, prosiluire suis; ferit aethera clamor 140
nauticus, adductis spumant freta uersa lacertis.
infindunt pariter sulcos, totumque dehiscit
conuulsum remis rostrisque tridentibus aequor.

non tam praecipites biuugo certamine campum
corripuere ruuntque effusi carcere currus, 145
nec sic immissis aurigae undantia lora
concussere iugis pronique in uerbera pendent.
tum plausu fremituque uirum studiisque fauentum
consonat omne nemus, uocemque inclusa uolutant
litora, pulsati colles clamore resultant. 150

Effugit ante alios primisque elabatur undis
turbam inter fremitumque Gyas; quem deinde Cloanthus
consequitur, melior remis, sed pondere pinus
tarda tenet. post hos aequo discrimine Pristis
Centaurusque locum tendunt superare priorem; 155

et nunc Pristis habet, nunc uictam praeterit ingens
Centaurus, nunc una ambae iunctisque feruntur
frontibus et longa sulcant uada salsa carina.
iamque propinquabant scopulo metamque tenebant,
cum princeps medioque Gyas in gurgite uictor 160
rectorem nauis compellat uoce Menoeten:

'quo tantum mihi dexter abis? huc derige cursum;
 litus ama et laeua stringat sine palmula cautes;
 altum alii teneant.' dixit; sed caeca Menoetes
 saxa timens proram pelagi detorquet ad undas. 165
 'quo diuersus abis?' iterum 'pete saxa, Menoete!'
 cum clamore Gyas reuocabat, et ecce Cloanthum
 respicit instantem tergo et propiora tenentem.
 ille inter nauemque Gyae scopulosque sonantis
 radit iter laeuum interior subitoque priorem 170
 praeterit et metis tenet aequora tuta relictis.
 tum uero exarsit iuueni dolor ossibus ingens
 nec lacrimis caruere genae, segnemque Menoeten
 oblitus decorisque sui sociumque salutis
 in mare praecipitem puppi deturbat ab alta; 175
 ipse gubernaclo rector subit, ipse magister
 hortaturque uiros clauumque ad litora torquet.
 at grauis ut fundo uix tandem redditus imo est
 iam senior madidaque fluens in ueste Menoetes
 summa petit scopuli siccaque in rupe resedit. 180
 illum et labentem Teucris et risere natantem
 et salsos ridet reuomentem pectore fluctus.

Hic laeta extremis spes est accensa duobus,
 Sergesto Mnestheique, Gyan superare morantem.
 Sergestus capit ante locum scopuloque propinquat, 185
 nec tota tamen ille prior praeuente carina;
 parte prior, partim rostro premit aemula Pristis.
 at media socios incedens naue per ipsos
 hortatur Mnestheus: 'nunc, nunc insurgite remis,
 Hectorei socii, Troiae quos sorte suprema 190
 delegi comites; nunc illas promite uiris,
 nunc animos, quibus in Gaetulis Syrtibus usi
 Ionioque mari Maleaeque sequacibus undis.
 non iam prima peto Mnestheus neque uincere certo
 (quamquam o!—sed superent quibus hoc, Neptune, dedisti); 195
 extremos pudeat rediisse: hoc uincite, ciues,
 et prohibete nefas.' olli certamine summo
 procumbunt: uastis tremit ictibus aerea puppis
 subtrahiturque solum, tum creber anhelitus artus
 aridaque ora quatit, sudor fluit undique riuis. 200
 attulit ipse uiris optatum casus honorem:
 namque furens animi dum proram ad saxa suburget

interior spatioque subit Sergestus iniquo,
infelix saxis in procurrentibus haesit.
concussae cautes et acuto in murice remi 205
obnixi crepuere inlisaque prora pependit.
consurgunt nautae et magno clamore morantur
ferratasque trudes et acuta cuspide contos
expediunt fractosque legunt in gurgite remos.
at laetus Mnestheus successuque acrior ipso 210
agmine remorum celeri uentisque uocatis
prona petit maria et pelago decurrit aperto.
qualis spelunca subito commota columba,
cui domus et dulces latebroso in pumice nidi,
fertur in arua uolans plausumque exterrita pennis 215
dat tecto ingentem, mox aere lapsa quieto
radit iter liquidum celeris neque commouet alas:
sic Mnestheus, sic ipsa fuga secat ultima Pristis
aequora, sic illam fert impetus ipse uolantem.
et primum in scopulo luctantem deserit alto 220
Sergestum breuibisque uadis frustraue uocantem
auxilia et fractis discentem currere remis.
inde Gyan ipsamque ingenti mole Chimaeram
consequitur; cedit, quoniam spoliata magistro est.
solus iamque ipso superest in fine Cloanthus, 225
quem petit et summis adnixus uiribus urget.

Tum uero ingeminat clamor cunctique sequentem
instigant studiis, resonatque fragoribus aether.
hi proprium decus et partum indignantur honorem
ni teneant, uitamque uolunt pro laude pacisci; 230
hos successus alit: possunt, quia posse uidentur.
et fors aequatis cepissent praemia rostris,
ni palmas ponto tendens utrasque Cloanthus
fudissetque preces diuosque in uota uocasset:
'di, quibus imperium est pelagi, quorum aequora curro, 235
uobis laetus ego hoc candentem in litore taurum
constituam ante aras uoti reus, extaque salsos
proiciam in fluctus et uina liquentia fundam.'
dixit, eumque imis sub fluctibus audiit omnis
Nereidum Phorcique chorus Panopeaque uirgo, 240
et pater ipse manu magna Portunus euntem
impulit: illa Noto citius uolucrique sagitta
ad terram fugit et portu se condidit alto.

tum satus Anchisa cunctis ex more uocatis
 uictorem magna praeconis uoce Cloanthum 245
 declarat uiridique aduelat tempora lauro,
 muneraque in nauis ternos optare iuuenos
 uinaque et argenti magnum dat ferre talentum.
 ipsis praecipuos ductoribus addit honores:
 uictori chlamydem auratam, quam plurima circum 250
 purpura maeandro duplici Meliboea cucurrit,
 intextusque puer frondosa regius Ida
 uelocis iaculo ceruos cursuque fatigat
 acer, anhelanti similis, quem praepes ab Ida
 sublimem pedibus rapuit Iouis armiger uncis; 255
 longaeui palmas nequiquam ad sidera tendunt
 custodes, saeuitque canum latratus in auras.
 at qui deinde locum tenuit uirtute secundum,
 leuibus huic hamis consertam auroque trilicem
 loricam, quam Demoleo detraxerat ipse 260
 uictor apud rapidum Simoenta sub Ilio alto,
 donat habere, uiro decus et tutamen in armis.
 uix illam famuli Phegeus Sagarisque ferebant
 multiplicem conixi umeris; indutus at olim
 Demoleos cursu palantis Troas agebat. 265
 tertia dona facit geminos ex aere lebetas
 cymbiaque argento perfecta atque aspera signis.
 iamque adeo donati omnes opibusque superbi
 puniceis ibant euincti tempora taenis,
 cum saeuo e scopulo multa uix arte reuulsus 270
 amissis remis atque ordine debilis uno
 inrisam sine honore ratem Sergestus agebat.
 qualis saepe uiae depensus in aggere serpens,
 aerea quem obliquum rota transiit aut grauis ictu
 seminecem liquit saxo lacerumque uiator; 275
 nequiquam longos fugiens dat corpore tortus
 parte ferox ardensque oculis et sibila colla
 arduus attollens; pars uulnere clauda retentat
 nexantem nodis seque in sua membra plicantem:
 tali remigio nauis se tarda mouebat; 280
 uela facit tamen et uelis subit ostia plenis.
 Sergestum Aeneas promisso munere donat
 seruatam ob nauem laetus sociosque reductos.
 olli serua datur operum haud ignara Mineruae,
 Cressa genus, Pholoe, geminique sub ubere nati. 285

Hoc pius Aeneas misso certamine tendit
 gramineum in campum, quem collibus undique curuis
 cingebant siluae, mediaque in ualle theatri
 circus erat; quo se multis cum milibus heros
 consessu medium tulit exstructoque resedit. 290
 hic, qui forte uelint rapido contendere cursu,
 inuitat pretiis animos, et praemia ponit.
 undique conueniunt Teucris mixtique Sicani,
 Nisus et Euryalus primi,
 Euryalus forma insignis uiridique iuuenta, 295
 Nisus amore pio pueri; quos deinde secutus
 regius egregia Priami de stirpe Dioces;
 hunc Salius simul et Patron, quorum alter Acarnan,
 alter ab Arcadio Tegeaeae sanguine gentis;
 tum duo Trinacrii iuuenes, Helymus Panopesque 300
 adsueti siluis, comites senioris Acestae;
 multi praeterea, quos fama obscura recondit.
 Aeneas quibus in mediis sic deinde locutus:
 'accipite haec animis laetasque aduertite mentes.
 nemo ex hoc numero mihi non donatus abibit. 305
 Cnosia bina dabo leuato lucida ferro
 spicula caelatamque argento ferre bipennem;
 omnibus hic erit unus honos. tres praemia primi
 accipient flauaque caput nectentur oliua.
 primus equum phaleris insignem uictor habeto; 310
 alter Amazoniam pharetram plenamque sagittis
 Threiciis, lato quam circum amplectitur auro
 balteus et tereti subnectit fibula gemma;
 tertius Argolica hac galea contentus abito.'

Haec ubi dicta, locum capiunt signoque repente 315
 corripiunt spatia audito limenque relinquunt,
 effusi nimbo similes. simul ultima signant,
 primus abit longeque ante omnia corpora Nisus
 emicat et uentis et fulminis ocior alis;
 proximus huic, longo sed proximus interuallo, 320
 insequitur Salius; spatio post deinde relicto
 tertius Euryalus;
 Euryalumque Helymus sequitur; quo deinde sub ipso
 ecce uolat calcemque terit iam calce Dioces
 incumbens umeris, spatia et si plura supersint 325
 transeat elapsus prior ambiguumque relinquat.

iamque fere spatio extremo fessique sub ipsam
finem aduentabant, leui cum sanguine Nisus
labitur infelix, caesis ut forte iuuenis
fusus humum uiridisque super madefecerat herbas. 330

hic iuuenis iam uictor ouans uestigia presso
haud tenuit titubata solo, sed pronus in ipso
concidit immundoque fimo sacroque cruore.
non tamen Euryali, non ille oblitus amorum:
nam sese opposuit Salio per lubrica surgens; 335

ille autem spissa iacuit reuolutus harena,
emicat Euryalus et munere uictor amici
prima tenet, plausuque uolat fremituque secundo.
post Helymus subit et nunc tertia palma Diores.
hic totum caeuae consessum ingentis et ora 340

prima patrum magnis Salius clamoribus implet,
ereptumque dolo reddi sibi poscit honorem.
tutatur fauor Euryalum lacrimaeque decorae,
gratior et pulchro ueniens in corpore uirtus.
adiuuat et magna proclamat uoce Diores, 345

qui subiit palmae frustra ad praemia uenit
ultima, si primi Salio reddentur honores.
tum pater Aeneas 'uestra' inquit 'munera uobis
certa manent, pueri et palmam mouet ordine nemo;
me liceat casus miserari insontis amici.' 350

sic fatus tergum Gaetuli immane leonis
dat Salio uillis onerosum atque unguibus aureis.
hic Nisus 'si tanta' inquit 'sunt praemia uictis,
et te lapsorum miseret, quae munera Niso
digna dabis, primam merui qui laude coronam 355
ni me, quae Salium, fortuna inimica tulisset?'

et simul his dictis faciem ostentabat et udo
turpia membra fimo. risit pater optimus olli
et clipeum efferri iussit, Didymaonis artes,
Neptuni sacro Danais de poste refixum. 360
hoc iuuenem egregium praestanti munere donat.

Post, ubi confecti cursus et dona peregit,
'nunc, si cui uirtus animusque in pectore praesens,
adsit et euinctis attollat bracchia palmis':
sic ait, et geminum pugnae proponit honorem, 365
uictori uelatum auro uittisque iuuenicum,
ensem atque insignem galeam solacia uicto.

nec mora; continuo uastis cum uiribus effert
 ora Dares magnoque uirum se murmure tollit,
 solus qui Paridem solitus contendere contra, 370
 idemque ad tumulum quo maximus occubat Hector
 uictorem Buten immani corpore, qui se
 Bebrycia ueniens Amyci de gente ferebat,
 perculit et fulua moribundum extendit harena.
 talis prima Dares caput altum in proelia tollit, 375
 ostenditque umeros latos alternaque iactat
 bracchia protendens et uerberat ictibus auras.
 quaeritur huic alius; nec quisquam ex agmine tanto
 audet adire uirum manibusque inducere caestus.
 ergo alacris cunctosque putans excedere palma 380
 Aeneae stetit ante pedes, nec plura moratus
 tum laeua taurum cornu tenet atque ita fatur:
 'nate dea, si nemo audet se credere pugnae,
 quae finis standi? quo me decet usque teneri?
 ducere dona iube.' cuncti simul ore fremebant 385
 Dardanidae reddique uiro promissa iubebant.

Hic grauis Entellum dictis castigat Acestes,
 proximus ut uiridante toro consederat herbae:
 'Entelle, heroum quondam fortissime frustra,
 tantane tam patiens nullo certamine tolli 390
 dona sines? ubi nunc nobis deus ille, magister
 nequiquam memoratus, Eryx? ubi fama per omnem
 Trinacriam et spolia illa tuis pendentia tectis?'
 ille sub haec: 'non laudis amor nec gloria cessit
 pulsa metu; sed enim gelidus tardante senecta 395
 sanguis hebet, frigentque effetae in corpore uires.
 si mihi quae quondam fuerat quaque improbus iste
 exsultat fidens, si nunc foret illa iuuentas,
 haud equidem pretio inductus pulchroque iuuenco
 uenissem, nec dona moror.' sic deinde locutus 400
 in medium geminos immani pondere caestus
 proiecit, quibus acer Eryx in proelia suetus
 ferre manum duroque intendere bracchia tergo.
 obstipuere animi: tantorum ingentia septem
 terga bouum plumbo insuto ferroque rigeabant. 405
 ante omnis stupet ipse Dares longeque recusat,
 magnanimusque Anchisiades et pondus et ipsa
 huc illuc uinclorum immensa uolumina uersat.

tum senior talis referebat pectore uoces:
 'quid, si quis caestus ipsius et Herculis arma 410
 uidisset tristemque hoc ipso in litore pugnam?
 haec germanus Eryx quondam tuus arma gerebat
 (sanguine cernis adhuc sparsoque infecta cerebro),
 his magnum Alciden contra stetit, his ego suetus,
 dum melior uiris sanguis dabat, aemula necdum 415
 temporibus geminis canebat sparsa senectus.
 sed si nostra Dares haec Troius arma recusat
 idque pio sedet Aeneae, probat auctor Acestes,
 aequemus pugnas. Erycis tibi terga remitto
 (solue metus), et tu Troianos exue caestus.' 420
 haec fatus duplicem ex umeris reiecit amictum
 et magnos membrorum artus, magna ossa lacertosque
 exiit atque ingens media consistit harena.
 tum satus Anchisa caestus pater extulit aequos
 et paribus palmas amborum innexuit armis. 425
 constitit in digitos extemplo arrectus uterque
 brachiaque ad superas interritus extulit auras.
 abduxere retro longe capita ardua ab ictu
 immiscentque manus manibus pugnamque lacessunt,
 ille pedum melior motu fretusque iuuenta, 430
 hic membris et mole ualens; sed tarda trementi
 genua labant, uastos quatit aeger anhelitus artus.
 multa uiri nequiquam inter se uulnera iactant,
 multa cauo lateri ingeminant et pectore uastos
 dant sonitus, erratque auris et tempora circum 435
 crebra manus, duro crepitant sub uulnere malae.
 stat grauis Entellus nisuque immotus eodem
 corpore tela modo atque oculis uigilantibus exit.
 ille, uelut celsam oppugnat qui molibus urbem
 aut montana sedet circum castella sub armis, 440
 nunc hos, nunc illos aditus, omnemque pererrat
 arte locum et uariis adsultibus inritus urget.
 ostendit dextram insurgens Entellus et alte
 extulit, ille ictum uenientem a uertice uelox
 praeuidit celerique elapsus corpore cessit; 445
 Entellus uiris in uentum effudit et ultro
 ipse grauis grauiterque ad terram pondere uasto
 concidit, ut quondam caua concidit aut Erymantho
 aut Ida in magna radicibus eruta pinus.
 consurgunt studiis Teucris et Trinacria pubes; 450

it clamor caelo primusque accurrit Acestes
aequaeuumque ab humo miserans attollit amicum.
at non tardatus casu neque territus heros
acrior ad pugnam redit ac uim suscitatur ira;
tum pudor incendit uiris et conscia uirtus, 455
praecipitemque Daren ardens agit aequore toto
nunc dextra ingeminans ictus, nunc ille sinistra.
nec mora nec requies: quam multa grandine nimbi
culminibus crepitant, sic densis ictibus heros
creber utraque manu pulsatur uersaturque Dareta. 460

Tum pater Aeneas procedere longius iras
et saeuire animis Entellum haud passus acerbis,
sed finem imposuit pugnae fessumque Dareta
eripuit mulcens dictis ac talia fatur:
'infelix, quae tanta animum dementia cepit? 465
non uiris alias conuersaque numina sentis?
cede deo.' dixitque et proelia uoce diremit.
ast illum fidi aequales genua aegra trahentem
iactantemque utroque caput crassumque cruorem
ore eiectantem mixtosque in sanguine dentes 470
ducunt ad nauis; galeamque enseque uocati
accipiunt, palmam Entello taurumque relinquunt.
hic uictor superans animis tauroque superbus
'nate dea, uosque haec' inquit 'cognoscite, Teucrici,
et mihi quae fuerint iuuenali in corpore uires 475
et qua seruetis reuocatum a morte Dareta.'
dixit, et aduersi contra stetit ora iuuenici
qui donum astabat pugnae, durosque reducta
librauit dextra media inter cornua caestus
arduus, effractoque inlisisit in ossa cerebro: 480
sternitur exanimisque tremens procumbit humi bos.
ille super talis effundit pectore uoces:
'hanc tibi, Eryx, meliorem animam pro morte Daretis
persoluo; hic uictor caestus artemque repono.'

Protinus Aeneas celeri certare sagitta 485
inuitat qui forte uelint et praemia dicit,
ingentique manu malum de naue Seresti
erigit et uolucrum traiecto in fune columbam,
quo tendant ferrum, malo suspendit ab alto.
conuenere uiri deiectamque aerea sortem 490
accepit galea, et primus clamore secundo

Hyrtacidae ante omnis exit locus Hippocoontis;
 quem modo nauali Mnestheus certamine uictor
 consequitur, uiridi Mnestheus euinctus oliua.
 tertius Eurytion, tuus, o clarissime, frater, 495
 Pandare, qui quondam iussus confundere foedus
 in medios telum torsisti primus Achiuos.
 extremus galeaque ima subsedit Acestes,
 ausus et ipse manu iuuenum temptare laborem.
 tum ualidis flexos incuruant uiribus arcus 500
 pro se quisque uiri et depromunt tela pharetris,
 primaque per caelum neruo stridente sagitta
 Hyrtacidae iuuenis uolucris diuerberat auras,
 et uenit aduersique infigitur arbore mali.
 intremuit malus micuitque exterrita pennis 505
 ales, et ingenti sonuerunt omnia plausu.
 post acer Mnestheus adducto constitit arcu
 alta petens, pariterque oculos telumque tetendit.
 ast ipsam miserandus auem contingere ferro
 non ualuit; nodos et uincula linea rupit 510
 quis innexa pedem malo pendebat ab alto;
 illa Notos atque atra uolans in nubila fugit.
 tum rapidus, iamdudum arcu contenta parato
 tela tenens, fratrem Eurytion in uota uocauit,
 iam uacuo laetam caelo speculatus et alis 515
 plaudentem nigra figit sub nube columbam.
 decidit exanimis uitamque reliquit in astris
 aetheriis fixamque refert delapsa sagittam.

Amissa solus palma superabat Acestes,
 qui tamen aerias telum contendit in auras 520
 ostentans artemque pater arcumque sonantem.
 hic oculis subitum obicitur magnoque futurum
 augurio monstrum; docuit post exitus ingens
 seraque terrifici cecinerunt omina uates.
 namque uolans liquidis in nubibus arsit harundo 525
 signauitque uiam flammis tenuisque recessit
 consumpta in uentos, caelo ceu saepe refixa
 transcurrunt crinemque uolantia sidera ducunt.
 attonitis haesere animis superosque precati
 Trinacrii Teucrique uiri, nec maximus omen 530
 abnuit Aeneas, sed laetum amplexus Acesten
 muneribus cumulat magnis ac talia fatur:

'sume, pater, nam te uoluit rex magnus Olympi
talibus auspiciis exsortem ducere honores.
ipsius Anchisae longaeui hoc munus habebis, 535
cratera impressum signis, quem Thracius olim
Anchisae genitori in magno munere Cisseus
ferre sui dederat monimentum et pignus amoris.'
sic fatus cingit uiridanti tempora lauro
et primum ante omnis uictorem appellat Acesten. 540
nec bonus Eurytion praelato inuidit honori,
quamuis solus auem caelo deiecit ab alto.
proximus ingreditur donis qui uinacula rupit,
extremus uolucris qui fixit harundine malum.

At pater Aeneas nondum certamine misso 545
custodem ad sese comitemque impubis Iuli
Epytiden uocat, et fidam sic fatur ad aurem:
'uade age et Ascanio, si iam puerile paratum
agmen habet secum cursusque instruxit equorum,
ducat auo turmas et sese ostendat in armis 550
dic' ait. ipse omnem longo decedere circo
infusum populum et campos iubet esse patentis.
incedunt pueri pariterque ante ora parentum
frenatis lucent in equis, quos omnis euntis
Trinacriae mirata fremit Troiaeque iuuentus. 555
omnibus in morem tonsa coma pressa corona;
cornea bina ferunt praefixa hastilia ferro,
pars leuis umero pharetras; it pectore summo
flexilis obtorti per collum circulus auri.
tres equitum numero turmae ternique uagantur 560
ductores; pueri bis seni quemque secuti
agmine partito fulgent paribusque magistris.
una acies iuuenum, ducit quam paruus ouantem
nomen aui referens Priamus, tua clara, Polite,
progenies, auctura Italos; quem Thracius albis 565
portat equus bicolor maculis, uestigia primi
alba pedis frontemque ostentans arduus albam.
alter Atys, genus unde Atii duxere Latini,
paruus Atys pueroque puer dilectus Iulo.
extremus formaque ante omnis pulcher Iulus 570
Sidonio est inuectus equo, quem candida Dido
esse sui dederat monimentum et pignus amoris.
cetera Trinacriis pubes senioris Acestae

fertur equis.
 excipiunt plausu pauidos gaudentque tuentes 575
 Dardanidae, ueterumque agnoscunt ora parentum.
 postquam omnem laeti consessum oculosque suorum
 lustrauere in equis, signum clamore paratis
 Epytides longe dedit insonuitque flagello.
 olli discurrere pares atque agmina terni 580
 diductis soluere choris, rursusque uocati
 conuertere uias infestaque tela tulere.
 inde alios ineunt cursus aliosque recursus
 aduersi spatiis, alternosque orbibus orbis
 impediunt pugnaeque cient simulacra sub armis; 585
 et nunc terga fuga nudant, nunc spicula uertunt
 infensi, facta pariter nunc pace feruntur.
 ut quondam Creta fertur Labyrinthus in alta
 parietibus textum caecis iter ancipitemque
 mille uiis habuisse dolum, qua signa sequendi 590
 frangeret indeprensus et inremeabilis error;
 haud alio Teucrum nati uestigia cursu
 impediunt texuntque fugas et proelia ludo,
 delphinum similes qui per maria umida nando
 Carpathium Libycumque secant. 595
 hunc morem cursus atque haec certamina primus
 Ascanius, Longam muris cum cingeret Albam,
 rettulit et priscos docuit celebrare Latinos,
 quo puer ipse modo, secum quo Troia pubes;
 Albani docuere suos; hinc maxima porro 600
 accepit Roma et patrium seruauit honorem;
 Troiaque nunc pueri, Troianum dicitur agmen.
 hac celebrata tenus sancto certamina patri.

 Hinc primum Fortuna fidem mutata nouauit.
 dum uariis tumulo referunt sollemnia ludis, 605
 Irim de caelo misit Saturnia Iuno
 Iliacam ad classem uentosque aspirat eunti,
 multa mouens necdum antiquum saturata dolorem.
 illa uiam celerans per mille coloribus arcum
 nulli uisa cito decurrit tramite uirgo. 610
 conspicit ingentem concursum et litora lustrat
 desertosque uidet portus classemque relictam.
 at procul in sola secretae Troades acta
 amissum Anchisen flebant, cunctaeque profundum

pontum aspectabant flentes. heu tot uada fessis 615
 et tantum superesse maris, uox omnibus una;
 urbem orant, taedet pelagi perferre laborem.
 ergo inter medias sese haud ignara nocendi
 conicit et faciemque deae uestemque reponit;
 fit Beroe, Tmarii coniunx longaeua Dorycli, 620
 cui genus et quondam nomen natique fuissent,
 ac sic Dardanidum mediam se matribus infert.
 'o miserae, quas non manus' inquit 'Achaica bello
 traxerit ad letum patriae sub moenibus! o gens
 infelix, cui te exitio Fortuna reseruat? 625
 septima post Troiae excidium iam uertitur aestas,
 cum freta, cum terras omnis, tot inhospita saxa
 sideraque emensae ferimur, dum per mare magnum
 Italiam sequimur fugientem et uoluimur undis.
 hic Erycis fines fraterni atque hospes Acestes: 630
 quis prohibet muros iacere et dare ciuibus urbem?
 o patria et rapti nequiquam ex hoste penates,
 nullane iam Troiae dicentur moenia? nusquam
 Hectoreos amnis, Xanthum et Simoenta, uidebo?
 quin agite et mecum infaustas exurite puppis. 635
 nam mihi Cassandrae per somnum uatis imago
 ardentis dare uisa faces: "hic quaerite Troiam;
 hic domus est" inquit "uobis." iam tempus agi res,
 nec tantis mora prodigiis. en quattuor arae
 Neptuno; deus ipse faces animumque ministrat.' 640
 haec memorans prima infensum ui corripit ignem
 sublataque procul dextra conixa coruscat
 et iacit. arrectae mentes stupefactaque corda
 Iliadum. hic una e multis, quae maxima natu,
 Pyrgo, tot Priami natorum regia nutrix: 645
 'non Beroe uobis, non haec Rhoeteia, matres,
 est Dorycli coniunx; diuini signa decoris
 ardentisque notate oculos, qui spiritus illi,
 qui uultus uocisque sonus uel gressus eunti.
 ipsa egomet dudum Beroen digressa reliqui 650
 aegram, indignantem tali quod sola careret
 munere nec meritos Anchisae inferret honores.'
 haec effata.
 at matres primo ancipites oculisque malignis
 ambiguae spectare rates miserum inter amorem 655
 praesentis terrae fatisque uocantia regna,

cum dea se paribus per caelum sustulit alis
ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
tum uero attonitae monstris actaeque furore
conclamant, rapiuntque focis penetralibus ignem, 660
pars spoliant aras, frondem ac uirgulta facesque
coniciunt. furit immissis Volcanus habenis
transtra per et remos et pictas abiete puppis.

Nuntius Anchisae ad tumulum cuneosque theatri
incensas perfert nauis Eumelus, et ipsi 665
respiciunt atram in nimbo uolitare fauillam.
primus et Ascanius, cursus ut laetus equestris
ducebat, sic acer equo turbata petiuit
castra, nec exanimes possunt retinere magistri.
'quis furor iste nouus? quo nunc, quo tenditis' inquit 670
'heu miserae ciues? non hostem inimicaque castra
Argium, uestras spes uritis. en, ego uester
Ascanius!'—galeam ante pedes proiecit inanem,
qua ludo indutus belli simulacra ciebat.
accelerat simul Aeneas, simul agmina Teucrum. 675
ast illae diuersa metu per litora passim
diffugiunt, siluasque et sicubi concaua furtim
saxa petunt; piget incepti lucisque, suosque
mutatae agnoscunt excussaue pectore Iuno est.

Sed non idcirco flamma atque incendia uiris 680
indomitas posuere; udo sub robore uiuit
stuppa uomens tardum fumum, lentusque carinas
est uapor et toto descendit corpore pestis,
nec uires heroum infusaue flumina prosunt.
tum pius Aeneas umeris abscindere uestem 685
auxilioque uocare deos et tendere palmas:
'Iuppiter omnipotens, si nondum exosus ad unum
Troianos, si quid pietas antiqua labores
respicit humanos, da flammam euadere classi
nunc, pater, et tenuis Teucrum res eripe leto. 690
uel tu, quod superest, infesto fulmine morti,
si mereor, demitte tuaque hic obrue dextra.'
uix haec ediderat cum effusis imbribus atra
tempestas sine more furit tonitruque tremescunt
ardua terrarum et campi; ruit aethere toto 695
turbidus imber aqua densisque nigerrimus Austris,
implenturque super puppes, semusta madescunt

robora, restinctus donec uapor omnis et omnes
quattuor amissis seruatae a peste carinae.

At pater Aeneas casu concussus acerbo 700
nunc huc ingentis, nunc illuc pectore curas
mutabat uersans, Siculisme resideret aruis
oblitus fatorum, Italsne capesseret oras.
tum senior Nautes, unum Tritonia Pallas
quem docuit multaque insignem reddidit arte— 705
haec responsa dabat, uel quae portenderet ira
magna deum uel quae fatorum posceret ordo;
isque his Aenean solatus uocibus inquit:
'nate dea, quo fata trahunt retrahuntque sequamur;
quidquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est. 710
est tibi Dardanius diuinae stirpis Acestes:
hunc cape consiliis socium et coniunge uolentem,
huic trade amissis superant qui nauibus et quos
pertaesum magni incepti rerumque tuarum est.
longaeuosque senes ac fessas aequore matres 715
et quidquid tecum inualidum metuensque pericli est
delige, et his habeant terris sine moenia fessi;
urbem appellabunt permissio nomine Acestam.'

Talibus incensus dictis senioris amici
tum uero in curas animo diducitur omnis; 720
et Nox atra polum bigis subuecta tenebat.
uisa dehinc caelo facies delapsa parentis
Anchisae subito talis effundere uoces:
'nate, mihi uita quondam, dum uita manebat,
care magis, nate Iliacis exercite fatis, 725
imperio Iouis huc uenio, qui classibus ignem
depulit, et caelo tandem miseratus ab alto est.
consiliis pare quae nunc pulcherrima Nautes
dat senior; lectos iuuenes, fortissima corda,
defer in Italiam. gens dura atque aspera cultu 730
debellanda tibi Latio est. Ditis tamen ante
infernus accede domos et Auerna per alta
congressus pete, nate, meos. non me impia namque
Tartara habent, tristes umbrae, sed amoena piorum
concilia Elysiumque colo. huc casta Sibylla 735
nigrarum multo pecudum te sanguine ducet.
tum genus omne tuum et quae dentur moenia disces.
iamque uale; torquet medios Nox umida cursus

et me saeuus equis Oriens adflauit anhelis.'
dixerat et tenuis fugit ceu fumus in auras. 740
Aeneas 'quo deinde ruis? quo proripis?' inquit,
'quem fugis? aut quis te nostris complexibus arcet?'
haec memorans cinerem et sopitos suscitatur ignis,
Pergameumque Larem et canae penetralia Vestae
farre pio et plena supplex ueneratur acerra. 745

Extemplo socios primumque accersit Acesten
et Iouis imperium et cari praecepta parentis
edocet et quae nunc animo sententia constet.
haud mora consiliis, nec iussa recusat Acestes:
transcribunt urbi matres populumque uolentem 750
deponunt, animos nil magnae laudis egentis.
ipsi transtra nouant flammisque ambesa reponunt
robora nauigiis, aptant remosque rudentisque,
exigui numero, sed bello uiuida uirtus.
interea Aeneas urbem designat aratro 755
sortiturque domos; hoc Ilium et haec loca Troiam
esse iubet. gaudet regno Troianus Acestes
indicitque forum et patribus dat iura uocatis.
tum uicina astris Erycino in uertice sedes
fundatur Veneri Idaliae, tumuloque sacerdos 760
ac lucus late sacer additus Anchiseo.

Iamque dies epulata nouem gens omnis, et aris
factus honos: placidi strauerunt aequora uenti
creber et aspirans rursus uocat Auster in altum.
exoritur procurua ingens per litora fletus; 765
complexi inter se noctemque diemque morantur.
ipsae iam matres, ipsi, quibus aspera quondam
uisa maris facies et non tolerabile numen,
ire uolunt omnemque fugae perferre laborem.
quos bonus Aeneas dictis solatur amicis 770
et consanguineo lacrimans commendat Acestae.
tris Eryci uitulos et Tempestatibus agnam
caedere deinde iubet soluique ex ordine funem.
ipse caput tonsae foliis euinctus oliuae
stans procul in prora pateram tenet, extaque salsos 775
proicit in fluctus ac uina liquentia fundit.
certatim socii feriunt mare et aequora uerrunt; 778
prosequitur surgens a puppi uentus euntis. 777

At Venus interea Neptunum exercita curis 779
 adloquitur talisque effundit pectore questus:
 'Iunonis grauis ira neque exsaturabile pectus
 cogunt me, Neptune, preces descendere in omnis;
 quam nec longa dies pietas nec mitigat ulla,
 nec Iouis imperio fatisque infracta quiescit.
 non media de gente Phrygum exedissee nefandis 785
 urbem odiis satis est nec poenam traxe per omnem
 reliquias Troiae: cineres atque ossa peremptae
 insequitur. causas tanti sciat illa furoris.
 ipse mihi nuper Libycis tu testis in undis
 quam molem subito excierit: maria omnia caelo 790
 miscuit Aeoliis nequiquam freta procellis,
 in regnis hoc ausa tuis.
 per scelus ecce etiam Troianis matribus actis
 exussit foede puppis et classe subegit
 amissa socios ignotae linqwere terrae. 795
 quod superest, oro, liceat dare tuta per undas
 uela tibi, liceat Laurentem attingere Thybrim,
 si concessa peto, si dant ea moenia Parcae.'
 tum Saturnius haec domitor maris edidit alti:
 'fas omne est, Cytherea, meis te fidere regnis, 800
 unde genus ducis. merui quoque; saepe furores
 compressi et rabiem tantam caelique marisque.
 nec minor in terris, Xanthum Simoentaque testor,
 Aeneae mihi cura tui. cum Troia Achilles
 exanimata sequens impingeret agmina muris, 805
 milia multa daret leto, gemerentque repleti
 amnes nec reperire uiam atque euoluere posset
 in mare se Xanthus, Pelidae tunc ego forti
 congressum Aenean nec dis nec uiribus aequis
 nube caua rapui, cuperem cum uertere ab imo 810
 structa meis manibus periurae moenia Troiae.
 nunc quoque mens eadem perstat mihi; pelle timores.
 tutus, quos optas, portus accedet Auerni.
 unus erit tantum amissum quem gurgite quaeres;
 unum pro multis dabitur caput.' 815
 his ubi laeta deae permulsit pectora dictis,
 iungit equos auro genitor, spumantiaque addit
 frena feris manibusque omnis effundit habenas.
 caeruleo per summa leuis uolat aequora curru;
 subsidunt undae tumidumque sub axe tonanti 820

sternitur aequor aquis, fugiunt uasto aethere nimbi.
tum uariae comitum facies, immania cete,
et senior Glauci chorus Inousque Palaemon
Tritonesque citi Phorcique exercitus omnis;
laeua tenet Thetis et Melite Panopeaque uirgo, 825
Nisaeae Spioque Thaliaque Cymodoceque.

Hic patris Aeneae suspensam blanda uicissim
gaudia pertemptant mentem; iubet ocius omnis
attolli malos, intendi bracchia uelis.
una omnes fecere pedem pariterque sinistros, 830
nunc dextros soluere sinus; una ardua torquent
cornua detorquentque; ferunt sua flamina classem.

princeps ante omnis densum Palinurus agebat
agmen; ad hunc alii cursum contendere iussi.
iamque fere mediam caeli Nox umida metam 835
contigerat, placida laxabant membra quiete
sub remis fusi per dura sedilia nautae,
cum leuis aetheriis delapsus Somnus ab astris

aera dimouit tenebrosum et dispulit umbras,
te, Palinure, petens, tibi somnia tristia portans 840
insonti; puppique deus consedit in alta
Phorbanti similis funditque has ore loquelas:
'Iaside Palinure, ferunt ipsa aequora classem,
aequatae spirant aerae, datur hora quieti.

pone caput fessosque oculos furare labori. 845
ipse ego paulisper pro te tua munera inibo.'
cui uix attollens Palinurus lumina fatur:

'mene salis placidi uultum fluctusque quietos
ignorare iubes? mene huic confidere monstro?
Aenean credam (quid enim?) fallacibus auris 850
et caeli totiens deceptus fraude sereni?'

talia dicta dabat, clauumque adfixus et haerens
nusquam amittebat oculosque sub astra tenebat.
ecce deus ramum Lethaeo rore madentem
uique soporatum Stygia super utraque quassat 855
tempora, cunctantique natantia lumina soluit.

uix primos inopina quies laxauerat artus,
et super incumbens cum puppis parte reuulsa
cumque gubernaculo liquidas proiecit in undas
praecipitem ac socios nequiquam saepe uocantem; 860
ipse uolans tenuis se sustulit ales ad auras.

currit iter tutum non setius aequore classis
promissisque patris Neptuni interrita fertur.
iamque adeo scopulos Sirenum aduecta subibat,
difficilis quondam multorumque ossibus albos 865
(tum rauca adsiduo longe sale saxa sonabant),
cum pater amisso fluitantem errare magistro
sensit, et ipse ratem nocturnis rexit in undis
multa gemens casuque animum concussus amici:
'o nimium caelo et pelago confise sereno, 870
nudus in ignota, Palinure, iacebis harena.'

LIBER SEXTUS

Sic fatur lacrimans, classicae immittit habenas
et tandem Euboicis Cumarum adlabitur oris.
obuertunt pelago proras; tum dente tenaci
ancora fundabat nauis et litora curuae
praetexunt puppes. iuuenum manus emicat ardens 5
litus in Hesperium; quaerit pars semina flammae
abstrusa in uenis silicis, pars densa ferarum
tectata rapit siluas inuenta que flumina monstrat.
at pius Aeneas arces quibus altus Apollo
praesidet horrendaeque procul secreta Sibyllae, 10
antrum immane, petit, magnam cui mentem animumque
Delius inspirat uates aperitque futura.
iam subeunt Triuiae lucos atque aurea tecta.

Daedalus, ut fama est, fugiens Minoia regna
praepetibus pennis ausus se credere caelo 15
insuetum per iter gelidas enauit ad Arctos,
Chalcidicaeque leuis tandem super astitit arce.
redditus his primum terris tibi, Phoebe, sacrauit
remigium alarum posuitque immania templa.
in foribus letum Androgeo; tum pendere poenas 20
Cecropidae iussi (miserum!) septena quotannis
corpora natorum; stat ductis sortibus urna.
contra elata mari respondet Cnosia tellus:
hic crudelis amor tauri suppostaque furto
Pasiphae mixtumque genus prolesque biformis 25
Minotaurus inest, Veneris monimenta nefandae,
hic labor ille domus et inextricabilis error;
magnum reginae sed enim miseratus amorem
Daedalus ipse dolos tecti ambagesque resoluit,
caeca regens filo uestigia. tu quoque magnam 30
partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes.
bis conatus erat casus effingere in auro,
bis patriae cecidere manus. quin protinus omnia
perlegerent oculis, ni iam praemissus Achates
adforet atque una Phoebi Triuiaeque sacerdos, 35
Deiphobe Glauci, fatur quae talia regi:
'non hoc ista sibi tempus spectacula poscit;
nunc grege de intacto septem mactare iuuenos

praestiterit, totidem lectas ex more bidentis.'
talibus adfata Aenean (nec sacra morantur 40
iussa uiri) Teucros uocat alta in templa sacerdos.

Excisum Euboicae latus ingens rupis in antrum,
quo lati ducunt aditus centum, ostia centum,
unde ruunt totidem uoces, responsa Sibyllae.
uentum erat ad limen, cum uirgo 'poscere fata 45
tempus' ait; 'deus ecce deus!' cui talia fanti
ante fores subito non uultus, non color unus,
non comptae mansere comae; sed pectus anhelum,
et rabie fera corda tument, maiorque uideri
nec mortale sonans, adflata est numine quando 50
iam propiore dei. 'cessas in uota precesque,
Tros' ait 'Aenea? cessas? neque enim ante dehiscent
attonitae magna ora domus.' et talia fata
conticuit. gelidus Teucris per dura cucurrit
ossa tremor, funditque preces rex pectore ab imo: 55
'Phoebe, grauis Troiae semper miserate labores,
Dardana qui Paridis derexti tela manusque
corpus in Aeacidae, magnas obeuntia terras
tot maria intraui duce te penitusque repostas
Massylum gentis praetentaque Syrtibus arua: 60
iam tandem Italiae fugientis prendimus oras.
hac Troiana tenus fuerit fortuna secuta;
uos quoque Pergameae iam fas est parcere genti,
dique deaeque omnes, quibus obstitit Ilium et ingens
gloria Dardaniae. tuque, o sanctissima uates, 65
praescia uenturi, da (non indebita posco
regna meis fatis) Latio considerare Teucros
errantisque deos agitataque numina Troiae.
tum Phoebos et Triuiam solido de marmore templum
instituiam festosque dies de nomine Phoebi. 70
te quoque magna manent regnis penetralia nostris:
hic ego namque tuas sortis arcanaque fata
dicta meae genti ponam, lectosque sacrabo,
alma, uiros. foliis tantum ne carmina manda,
ne turbata uolent rapidis ludibria uentis; 75
ipsa canas oro.' finem dedit ore loquendi.

At Phoebi nondum patiens immanis in antro
bacchatur uates, magnum si pectore possit
excussisse deum; tanto magis ille fatigat

os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo. 80
 ostia iamque domus patuere ingentia centum
 sponte sua uatisque ferunt responsa per auras:
 'o tandem magnis pelagi defuncte periclis
 (sed terrae grauiora manent), in regna Lauini
 Dardanidae uenient (mitte hanc de pectore curam), 85
 sed non et uenisse uolent. bella, horrida bella,
 et Thybrim multo spumantem sanguine cerno.
 non Simois tibi nec Xanthus nec Dorica castra
 defuerint; alius Latio iam partus Achilles,
 natus et ipse dea; nec Teucris addita Iuno 90
 usquam aberit, cum tu supplex in rebus egenis
 quas gentis Italum aut quas non oraueris urbes!
 causa mali tanti coniunx iterum hospita Teucris
 externique iterum thalami.
 tu ne cede malis, sed contra audentior ito, 95
 qua tua te Fortuna sinet. uia prima salutis
 (quod minime reris) Graia pandetur ab urbe.'

Talibus ex adyto dictis Cumaea Sibylla
 horrendas canit ambages antroque remugit,
 obscuris uera inuoluens: ea frena furenti 100
 concutit et stimulos sub pectore uertit Apollo.
 ut primum cessit furor et rabida ora quierunt,
 incipit Aeneas heros: 'non ulla laborum,
 o uirgo, noua mi facies inopinane surgit;
 omnia praecepi atque animo mecum ante peregi. 105
 unum oro: quando hic inferni ianua regis
 dicitur et tenebrosa palus Acheronte refuso,
 ire ad conspectum cari genitoris et ora
 contingat; doceas iter et sacra ostia pandas.
 illum ego per flammam et mille sequentia tela 110
 eripui his umeris medioque ex hoste recepi;
 ille meum comitatus iter maria omnia mecum
 atque omnis pelagique minas caelique ferebat,
 inualidus, uiris ultra sortemque senectae.
 quin, ut te supplex peterem et tua limina adirem, 115
 idem orans mandata dabat. gnatique patrisque,
 alma, precor, miserere (potes namque omnia, nec te
 nequiquam lucis Hecate praefecit Auernis),
 si potuit manis accersere coniugis Orpheus
 Threicia fretus cithara fidibusque canoris, 120

si fratrem Pollux alterna morte redemit
itque reditque uiam totiens. quid Thesea, magnum
quid memorem Alciden? et mi genus ab Ioue summo.'

Talibus orabat dictis arasque tenebat,
cum sic orsa loqui uates: 'sate sanguine diuum, 125
Tros Anchisiade, facilis descensus Auerno:
noctes atque dies patet atri ianua Ditis;
sed reuocare gradum superasque euadere ad auras,
hoc opus, hic labor est. pauci, quos aequus amaui
Iuppiter aut ardens euexit ad aethera uirtus, 130
dis geniti potuere. tenent media omnia siluae,
Cocytusque sinu labens circumuenit atro.
quod si tantus amor menti, si tanta cupido est
bis Stygios innare lacus, bis nigra uidere
Tartara, et insano iuuat indulgere labori, 135
accipe quae peragenda prius. latet arbore opaca
aureus et foliis et lento uimine ramus,
Iunoni infernae dictus sacer; hunc tegit omnis
lucus et obscuris claudunt conuallibus umbrae.
sed non ante datur telluris operta subire 140
auricomos quam quis decerpserit arbore fetus.
hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
instituit. primo auulso non deficit alter
aureus, et simili frondescit uirga metallo.
ergo alte uestiga oculis et rite repertum 145
carpe manu; namque ipse uolens facilisque sequetur,
si te fata uocant; aliter non uiribus ullis
uincere nec duro poteris conuellere ferro.
praeterea iacet exanimus tibi corpus amici
(heu nescis) totamque incestat funere classem, 150
dum consulta petis nostroque in limine pendes.
sedibus hunc refer ante suis et conde sepulcro.
duc nigras pecudes; ea prima piacula sunt.
sic demum lucos Stygis et regna inuia uiuis
aspicies.' dixit, pressoque obmutuit ore. 155

Aeneas maesto defixus lumina uultu
ingreditur linquens antrum, caecosque uolutat
euentus animo secum. cui fidus Achates
it comes et paribus curis uestigia figit.
multa inter sese uario sermone serebant, 160
quem socium exanimus uates, quod corpus humandum

diceret. atque illi Misenum in litore sicco,
ut uenere, uident indigna morte peremptum,
Misenum Aeoliden, quo non praestantior alter
aere ciere uiros Martemque accendere cantu. 165
Hectoris hic magni fuerat comes, Hectora circum
et lituo pugnas insignis obibat et hasta.
postquam illum uita uictor spoliauit Achilles,
Dardanio Aeneae sese fortissimus heros
addiderat socium, non inferiora secutus. 170
sed tum, forte caua dum personat aequora concha,
demens, et cantu uocat in certamina diuos,
aemulus exceptum Triton, si credere dignum est,
inter saxa uirum spumosa immerserat unda.
ergo omnes magno circum clamore fremebant, 175
praecipue pius Aeneas. tum iussa Sibyllae,
haud mora, festinant flentes aramque sepulcri
congerere arboribus caeloque educere certant.
itur in antiquam siluam, stabula alta ferarum;
procumbunt piceae, sonat icta securibus illex 180
fraxineaeque trabes cuneis et fissile robur
scinditur, aduoluunt ingentis montibus ornos.

Nec non Aeneas opera inter talia primus
hortatur socios paribusque accingitur armis.
atque haec ipse suo tristi cum corde uolutat 185
aspectans siluam immensam, et sic forte precatur:
'si nunc se nobis ille aureus arbore ramus
ostendat nemore in tanto! quando omnia uere
heu nimium de te uates, Misene, locuta est.'
uix ea fatus erat, geminae cum forte columbae 190
ipsa sub ora uiri caelo uenere uolantes,
et uiridi sedere solo. tum maximus heros
maternas agnouit auis laetusque precatur:
'este duces, o, si qua uia est, cursumque per auras
derigite in lucos ubi pinguem diues opacat 195
ramus humum. tuque, o, dubiis ne defice rebus,
diua parens.' sic effatus uestigia pressit
obseruans quae signa ferant, quo tendere pergant.
pascentes illae tantum prodire uolando
quantum acie possent oculi seruare sequentum. 200
inde ubi uenere ad fauces graue olentis Auerni,
tollunt se celeres liquidumque per aera lapsae

sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
discolor unde auri per ramos aura refulsit.
quale solet siluis brumali frigore uiscum 205
fronde uirere noua, quod non sua seminat arbos,
et croceo fetu teretis circumdare truncos,
talis erat species auri frondentis opaca
ilice, sic leni crepitabat brattea uento.
corripit Aeneas extemplo auidusque refringit 210
cunctantem, et uatis portat sub tecta Sibyllae.

Nec minus interea Misenum in litore Teucri
flebant et cineri ingrato suprema ferebant.
principio pinguem taedis et robore secto
ingentem struxere pyram, cui frondibus atris 215
intexunt latera et feralis ante cupressos
constituunt, decorantque super fulgentibus armis.
pars calidos latices et aena undantia flammis
expediunt, corpusque lauant frigentis et unguunt.
fit gemitus. tum membra toro defleta reponunt 220
purpureasque super uestis, uelamina nota,
coniciunt. pars ingenti subiere feretro,
triste ministerium, et subiectam more parentum
auersi tenere facem. congesta cremantur
turea dona, dapes, fuso crateres oliuo. 225
postquam conlapsi cineres et flamma quieuit,
reliquias uino et bibulam lauere fauillam,
ossaque lecta cado textit Corynaeus aeno.
idem ter socios pura circumtulit unda
spargens rore leui et ramo felicis oliuae, 230
lustrauitque uiros dixitque nouissima uerba.
at pius Aeneas ingenti mole sepulcrum
imponit suaque arma uiro remumque tubamque
monte sub aereo, qui nunc Misenus ab illo
dicitur aeternumque tenet per saecula nomen. 235

His actis propere exsequitur praecepta Sibyllae.
spelunca alta fuit uastoque immanis hiatu,
scrupea, tuta lacu nigro nemorumque tenebris,
quam super haud ullae poterant impune uolantes
tendere iter pennis: talis sese halitus atris 240
faucibus effundens supera ad conuexa ferebat.
[unde locum Grai dixerunt nomine Aornum.]
quattuor hic primum nigrantis terga iuuenos

constituit frontique inuergit uina sacerdos,
 et summas carpens media inter cornua saetas 245
 ignibus imponit sacris, libamina prima,
 uoce uocans Hecaten caeloque Ereboque potentem.
 supponunt alii cultros tepidumque cruorem
 succipiunt pateris. ipse atri uelleris agnam
 Aeneas matri Eumenidum magnaеque sorori 250
 ense ferit, sterilemque tibi, Proserpina, uaccam;
 tum Stygio regi nocturnas incohat aras
 et solida imponit taurorum uiscera flammis,
 pingue super oleum fundens ardentibus extis.
 ecce autem primi sub limina solis et ortus 255
 sub pedibus mugire solum et iuga coepta moueri
 siluarum, uisaeque canes ululare per umbram
 aduentante dea. 'procul, o procul este, profani,'
 conclamat uates, 'totoque absistite luco;
 tuque inuade uiam uaginaque eripe ferrum: 260
 nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo.'
 tantum effata furens antro se immisit aperto;
 ille ducem haud timidis uadentem passibus aequat.

Di, quibus imperium est animarum, umbraeque silentes
 et Chaos et Phlegethon, loca nocte tacentia late, 265
 sit mihi fas audita loqui, sit numine uestro
 pandere res alta terra et caligine mersas.

Ibant obscuri sola sub nocte per umbram
 perque domos Ditis uacuas et inania regna:
 quale per incertam lunam sub luce maligna 270
 est iter in siluis, ubi caelum condidit umbra
 Iuppiter, et rebus nox abstulit atra colorem.
 uestibulum ante ipsum primisque in faucibus Orci
 Luctus et ultrices posuere cubilia Curae,
 pallentesque habitant Morbi tristisque Senectus, 275
 et Metus et malesuada Fames ac turpis Egestas,
 terribiles uisu formae, Letumque Labosque;
 tum consanguineus Leti Sopor et mala mentis
 Gaudia, mortiferumque aduerso in limine Bellum,
 ferreique Eumenidum thalami et Discordia demens 280
 uipereum crinem uittis innexa cruentis.
 in medio ramos annosaque bracchia pandit
 ulmus opaca, ingens, quam sedem Somnia uulgo
 uana tenere ferunt, foliisque sub omnibus haerent.

multaue praeterea uariarum monstra ferarum, 285
 Centauri in foribus stabulant Scyllaeque bifformes
 et centumgeminus Briareus ac belua Lerna
 horrendum stridens, flammisque armata Chimaera,
 Gorgones Harpyiaequae et forma tricornis umbrae.
 corripit hic subita trepidus formidine ferrum 290
 Aeneas strictamque aciem uenientibus offert,
 et ni docta comes tenuis sine corpore uitas
 admoneat uolitare caua sub imagine formae,
 inruat et frustra ferro diuerberet umbras.

Hinc uia Tartarei quae fert Acherontis ad undas. 295
 turbidus hic caeno uastaque uoragine gurgis
 aestuat atque omnem Cocyto eructat harenam.
 portitor has horrendus aquas et flumina seruat
 terribili squalore Charon, cui plurima mento
 canities inculta iacet, stant lumina flamma, 300
 sordidus ex umeris nodo dependet amictus.
 ipse ratem conto subigit uelisque ministrat
 et ferruginea subuectat corpora cumba,
 iam senior, sed cruda deo uiridisque senectus.
 huc omnis turba ad ripas effusa ruebat, 305
 matres atque uiri defunctaque corpora uita
 magnanimum heroum, pueri innuptaeque puellae,
 impositique rogis iuuenes ante ora parentum:
 quam multa in siluis autumnis frigore primo
 lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto 310
 quam multae glomerantur aues, ubi frigidus annus
 trans pontum fugat et terris immittit apricis.
 stabant orantes primi transmittere cursum
 tendebantque manus ripae ulterioris amore.
 nauita sed tristis nunc hos nunc accipit illos, 315
 ast alios longe summotos arcet harena.
 Aeneas miratus enim motusque tumultu
 'dic,' ait, 'o uirgo, quid uult concursus ad amnem?
 quidue petunt animae? uel quo discrimine ripas
 hae linquunt, illae remis uada liuida uerrunt?' 320
 olli sic breuiter fata est longaeua sacerdos:
 'Anchisa generate, deum certissima proles,
 Cocyti stagna alta uides Stygiamque paludem,
 di cuius iurare timent et fallere numen.
 haec omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est; 325

portitor ille Charon; hi, quos uehit unda, sepulti.
 nec ripas datur horrendas et rauca fluenta
 transportare prius quam sedibus ossa quierunt.
 centum errant annos uolitantque haec litora circum;
 tum demum admissi stagna exoptata reuisunt.' 330
 constitit Anchisa satus et uestigia pressit
 multa putans sortemque animo miseratus iniquam.
 cernit ibi maestos et mortis honore carentis
 Leucaspim et Lyciae ductorem classis Oronten,
 quos simul a Troia uentosa per aequora uectos 335
 obruit Auster, aqua inuoluens nauemque uirosque.

Ecce gubernator sese Palinurus agebat,
 qui Libyco nuper cursu, dum sidera seruat,
 exciderat puppi mediis effusus in undis.
 hunc ubi uix multa maestum cognouit in umbra, 340
 sic prior adloquitur: 'quis te, Palinure, deorum
 eripuit nobis medioque sub aequore mersit?
 dic age. namque mihi, fallax haud ante repertus,
 hoc uno responso animum delusit Apollo,
 qui fore te ponto incolumem finisque canebat 345
 uenturum Ausonios. en haec promissa fides est?'
 ille autem: 'neque te Phoebi cortina fefellit,
 dux Anchisiade, nec me deus aequore mersit.
 namque gubernaculum multa ui forte reuulsum,
 cui datus haerebam custos cursusque regebam, 350
 praecipitans traxi mecum. maria aspera iuro
 non ullum pro me tantum cepisse timorem,
 quam tua ne spoliata armis, excussa magistro,
 deficeret tantis nauis surgentibus undis.

tris Notus hibernas immensa per aequora noctes 355
 uexit me uiolentus aqua; uix lumine quarto
 prospexi Italiam summa sublimis ab unda.
 paulatim adnabam terrae; iam tuta tenebam,
 ni gens crudelis madida cum ueste grauatum
 prensantemque uncis manibus capita aspera montis 360
 ferro inuasisset praedamque ignara putasset.
 nunc me fluctus habet uersantque in litore uenti.
 quod te per caeli iucundum lumen et auras,
 per genitorem oro, per spes surgentis Iuli,
 eripe me his, inuicte, malis: aut tu mihi terram 365
 inice, namque potes, portusque require Velinos;

aut tu, si qua uia est, si quam tibi diua creatrix
ostendit (neque enim, credo, sine numine diuum
flumina tanta paras Stygiamque innare paludem),
da dextram misero et tecum me tolle per undas, 370
sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.'
talìa fatus erat coepit cum talìa uates:
'unde haec, o Palinure, tibi tam dira cupido?
tu Stygias inhumatus aquas amnemque seuerum
Eumenidum aspicias, ripamue iniussus adibis? 375
desine fata deum flecti sperare precando,
sed cape dicta memor, duri solacia casus.
nam tua finitimi, longe lateque per urbes
prodigiis acti caelestibus, ossa piabunt
et statuent tumulum et tumulo sollempnia mittent, 380
aeternumque locus Palinuri nomen habebit.'
his dictis curae emotae pulsusque parumper
corde dolor tristi; gaudet cognomine terra.

Ergo iter inceptum peragunt fluuioque propinquant.
nauita quos iam inde ut Stygia prospexit ab unda 385
per tacitum nemus ire pedemque aduertere ripae,
sic prior adgreditur dictis atque increpat ultro:
'quisquis es, armatus qui nostra ad flumina tendis,
fare age, quid uenias, iam istinc et comprime gressum.
umbrarum hic locus est, somni noctisque soporae: 390
corpora uiua nefas Stygia uectare carina.
nec uero Alciden me sum laetatus euntem
accepisse lacu, nec Thesea Pirithoumque,
dis quamquam geniti atque inuicti uiribus essent.
Tartareum ille manu custodem in uincla petiuit 395
ipsius a solio regis traxitque trementem;
hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.'
quae contra breuiter fata est Amphraysia uates:
'nullae hic insidiae tales (absiste moueri),
nec uim tela ferunt; licet ingens ianitor antro 400
aeternum latrans exsanguis terreat umbras,
casta licet patruì seruet Proserpina limen.
Troius Aeneas, pietate insignis et armis,
ad genitorem imas Erebi descendit ad umbras.
si te nulla mouet tantae pietatis imago, 405
at ramum hunc' (aperit ramum qui ueste latebat)
'agnoscas.' tumida ex ira tum corda residunt;

nec plura his. ille admirans uenerabile donum
fatalis uirgae longo post tempore uisum
caeruleam aduertit puppim ripaeque propinquat. 410
inde alias animas, quae per iuga longa sedebant,
deturbat laxatque foros; simul accipit alueo
ingentem Aenean. gemuit sub pondere cumba
sutilis et multam accepit rimosa paludem.
tandem trans fluuium incolumis uatemque uirumque 415
informi limo glaucaque exponit in ulua.

Cerberus haec ingens latratu regna trifauci
personat aduerso recubans immanis in antro.
cui uates horrere uidens iam colla colubris
melle soporatum et medicatis frugibus offam 420
obicit. ille fame rabida tria guttura pandens
corripit obiectam, atque immania terga resoluit
fusus humi totoque ingens extenditur antro.
occupat Aeneas aditum custode sepulto
euaditque celer ripam inremeabilis undae. 425

Continuo auditae uoces uagitus et ingens
infantumque animae flentes, in limine primo
quos dulcis uitae exsortis et ab ubere raptos
abstulit atra dies et funere mersit acerbo;
hos iuxta falso damnati crimine mortis. 430
nec uero hae sine sorte datae, sine iudice, sedes:
quaesitor Minos urnam mouet; ille silentum
consiliumque uocat uitasque et crimina discit.
proxima deinde tenent maesti loca, qui sibi letum
insontes peperere manu lucemque perosi 435
proiecere animas. quam uellent aethere in alto
nunc et pauperiem et duros perferre labores!
fas obstat, tristisque palus inamabilis undae
alligat et nouies Styx interfusa coercet.
nec procul hinc partem fusi monstrantur in omnem 440
Lugentes campi; sic illos nomine dicunt.
hic quos durus amor crudeli tabe peredit
secreti celant calles et myrtea circum
silua tegit; curae non ipsa in morte relinquunt.
his Phaedram Procrinque locis maestamque Eriphylen 445
crudelis nati monstrantem uulnera cernit,
Euadnenque et Pasiphaen; his Laodamia
it comes et iuuenis quondam, nunc femina, Caeneus

rursus et in ueterem fato reuoluta figuram.
 inter quas Phoenissa recens a uulnere Dido 450
 errabat silua in magna; quam Troius heros
 ut primum iuxta stetit agnouitque per umbras
 obscuram, qualem primo qui surgere mense
 aut uidet aut uidisse putat per nubila lunam,
 demisit lacrimas dulcique adfatus amore est: 455
 'infelix Dido, uerus mihi nuntius ergo
 uenerat exstinctam ferroque extrema secutam?
 funeris heu tibi causa fui? per sidera iuro,
 per superos et si qua fides tellure sub ima est,
 inuitus, regina, tuo de litore cessi. 460
 sed me iussa deum, quae nunc has ire per umbras,
 per loca senta situ cogunt noctemque profundam,
 imperiis egere suis; nec credere quiui
 hunc tantum tibi me discessu ferre dolorem.
 siste gradum teque aspectu ne subtrahe nostro. 465
 quem fugis? extremum fato quod te adloquor hoc est.'
 talibus Aeneas ardentem et torua tuentem
 lenibat dictis animum lacrimasque ciebat.
 illa solo fixos oculos auersa tenebat
 nec magis incepto uultum sermone mouetur 470
 quam si dura silex aut stet Marpesia cautes.
 tandem corripuit sese atque inimica refugit
 in nemus umbriferum, coniunx ubi pristinus illi
 respondet curis aequatque Sychaeus amorem.
 nec minus Aeneas casu percussus iniquo 475
 prosequitur lacrimis longe et miseratur euntem.

Inde datum molitur iter. iamque arua tenebant
 ultima, quae bello clari secreta frequentant.
 hic illi occurrit Tydeus, hic inclutus armis
 Parthenopaeus et Adrasti pallentis imago, 480
 hic multum fleti ad superos belloque caduci
 Dardanidae, quos ille omnis longo ordine cernens
 ingemuit, Glaucumque Medontaque Thersilochumque,
 tris Antenoridas Cererique sacrum Polyboeten,
 Idaeumque etiam currus, etiam arma tenentem. 485
 circumstant animae dextra laeuaque frequentes,
 nec uidisse semel satis est; iuuat usque morari
 et conferre gradum et ueniendi discere causas.
 at Danaum proceres Agamemnoniaeque phalanges

ut uidere uirum fulgentiaque arma per umbras, 490
 ingenti trepidare metu; pars uertere terga,
 ceu quondam petiere rates, pars tollere uocem
 exiguam: inceptus clamor frustratur hiantis.

Atque hic Priamidem laniatum corpore toto
 Deiphobum uidet et lacerum crudeliter ora, 495
 ora manusque ambas, populataque tempora raptis
 auribus et truncas inhonesto uulnere naris.
 uix adeo agnouit pauitantem ac dira tegentem
 supplicia, et notis compellat uocibus ultro:
 'Deiphobe armipotens, genus alto a sanguine Teucris, 500
 quis tam crudelis optauit sumere poenas?
 cui tantum de te licuit? mihi fama suprema
 nocte tulit fessum uasta te caede Pelasgum
 procubuisse super confusae stragis aceruum.
 tunc egomet tumulum Rhoeteo in litore inanem 505
 constitui et magna manis ter uoce uocauit.
 nomen et arma locum seruant; te, amice, nequiu
 conspicere et patria decedens ponere terra.'
 ad quae Priamides: 'nihil o tibi, amice, relictum;
 omnia Deiphobo soluisti et funeris umbris. 510
 sed me fata mea et scelus exitiale Lacaenae
 his mersere malis; illa haec monumenta reliquit.
 namque ut supremam falsa inter gaudia noctem
 egerimus, nosti: et nimium meminisse necesse est.
 cum fatalis equus saltu super ardua uenit 515
 Pergama et armatum peditem grauis attulit aluo,
 illa chorum simulans euhantis orgia circum
 ducebat Phrygias; flammam media ipsa tenebat
 ingentem et summa Danaos ex arce uocabat.
 tum me confectum curis somnoque grauatum 520
 infelix habuit thalamus, pressitque iacentem
 dulcis et alta quies placidaeque simillima morti.
 egregia interea coniunx arma omnia tectis
 emouet, et fidum capiti subduxerat ensem:
 intra tecta uocat Menelaum et limina pandit, 525
 scilicet id magnum sperans fore munus amanti,
 et famam exstingui ueterum sic posse malorum.
 quid moror? inrumpunt thalamo, comes additus una
 hortator scelerum Aeolides. di, talia Grai
 instaurate, pio si poenas ore reposco. 530

sed te qui uiuum casus, age fare uicissim,
attulerint. pelagine uenis erroribus actus
an monitu diuum? an quae te fortuna fatigat,
ut tristis sine sole domos, loca turbida, adires?'

Hac uice sermonum roseis Aurora quadrigis 535
iam medium aetherio cursu traiecerat axem;
et fors omne datum traherent per talia tempus,
sed comes admonuit breuiterque adfata Sibylla est:
'nox ruit, Aenea; nos flendo ducimus horas.
hic locus est, partis ubi se uia findit in ambas: 540
dextera quae Ditis magni sub moenia tendit,
hac iter Elysium nobis; at laeua malorum
exercet poenas et ad impia Tartara mittit.'
Deiphobus contra: 'ne saeui, magna sacerdos;
discedam, explebo numerum reddarque tenebris. 545
i decus, i, nostrum; melioribus utere fatis.'
tantum effatus, et in uerbo uestigia torsit.

Respicit Aeneas subito et sub rupe sinistra
moenia lata uidet triplici circumdata muro,
quae rapidus flammis ambit torrentibus amnis, 550
Tartareus Phlegethon, torquetque sonantia saxa.
porta aduersa ingens solidoque adamante columnae,
uis ut nulla uirum, non ipsi excindere bello
caelicolae ualeant; stat ferrea turris ad auras,
Tisiphoneque sedens palla succincta cruenta 555
uestibulum exsomnis seruat noctesque diesque.
hinc exaudiri gemitus et saeua sonare
uerbera, tum stridor ferri tractaeque catenae.
constitit Aeneas strepitumque exterritus hausit.
'quae scelerum facies? o uirgo, effare; quibusue 560
urgentur poenis? quis tantus plangor ad auras?'
tum uates sic orsa loqui: 'dux inclute Teucrum,
nulli fas casto sceleratum insistere limen;
sed me cum lucis Hecate praefecit Auernis,
ipsa deum poenas docuit perque omnia duxit. 565
Cnosius haec Rhadamanthus habet durissima regna
castigatque auditque dolos subigitque fateri
quae quis apud superos furto laetatus inani
distulit in seram commissa piacula mortem.
continuo sontis ultrix accincta flagello 570
Tisiphone quatit insultans, toruosque sinistra

intentans anguis uocat agmina saeua sororum.
 tum demum horrisono stridentes cardine sacrae
 panduntur portae. cernis custodia qualis
 uestibulo sedeat, facies quae limina seruet? 575
 quinquaginta atris immanis hiatibus Hydra
 saeuior intus habet sedem. tum Tartarus ipse
 bis patet in praecipit tantum tenditque sub umbras
 quantus ad aetherium caeli suspectus Olympum.
 hic genus antiquum Terrae, Titania pubes, 580
 fulmine deiecti fundo uoluuntur in imo.
 hic et Aloidas geminos immania uidi
 corpora, qui manibus magnum rescindere caelum
 adgressi superisque Iouem detrudere regnis.
 uidi et crudelis dantem Salmonea poenas, 585
 dum flammam Iouis et sonitus imitatur Olympi.
 quattuor hic inuectus equis et lampada quassans
 per Graium populos mediaeque per Elidis urbem
 ibat ouans, diuumque sibi poscebat honorem,
 demens, qui nimbos et non imitabile fulmen 590
 aere et cornipedum pulsu simularet equorum.
 at pater omnipotens densa inter nubila telum
 contorsit, non ille faces nec fumea taedis
 lumina, praecipitemque immani turbine adegit.
 nec non et Tityon, Terrae omniparentis alumnum, 595
 cernere erat, per tota nouem cui iugera corpus
 porrigitur, rostroque immanis uultur obunco
 immortale iecur tondens fecundaque poenis
 uiscera rimaturque epulis habitatque sub alto
 pectore, nec fibris requies datur ulla renatis. 600
 quid memorem Lapithas, Ixiona Pirithoumque?
 quos super atra silex iam iam lapsura cadentique
 imminet adsimilis; lucent genialibus altis
 aurea fulcra toris, epulaeque ante ora paratae
 regifico luxu; Furiarum maxima iuxta 605
 accubat et manibus prohibet contingere mensas,
 exurgitque facem attollens atque intonat ore.
 hic, quibus inuisi fratres, dum uita manebat,
 pulsatusue parens et fraus innexa clienti,
 aut qui diuitiis soli incubuere repertis 610
 nec partem posuere suis (quae maxima turba est),
 quique ob adulterium caesi, quique arma secuti
 impia nec ueriti dominorum fallere dextras,

includi poenam exspectant. ne quaere doceri
quam poenam, aut quae forma uiros fortunaue mersit. 615
saxum ingens uoluunt alii, radiisque rotarum
districti pendent; sedet aeternumque sedebit
infelix Theseus, Phlegyasque miserrimus omnis
admonet et magna testatur uoce per umbras:
"discite iustitiam moniti et non temnere diuos." 620
uendidit hic auro patriam dominumque potentem
imposuit; fixit leges pretio atque refixit;
hic thalamum inuasit natae uetitosque hymenaeos:
ausi omnes immane nefas ausoque potiti.
non, mihi si linguae centum sint oraue centum, 625
ferrea uox, omnis scelerum comprehendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.'

Haec ubi dicta dedit Phoebi longaeua sacerdos,
'sed iam age, carpe uiam et susceptum perfice munus;
acceleremus' ait; 'Cyclopum educta caminis 630
moenia conspicio atque aduerso fornice portas,
haec ubi nos praecepta iubent deponere dona.'
dixerat et pariter gressi per opaca uiarum
corripiunt spatium medium foribusque propinquant.
occupat Aeneas aditum corpusque recenti 635
spargit aqua ramumque aduerso in limine figit.

His demum exactis, perfecto munere diuae,
deuenero locos laetos et amoena uirecta
fortunatorum nemorum sedesque beatas.
largior hic campos aether et lumine uestit 640
purpureo, solemque suum, sua sidera norunt.
pars in gramineis exercent membra palaestris,
contendunt ludo et fulua luctantur harena;
pars pedibus plaudunt choreas et carmina dicunt.
nec non Threicius longa cum ueste sacerdos 645
obloquitur numeris septem discrimina uocum,
iamque eadem digitis, iam pectine pulsat eburno.
hic genus antiquum Teucris, pulcherrima proles,
magnanimi heroes nati melioribus annis,
Ilusque Assaracusque et Troiae Dardanus auctor. 650
arma procul currusque uirum miratur inanis;
stant terra defixae hastae passimque soluti
per campum pascuntur equi. quae gratia currum
armorumque fuit uiuis, quae cura nitentis

pascere equos, eadem sequitur tellure repostos. 655
 conspicit, ecce, alios dextra laeuaque per herbam
 uescentis laetumque choro paeana canentis
 inter odoratum lauris nemus, unde superne
 plurimus Eridani per siluam uoluitur amnis.
 hic manus ob patriam pugnando uulnera passi, 660
 quique sacerdotes casti, dum uita manebat,
 quique pii uates et Phoebo digna locuti,
 inuentas aut qui uitam excoluere per artis
 quique sui memores aliquos fecere merendo:
 omnibus his niuea cinguntur tempora uitta. 665
 quos circumfusos sic est adfata Sibylla,
 Musaeum ante omnis (medium nam plurima turba
 hunc habet atque umeris exstantem suspicit altis):
 'dicite, felices animae tuque optime uates,
 quae regio Anchisen, quis habet locus? illius ergo 670
 uenimus et magnos Erebi tranauimus amnis.'
 atque huic responsum paucis ita reddidit heros:
 'nulli certa domus; lucis habitamus opacis,
 riparumque toros et prata recentia riuis
 incolimus. sed uos, si fert ita corde uoluntas, 675
 hoc superate iugum, et facili iam tramite sistam.'
 dixit, et ante tulit gressum camposque nitentis
 desuper ostentat; dehinc summa cacumina linquunt.

At pater Anchises penitus conualle uirenti
 inclusas animas superumque ad lumen ituras 680
 lustrabat studio recolens, omnemque suorum
 forte recensebat numerum, carosque nepotes
 fataque fortunasque uirum moresque manusque.
 isque ubi tendentem aduersum per gramina uidit
 Aenean, alacris palmas utrasque tetendit, 685
 effusaeque genis lacrimae et uox excidit ore:
 'uenisti tandem, tuaque exspectata parenti
 uicit iter durum pietas? datur ora tueri,
 nate, tua et notas audire et reddere uoces?
 sic equidem ducebam animo rebarque futurum 690
 tempora dinumerans, nec me mea cura fefellit.
 quas ego te terras et quanta per aequora uectum
 accipio! quantis iactatum, nate, periclis!
 quam metui ne quid Libyae tibi regna nocerent!'
 ille autem: 'tua me, genitor, tua tristis imago 695

saepius occurrens haec limina tendere adegit;
stant sale Tyrrheno classes. da iungere dextram,
da, genitor, teque amplexu ne subtrahe nostro.'
sic memorans largo fletu simul ora rigabat.
ter conatus ibi collo dare bracchia circum; 700
ter frustra comprehensa manus effugit imago,
par leuibus uentis uolucrique simillima somno.

Interea uidet Aeneas in ualle reducta
seclusum nemus et uirgulta sonantia siluae,
Lethaeumque domos placidas qui praenatat amnem. 705
hunc circum innumerae gentes populique uolabant:
ac ueluti in pratis ubi apes aestate serena
floribus insidunt uariis et candida circum
lilia funduntur, strepit omnis murmure campus.
horrescit uisu subito causasque requirit 710
inscius Aeneas, quae sint ea flumina porro,
quiue uiri tanto completerint agmine ripas.
tum pater Anchises: 'animae, quibus altera fato
corpora debentur, Lethaei ad fluminis undam
securas latices et longa obliuia potant. 715
has equidem memorare tibi atque ostendere coram
iampridem, hanc prolem cupio enumerare meorum,
quo magis Italia mecum laetere reperta.'
'o pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
sublimis animas iterumque ad tarda reuerti 720
corpora? quae lucis miseris tam dira cupido?'
'dicam equidem nec te suspensum, nate, tenebo'
suscipit Anchises atque ordine singula pandit.

'Principio caelum ac terras camposque liquentis
lucentemque globum lunae Titaniaque astra 725
spiritus intus alit, totamque infusa per artus
mens agitat molem et magno se corpore miscet.
inde hominum pecudumque genus uitaeque uolantum
et quae marmoreo fert monstra sub aequore pontus.
igneus est ollis uigor et caelestis origo 730
seminibus, quantum non noxia corpora tardant
terrenique hebetant artus moribundaque membra.
hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, neque auras
dispiciunt clausae tenebris et carcere caeco.
quin et supremo cum lumine uita reliquit, 735
non tamen omne malum miseris nec funditus omnes

corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
multa diu concreta modis inolescere miris.
ergo exercentur poenis ueterumque malorum
supplicia expendunt: aliae panduntur inanes 740
suspendae ad uentos, aliis sub gurgite uasto
infectum eluitur scelus aut exuritur igni:
quisque suos patimur manis. exinde per amplum
mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus,
donec longa dies perfecto temporis orbe 745
concretam exemit labem, purumque relinquit
aetherium sensum atque aurai simplicis ignem.
has omnis, ubi mille rotam uoluere per annos,
Lethaeum ad fluium deus euocat agmine magno,
scilicet immemores supera ut conuexa reuisant 750
rursus, et incipiant in corpora uelle reuerti.'

Dixerat Anchises natumque unaque Sibyllam
conuentus trahit in medios turbamque sonantem,
et tumulum capit unde omnis longo ordine posset
aduersos legere et uenientum discere uultus. 755

'Nunc age, Dardaniam prolem quae deinde sequatur
gloria, qui maneant Itala de gente nepotes,
inlustris animas nostrumque in nomen ituras,
expediam dictis, et te tua fata docebo.
ille, uides, pura iuuenis qui nititur hasta, 760
proxima sorte tenet lucis loca, primus ad auras
aetherias Italo commixtus sanguine surget,
Siluius, Albanum nomen, tua postuma proles,
quem tibi longaeuo serum Lauinia coniunx
educet siluis regem regumque parentem, 765
unde genus Longa nostrum dominabitur Alba.
proximus ille Procas, Troianae gloria gentis,
et Capys et Numitor et qui te nomine reddet
Siluius Aeneas, pariter pietate uel armis
egregius, si umquam regnandam acceperit Albam. 770
qui iuuenes! quantas ostentant, aspice, uiris
atque umbrata gerunt ciuili tempora quercu!
hi tibi Nomentum et Gabios urbemque Fidenam,
hi Collatinas imponent montibus arces,
Pometios Castrumque Inui Bolamque Coramque; 775
haec tum nomina erunt, nunc sunt sine nomine terrae.
quin et auo comitem sese Mauortius addet

Romulus, Assaraci quem sanguinis Ilia mater
 educet. uiden, ut geminae stant uertice cristae
 et pater ipse suo superum iam signat honore? 780
 en huius, nate, auspiciis illa incluta Roma
 imperium terris, animos aequabit Olympo,
 septemque una sibi muro circumdabit arces,
 felix prole uirum: qualis Berecynthia mater
 inuehitur curru Phrygias turrata per urbes 785
 laeta deum partu, centum complexa nepotes,
 omnis caelicolas, omnis supera alta tenentis.
 huc geminas nunc flecte acies, hanc aspice gentem
 Romanosque tuos. hic Caesar et omnis Iuli
 progenies magnum caeli uentura sub axem. 790
 hic uir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
 Augustus Caesar, diui genus, aurea condet
 saecula qui rursus Latio regnata per arua
 Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
 proferet imperium; iacet extra sidera tellus, 795
 extra anni solisque uias, ubi caelifer Atlas
 axem umero torquet stellis ardentibus aptum.
 huius in aduentum iam nunc et Caspia regna
 responsis horrent diuum et Maeotia tellus,
 et septemgemini turbant trepida ostia Nili. 800
 nec uero Alcides tantum telluris obiuit,
 fixerit aripedem ceruam licet, aut Erymanthi
 pacarit nemora et Lernam tremefecerit arcu;
 nec qui pampineis uictor iuga flectit habenis
 Liber, agens celso Nysae de uertice tigris. 805
 et dubitamus adhuc uirtutem extendere factis,
 aut metus Ausonia prohibet consistere terra?
 quis procul ille autem ramis insignis oliuae
 sacra ferens? nosco crinis incanaque menta
 regis Romani primam qui legibus urbem 810
 fundabit, Curibus paruis et paupere terra
 missus in imperium magnum. cui deinde subibit
 otia qui rumpet patriae residesque mouebit
 Tullus in arma uiros et iam desueta triumphis
 agmina. quem iuxta sequitur iactantior Ancus 815
 nunc quoque iam nimium gaudens popularibus auris.
 uis et Tarquinius reges animamque superbam
 ultoris Bruti, fascisque uidere receptos?
 consulis imperium hic primus saeuasque securis

accipiet, natosque pater noua bella mouentis 820
 ad poenam pulchra pro libertate uocabit,
 infelix, utcumque ferent ea facta minores:
 uincet amor patriae laudumque immensa cupido.
 quin Decios Drususque procul saeuumque securi
 aspice Torquatum et referentem signa Camillum. 825
 illae autem paribus quas fulgere cernis in armis,
 concordēs animae nunc et dum nocte prementur,
 heu quantum inter se bellum, si lumina uitae
 attigerint, quantas acies stragemque ciebut,
 aggeribus socer Alpinis atque arce Monoeci 830
 descendens, gener aduersis instructus Eois!
 ne, pueri, ne tanta animis adsuescite bella
 neu patriae ualidas in uiscera uertite uiris;
 tuque prior, tu parce, genus qui ducis Olympo,
 proice tela manu, sanguis meus!— 835
 ille triumphata Capitolia ad alta Corinthe
 uictor aget currum caesis insignis Achiuis.
 eruet ille Argos Agamemnoniasque Mycenae
 ipsumque Aeaciden, genus armipotētis Achilli,
 ultus auos Troiae templa et temerata Mineruae. 840
 quis te, magne Cato, tacitum aut te, Cosse, relinquat?
 quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,
 Scipiadas, cladem Libyae, paruoque potentem
 Fabricium uel te sulco, Serrane, serentem?
 quo fessum rapitis, Fabii? tu Maximus ille es, 845
 unus qui nobis cunctando restituis rem.
 excudent alii spirantia mollius aera
 (credo equidem), uiuos ducent de marmore uultus,
 orabunt causas melius, caelique meatus
 describent radio et surgentia sidera dicent: 850
 tu regere imperio populos, Romane, memento
 (hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
 parcere subiectis et debellare superbos.'

Sic pater Anchises, atque haec mirantibus addit:
 'aspice, ut insignis spoliis Marcellus opimis 855
 ingreditur uictorque uiros supereminet omnis.
 hic rem Romanam magno turbante tumultu
 sistet eques, sternet Poenos Gallumque rebellem,
 tertiaque arma patri suspendet capta Quirino.'
 atque hic Aeneas (una namque ire uidebat 860

egregium forma iuuenem et fulgentibus armis,
 sed frons laeta parum et deiecto lumina uultu)
 'quis, pater, ille, uirum qui sic comitatur euntem?
 filius, ane aliquis magna de stirpe nepotum?
 qui strepitus circa comitum! quantum instar in ipso! 865
 sed nox atra caput tristi circumuolat umbra.'
 tum pater Anchises lacrimis ingressus obortis:
 'o gnate, ingentem luctum ne quaere tuorum;
 ostendent terris hunc tantum fata nec ultra
 esse sinent. nimium uobis Romana propago 870
 uisa potens, superi, propria haec si dona fuissent.
 quantos ille uirum magnam Mauortis ad urbem
 campus aget gemitus! uel quae, Tiberine, uidebis
 funera, cum tumulum praeterlabere recentem!
 nec puer Iliaca quisquam de gente Latinos 875
 in tantum spe tollet auos, nec Romula quondam
 ullo se tantum tellus iactabit alumno.
 heu pietas, heu prisca fides inuictaque bello
 dextera! non illi se quisquam impune tulisset
 obuius armato, seu cum pedes iret in hostem 880
 seu spumantis equi foderet calcaribus armos.
 heu, miserande puer, si qua fata aspera rumpas,
 tu Marcellus eris. manibus date lilia plenis
 purpureos spargam flores animamque nepotis
 his saltem accumullem donis, et fungar inani 885
 munere.' sic tota passim regione uagantur
 aeris in campis latis atque omnia lustrant.
 quae postquam Anchises natum per singula duxit
 incenditque animum famae uenientis amore,
 exim bella uiro memorat quae deinde gerenda, 890
 Laurentisque docet populos urbemque Latini,
 et quo quemque modo fugiatque feratque laborem.

 Sunt geminae Somni portae, quarum altera fertur
 cornea, qua ueris facilis datur exitus umbris,
 altera candenti perfecta nitens elephanto, 895
 sed falsa ad caelum mittunt insomnia Manes.
 his ibi tum natum Anchises unaque Sibyllam
 prosequitur dictis portaque emittit eburna,
 ille uiam secat ad nauis sociosque reuisit.

 Tum se ad Caietae recto fert limite portum. 900
 ancora de prora iacitur; stant litore puppes.

LIBER SEPTIMUS

Tu quoque litoribus nostris, Aeneia nutrix,
aeternam moriens famam, Caieta, dedisti;
et nunc seruat honos sedem tuus, ossaque nomen
Hesperia in magna, si qua est ea gloria, signat.

At pius exsequiis Aeneas rite solutis, 5
aggere composito tumuli, postquam alta quierunt
aequora, tendit iter uelis portumque relinquit.
aspirant aurae in noctem nec candida cursus
luna negat, splendet tremulo sub lumine pontus.
proxima Circaeae raduntur litora terrae, 10
diues inaccessos ubi Solis filia lucos
adsiduo resonat cantu, tectisque superbis
urit odoratam nocturna in lumina cedrum
arguto tenuis percurrens pectine telas.
hinc exaudiri gemitus iraeque leonum 15
uincla recusantum et sera sub nocte rudentum,
saetigerique sues atque in praesepibus ursi
saeuire ac formae magnorum ululare luporum,
quos hominum ex facie dea saeua potentibus herbis
induerat Circe in uultus ac terga ferarum. 20
quae ne monstra pii paterentur talia Troes
delati in portus neu litora dira subirent,
Neptunus uentis impleuit uela secundis,
atque fugam dedit et praeter uada feruida uexit.

Iamque rubescebat radiis mare et aethere ab alto 25
Aurora in roseis fulgebat lutea bigis,
cum uenti posuere omnisque repente resedit
flatus, et in lento luctantur marmore tonsae.
atque hic Aeneas ingentem ex aequore lucum
prospicit. hunc inter fluuio Tiberinus amoeno 30
uerticibus rapidis et multa flauus harena
in mare prorumpit. uariae circumque supraque
adsuetae ripis uolucres et fluminis alueo
aethera mulcebant cantu lucoque uolabant.
flectere iter sociis terraeque aduertere proras 35
imperat et laetus fluuio succedit opaco.

Nunc age, qui reges, Erato, quae tempora, rerum
quis Latio antiquo fuerit status, aduena classem

cum primum Ausoniis exercitus appulit oris,
expediam, et primae reuocabo exordia pugnae. 40
tu uatem, tu, diua, mone. dicam horrida bella,
dicam acies actosque animis in funera reges,
Tyrrenamque manum totamque sub arma coactam
Hesperiam. maior rerum mihi nascitur ordo,
maius opus moueo. 45

Rex arua Latinus et urbes
iam senior longa placidas in pace regebat.
hunc Fauno et nympha genitum Laurente Marica
accipimus; Fauno Picus pater, isque parentem
te, Saturne, refert, tu sanguinis ultimus auctor.
filius huic fato diuum prolesque uirilis 50
nulla fuit, primaque oriens erepta iuuenta est.
sola domum et tantas seruabat filia sedes
iam matura uiro, iam plenis nubilis annis.
multi illam magno e Latio totaque petebant
Ausonia; petit ante alios pulcherrimus omnis 55
Turnus, auis atausque potens, quem regia coniunx
adiungi generum miro properabat amore;
sed uariis portenta deum terroribus obstant.
laurus erat tecti medio in penetralibus altis
sacra comam multosque metu seruata per annos, 60
quam pater inuentam, primas cum conderet arces,
ipse ferebatur Phoebosacrassae Latinus,
Laurentisque ab ea nomen posuisse colonis.
huius apes summum densae (mirabile dictu)
stridore ingenti liquidum trans aethera uectae 65
obsedere apicem, et pedibus per mutua nexis
examen subitum ramo frondente pependit.
continuo uates 'externum cernimus' inquit
'aduentare uirum et partis petere agmen easdem
partibus ex isdem et summa dominarier arce.' 70
praeterea, castis adolet dum altaria taedis,
et iuxta genitorem astat Lauinia uirgo,
uisa (nefas) longis comprehendere crinibus ignem
atque omnem ornatum flamma crepitante cremari,
regalisque accensa comas, accensa coronam 75
insignem gemmis; tum fumida lumine fuluo
inuolui ac totis Volcanum spargere tectis.
id uero horrendum ac uisu mirabile ferri:

namque fore inlustrem fama fatisque canebant
ipsam, sed populo magnum portendere bellum. 80

At rex sollicitus monstris oracula Fauni,
fatidici genitoris, adit lucosque sub alta
consulit Albunea, nemorum quae maxima sacro
fonte sonat saeuamque exhalat opaca mephitim.
hinc Italiae gentes omnisque Oenotria tellus 85
in dubiis responsa petunt; huc dona sacerdos
cum tulit et caesarum ouium sub nocte silenti
pellibus incubuit stratis somnosque petiuit,
multa modis simulacra uidet uolitantia miris
et uarias audit uoces fruiturque deorum 90
conloquio atque imis Acheronta adfatur Auernis.
hic et tum pater ipse petens responsa Latinus
centum lanigeras mactabat rite bidentis,
atque harum effultus tergo stratisque iacebat
uelleribus: subita ex alto uox reddita luco est: 95
'ne pete conubiis natam sociare Latinis,
o mea progenies, thalamis neu crede paratis;
externi uenient generi, qui sanguine nostrum
nomen in astra ferant, quorumque a stirpe nepotes
omnia sub pedibus, qua sol utrumque recurrens 100
aspicit Oceanum, uertique regique uidebunt.'
haec responsa patris Fauni monitusque silenti
nocte datos non ipse suo premit ore Latinus,
sed circum late uolitans iam Fama per urbes
Ausonias tulerat, cum Laomedontia pubes 105
gramineo ripae religauit ab aggere classem.

Aeneas primique duces et pulcher Iulus
corpora sub ramis deponunt arboris altae,
instituantque dapes et adorea liba per herbam
subiciunt epulis (sic Iuppiter ipse monebat) 110
et Cereale solum pomis agrestibus augent.
consumptis hic forte aliis, ut uertere morsus
exiguam in Cererem penuria adegit edendi,
et uiolare manu malisque audacibus orbem
fatalis crusti patulis nec parcere quadris: 115
'heus, etiam mensas consumimus?' inquit Iulus,
nec plura, adludens. ea uox audita laborum
prima tulit finem, primamque loquentis ab ore
eripuit pater ac stupefactus numine pressit.

continuo 'salue fatis mihi debita tellus 120
 uosque' ait 'o fidi Troiae saluete penates:
 hic domus, haec patria est. genitor mihi talia namque
 (nunc repeto) Anchises fatorum arcana reliquit:
 "cum te, nate, fames ignota ad litora uectum
 accisis coget dapibus consumere mensas, 125
 tum sperare domos defessus, ibique memento
 prima locare manu molirique aggere tecta."
 haec erat illa fames, haec nos suprema manebat
 exitiis positura modum.
 quare agite et primo laeti cum lumine solis 130
 quae loca, quae habeant homines, ubi moenia gentis,
 uestigemus et a portu diuersa petamus.
 nunc pateras libate Ioui precibusque uocate
 Anchisen genitorem, et uina reponite mensis.'

Sic deinde effatus frondenti tempora ramo 135
 implicat et geniumque loci primamque deorum
 Tellurem Nymphasque et adhuc ignota precatur
 flumina, tum Noctem Noctisque orientia signa
 Idaeumque Iouem Phrygiamque ex ordine matrem
 inuocat, et duplicis caeloque Ereboque parentis. 140
 hic pater omnipotens ter caelo clarus ab alto
 intonuit, radiisque ardentem lucis et auro
 ipse manu quatiens ostendit ab aethere nubem.
 diditur hic subito Troiana per agmina rumor
 aduenisse diem quo debita moenia condant. 145
 certatim instaurant epulas atque omine magno
 crateras laeti statuunt et uina coronant.

Postera cum prima lustrabat lampade terras
 orta dies, urbem et finis et litora gentis
 diuersi explorant: haec fontis stagna Numici, 150
 hunc Thybrim fluuium, hic fortis habitare Latinos.
 tum satus Anchisa delectos ordine ab omni
 centum oratores augusta ad moenia regis
 ire iubet, ramis uelatos Palladis omnis,
 donaque ferre uiro pacemque exposcere Teucris. 155
 haud mora, festinant iussi rapidisque feruntur
 passibus. ipse humili designat moenia fossa
 moliturque locum, primasque in litore sedes
 castrorum in morem pinnis atque aggere cingit.
 iamque iter emensi turris ac tecta Latinorum 160

ardua cernebant iuuenes muroque subibant.
ante urbem pueri et primaeuo flore iuuentus
exercentur equis domitantque in puluere currus,
aut acris tendunt arcus aut lenta lacertis
spicula contorquent, cursuque ictuque lacessunt: 165
cum praeuectus equo longaeui regis ad auris
nuntius ingentis ignota in ueste reportat
aduenisse uiros. ille intra tecta uocari
imperat et solio medius consedit auito.

Tectum augustum, ingens, centum sublime columnis 170
urbe fuit summa, Laurentis regia Pici,
horrendum siluis et religione parentum.
hic sceptrum accipere et primos attollere fascis
regibus omen erat; hoc illis curia templum,
hae sacris sedes epulis; hic ariete caeso 175
perpetuis soliti patres considerare mensis.
quin etiam ueterum effigies ex ordine auorum
antiqua e cedro, Italusque paterque Sabinus
uitisator curuam seruans sub imagine falcem,
Saturnusque senex Ianique bifrontis imago 180
uestibulo astabant, aliique ab origine reges,
Martiaque ob patriam pugnando uulnera passi.
multaque praeterea sacris in postibus arma,
captiui pendent currus curuaeque secures
et cristae capitum et portarum ingentia claustra 185
spiculaque clipeiique ereptaque rostra carinis.
ipse Quirinali lituo paruaque sedebat
succinctus trabea laeuaque ancile gerebat
Picus, equum domitor, quem capta cupidine coniunx
aurea percussum uirga uersumque uenenis 190
fecit auem Circe sparsitque coloribus alas.

Tali intus templo diuum patriaque Latinus
sede sedens Teucros ad sese in tecta uocauit,
atque haec ingressis placido prior edidit ore:
'dicite, Dardanidae (neque enim nescimus et urbem 195
et genus, auditique aduertitis aequore cursum),
quid petitis? quae causa rates aut cuius egentis
litus ad Ausonium tot per uada caerula uexit?
siue errore uiae seu tempestatibus acti,
qualia multa mari nautae patiuntur in alto, 200
fluminis intrastis ripas portuque sedetis,

ne fugite hospitium, neue ignorete Latinos
Saturni gentem haud uinclo nec legibus aequam,
sponte sua ueterisque dei se more tenentem.
atque equidem memini (fama est obscurior annis) 205
Auruncos ita ferre senes, his ortus ut agris
Dardanus Idaeas Phrygiae penetrarit ad urbes
Threiciamque Samum, quae nunc Samothracia fertur.
hinc illum Corythi Tyrrhena ab sede profectum
aurea nunc solio stellantis regia caeli 210
accipit et numerum diuorum altaribus auget.'

Dixerat, et dicta Ilioneus sic uoce secutus:
'rex, genus egregium Fauni, nec fluctibus actos
atra subegit hiems uestris succedere terris,
nec sidus regione uiae litusue fefellit: 215
consilio hanc omnes animisque uolentibus urbem
adferimur pulsati regnis, quae maxima quondam
extremo ueniens sol aspiciebat Olympo.
ab Ioue principium generis, Ioue Dardana pubes
gaudet auo, rex ipse Iouis de gente suprema: 220
Troius Aeneas tua nos ad limina misit.
quanta per Idaeos saeuis effusa Mycenis
tempestas ierit campos, quibus actus uterque
Europae atque Asiae fatis concurrerit orbis,
audiit et si quem tellus extrema refuso 225
summouet Oceano et si quem extenta plagarum
quattuor in medio dirimit plaga solis iniqui.
diluuium ex illo tot uasta per aequora uecti
dis sedem exiguum patriis litusque rogamus
innocuum et cunctis undamque auramque patentem. 230
non erimus regno indecores, nec uestra feretur
fama leuis tantique abolescet gratia facti,
nec Troiam Ausonios gremio excepisse pigebit.
fata per Aeneae iuro dextramque potentem,
siue fide seu quis bello est expertus et armis: 235
multi nos populi, multae (ne temne, quod ultro
praeferimus manibus uittas ac uerba precantia)
et petiere sibi et uoluere adiungere gentes;
sed nos fata deum uestras exquirere terras
imperii egere suis. hinc Dardanus ortus, 240
huc repetit iussisque ingentibus urget Apollo
Tyrrhenum ad Thybrim et fontis uada sacra Numici.

dat tibi praeterea fortunae parua prioris
 munera, reliquias Troia ex ardente receptas.
 hoc pater Anchises auro libabat ad aras, 245
 hoc Priami gestamen erat cum iura uocatis
 more daret populis, sceptrumque sacerque tiaras
 Iliadumque labor uestes.'

Talibus Ilionei dictis defixa Latinus
 obtutu tenet ora soloque immobilis haeret, 250
 intentos uoluens oculos. nec purpura regem
 picta mouet nec scepra mouent Priameia tantum
 quantum in conubio natae thalamoque moratur,
 et ueteris Fauni uoluit sub pectore sortem:
 hunc illum fatis externa ab sede profectum 255
 portendi generum paribusque in regna uocari
 auspiciis, huic progeniem uirtute futuram
 egregiam et totum quae uiribus occupet orbem.
 tandem laetus ait: 'di nostra incepta secudent
 auguriumque suum! dabitur, Troiane, quod optas. 260
 munera nec sperno: non uobis rege Latino
 diuitis uber agri Troiaeue opulentia deerit.
 ipse modo Aeneas, nostri si tanta cupido est,
 si iungi hospitio properat sociusque uocari,
 adueniat, uultus neue exhorrescat amicos: 265
 pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.
 uos contra regi mea nunc mandata referte:
 est mihi nata, uiro gentis quam iungere nostrae
 non patrio ex adyto sortes, non plurima caelo
 monstra sinunt; generos externis adfore ab oris, 270
 hoc Latio restare canunt, qui sanguine nostrum
 nomen in astra ferant. hunc illum poscere fata
 et reor et, si quid ueri mens augurat, opto.'
 haec effatus equos numero pater eligit omni
 (stabant ter centum nitidi in praesepibus altis); 275
 omnibus extemplo Teucris iubet ordine duci
 instratos ostro alipedes pictisque tapetis
 (aurea pectoribus demissa monilia pendent,
 tecti auro fuluum mandunt sub dentibus aurum),
 absentem Aeneae currum geminosque iugalis 280
 semine ab aetherio spirantis naribus ignem,
 illorum de gente patri quos daedala Circe
 supposita de matre nothos furata creauit.

talibus Aeneadae donis dictisque Latini
sublimes in equis redeunt pacemque reportant. 285

Ecce autem Inachiis sese referebat ab Argis
saeua Iouis coniunx aurasque inuecta tenebat,
et laetum Aenean classemque ex aethere longe
Dardaniam Siculo prospexit ab usque Pachyno.
moliri iam tecta uidet, iam fidere terrae, 290
deseruisse rates: stetit acri fixa dolore.

tum quassans caput haec effundit pectore dicta:
'heu stirpem inuisam et fatis contraria nostris
fata Phrygum! num Sigeis occumbere campis,
num capti potuere capi? num incensa cremauit 295
Troia uiros? medias acies mediosque per ignis
inuenere uiam. at, credo, mea numina tandem
fessa iacent, odiis aut exsaturata quieui.

quin etiam patria excussos infesta per undas
ausa sequi et profugis toto me opponere ponto. 300
absumptae in Teucros uires caelique marisque.

quid Syrtes aut Scylla mihi, quid uasta Charybdis
profuit? optato conduntur Thybridis alueo
securi pelagi atque mei. Mars perdere gentem
immanem Lapithum ualuit, concessit in iras 305
ipse deum antiquam genitor Calydonia Dianae,
quod scelus aut Lapithas tantum aut Calydonia merentem?

ast ego, magna Iouis coniunx, nil linquere inausum
quae potui infelix, quae memet in omnia uerti,
uincor ab Aenea. quod si mea numina non sunt 310

magna satis, dubitem haud equidem implorare quod usquam est:
flectere si nequeo superos, Acheronta mouebo.
non dabitur regnis, esto, prohibere Latinis,
atque immota manet fatis Lauinia coniunx:

at trahere atque moras tantis licet addere rebus, 315
at licet amborum populos excindere regum.

hac gener atque socer coeant mercede suorum:
sanguine Troiano et Rutulo dotabere, uirgo,
et Bellona manet te pronuba. nec face tantum
Cisseis praegnas ignis enixa iugalis; 320
quin idem Veneri partus suus et Paris alter,
funestaeque iterum recidiua in Pergama taedae.'

Haec ubi dicta dedit, terras horrenda petiuit;
luctificam Allecto dirarum ab sede dearum

infernisque ciet tenebris, cui tristia bella 325
 iraeque insidiaeque et crimina noxia cordi.
 odit et ipse pater Pluton, odere sorores
 Tartareae monstrum: tot sese uertit in ora,
 tam saeuae facies, tot pullulat atra colubris.
 quam Iuno his acuit uerbis ac talia fatur: 330
 'hunc mihi da proprium, uirgo sata Nocte, laborem,
 hanc operam, ne noster honos infractaue cedat
 fama loco, neu conubiis ambire Latinum
 Aeneadae possint Italosue obsidere finis.
 tu potes unanimos armare in proelia fratres 335
 atque odiis uersare domos, tu uerbera tectis
 funereasque inferre faces, tibi nomina mille,
 mille nocendi artes. fecundum concute pectus,
 dissice compositam pacem, sere crimina belli;
 arma uelit poscatque simul rapiatque iuuentus.' 340

Exim Gorgoneis Allecto infecta uenenis
 principio Latium et Laurentis tecta tyranni
 celsa petit, tacitumque obsedit limen Amatae,
 quam super aduentu Teucrum Turnique hymenaeis
 femineae ardentem curaeque iraeque coquebant. 345
 huic dea caeruleis unum de crinibus anguem
 conicit, inque sinum praecordia ad intima subdit,
 quo furibunda domum monstro permisceat omnem.
 ille inter uestis et leuia pectora lapsus
 uoluitur attactu nullo, fallitque furentem 350
 uipeream inspirans animam; fit tortile collo
 aurum ingens coluber, fit longae taenia uittae
 innectitque comas et membris lubricus errat.
 ac dum prima lues udo sublapsa ueneno
 pertemptat sensus atque ossibus implicat ignem 355
 necdum animus toto percepit pectore flammam,
 mollius et solito matrum de more locuta est,
 multa super natae lacrimans Phrygiisque hymenaeis:
 'exsulibusne datur ducenda Lauinia Teucris,
 o genitor, nec te miseret nataeque tuique? 360
 nec matris miseret, quam primo Aquilone relinquet
 perfidus alta petens abducta uirgine praedo?
 at non sic Phrygius penetrat Lacedaemona pastor,
 Ledaeamque Helenam Troianas uexit ad urbes?
 quid tua sancta fides? quid cura antiqua tuorum 365

et consanguineo totiens data dextera Turno?
si gener externa petitur de gente Latinis,
idque sedet, Faunisque premunt te iussa parentis,
omnem equidem sceptris terram quae libera nostris
dissidet externam reor et sic dicere diuos. 370
et Turno, si prima domus repetatur origo,
Inachus Acrisiusque patres mediaeque Mycenae.'

His ubi nequiquam dictis experta Latinum
contra stare uidet, penitusque in uiscera lapsum
serpentis furiale malum totamque pererrat, 375
tum uero infelix ingentibus excita monstris
immensam sine more furit lymphata per urbem.
ceu quondam torto uolitans sub uerbere turbo,
quem pueri magno in gyro uacua atria circum
intenti ludo exercent—ille actus habena 380
curuatis fertur spatiis; stupet inscia supra
impubesque manus mirata uolubile buxum;
dant animos plagae: non cursu segnior illo
per medias urbes agitur populosque ferocis.
quin etiam in siluas simulato numine Bacchi 385
maius adorta nefas maioremque orsa furorem
euolat et natam frondosis montibus abdit,
quo thalamum eripiat Teucris taedasque moretur,
euhoe Bacche fremens, solum te uirgine dignum
uociferans: etenim mollis tibi sumere thyrsos, 390
te lustrare choro, sacrum tibi pascere crinem.
fama uolat, furiisque accensas pectore matres
idem omnis simul ardor agit noua quaerere tecta.
deseruere domos, uentis dant colla comasque;
ast aliae tremulis ululatibus aethera complent 395
pampineasque gerunt incinctae pellibus hastas.
ipsa inter medias flagrantem feruida pinum
sustinet ac natae Turnique canit hymenaeos
sanguineam torquens aciem, toruumque repente
clamat: 'io matres, audite, ubi quaeque, Latinae: 400
si qua piis animis manet infelicis Amatae
gratia, si iuris materni cura remordet,
soluite crinalis uittas, capite orgia mecum.'
talem inter siluas, inter deserta ferarum
reginam Allecto stimulis agit undique Bacchi. 405

Postquam uisa satis primos acuisse furores
 consiliumque omnemque domum uertisse Latini,
 protinus hinc fuscis tristis dea tollitur alis
 audacis Rutuli ad muros, quam dicitur urbem
 Acrisioneis Danae fundasse colonis 410
 praecipiti delata Noto. locus Ardea quondam
 dictus auis, et nunc magnum manet Ardea nomen,
 sed fortuna fuit. tectis hic Turnus in altis
 iam mediam nigra carpebat nocte quietem.
 Allecto toruam faciem et furialia membra 415
 exuit, in uultus sese transformat anilis
 et frontem obscenam rugis arat, induit albos
 cum uitta crinis, tum ramum innectit oliuae;
 fit Calybe Iunonis anus templique sacerdos,
 et iuueni ante oculos his se cum uocibus offert: 420
 'Turne, tot incassum fusos patiere labores,
 et tua Dardaniis transcribi scepra colonis?
 rex tibi coniugium et quaesitas sanguine dotes
 abnegat, externusque in regnum quaeritur heres.
 i nunc, ingratis offer te, inrise, periclis; 425
 Tyrrhenas, i, sterne acies, tege pace Latinos.
 haec adeo tibi me, placida cum nocte iaceres,
 ipsa palam fari omnipotens Saturnia iussit.
 quare age et armari pubem portisque moueri
 laetus in arua para, et Phrygios qui flumine pulchro 430
 consedere duces pictasque exure carinas.
 caelestum uis magna iubet. rex ipse Latinus,
 ni dare coniugium et dicto parere fatetur,
 sentiat et tandem Turnum experiatur in armis.'

Hic iuuenis uatem inridens sic orsa uicissim 435
 ore refert: 'classis inuectas Thybridis undam
 non, ut rere, meas effugit nuntius auris;
 ne tantos mihi finge metus. nec regia Iuno
 immemor est nostri.
 sed te uicta situ uerique effeta senectus, 440
 o mater, curis nequiquam exercet, et arma
 regum inter falsa uatem formidine ludit.
 cura tibi diuum effigies et templa tueri;
 bella uiri pacemque gerent quis bella gerenda.'

Talibus Allecto dictis exarsit in iras. 445
 at iuueni oranti subitus tremor occupat artus,

deriguere oculi: tot Erinys sibilat hydris
 tantaque se facies aperit; tum flammea torquens
 lumina cunctantem et quaerentem dicere plura
 reppulit, et geminos erexit crinibus anguis, 450
 uerberaque insonuit rabidoque haec addidit ore:
 'en ego uicta situ, quam ueri effeta senectus
 arma inter regum falsa formidine ludit.
 respice ad haec: adsum dirarum ab sede sororum,
 bella manu letumque gero.' 455
 sic effata facem iuueni coniecit et atro
 lumine fumantis fixit sub pectore taedas.
 olli somnum ingens rumpit pauor, ossaque et artus
 perfundit toto proruptus corpore sudor.
 arma amens fremit, arma toro tectisque requirit; 460
 saeuit amor ferri et scelerata insania belli,
 ira super: magno ueluti cum flamma sonore
 uirgea suggeritur costis undantis aeni
 exsultantque aestu latices, furit intus aquai
 fumidus atque alte spumis exuberat amnis, 465
 nec iam se capit unda, uolat uapor ater ad auras.
 ergo iter ad regem polluta pace Latinum
 indicit primis iuuenum et iubet arma parari,
 tutari Italiam, detrudere finibus hostem;
 se satis ambobus Teucrisque uenire Latinisque. 470
 haec ubi dicta dedit diuosque in uota uocauit,
 certatim sese Rutuli exhortantur in arma.
 hunc decus egregium formae mouet atque iuuentae,
 hunc atai reges, hunc claris dextera factis.

Dum Turnus Rutulos animis audacibus implet, 475
 Allecto in Teucros Stygiis se concitat alis,
 arte noua, speculata locum, quo litore pulcher
 insidiis cursuque feras agitabat Iulus.
 hic subitam canibus rabiem Cocytia uirgo
 obicit et noto naris contingit odore, 480
 ut ceruum ardentes agerent; quae prima laborum
 causa fuit belloque animos accendit agrestis.
 ceruus erat forma praestanti et cornibus ingens,
 Tyrrhidae pueri quem matris ab ubere raptum
 nutribant Tyrrhusque pater, cui regia parent 485
 armenta et late custodia credita campi.
 adsuetum imperiis soror omni Siluia cura

mollibus intexens ornabat cornua sertis,
 pectebatque ferum puroque in fonte lauabat.
 ille manum patiens mensaeque adsuetus erili 490
 errabat siluis rursusque ad limina nota
 ipse domum sera quamuis se nocte ferebat.
 hunc procul errantem rabidae uenantis Iuli
 commouere canes, fluuio cum forte secundo
 deflueret ripaque aestus uiridante leuaret. 495
 ipse etiam eximiae laudis succensus amore
 Ascanius curuo derexit spicula cornu;
 nec dextrae erranti deus afuit, actaque multo
 perque uterum sonitu perque ilia uenit harundo.
 saucius at quadrupes nota intra tecta refugit 500
 successitque gemens stabulis, questuque cruentus
 atque imploranti similis tectum omne replebat.
 Siluia prima soror palmis percussa lacertos
 auxilium uocat et duros conclamat agrestis.
 olli (pestis enim tacitis latet aspera siluis) 505
 improuisi adsunt, hic torre armatus obusto,
 stipitis hic grauidi nodis; quod cuique repertum
 rimanti telum ira facit. uocat agmina Tyrrhus,
 quadrifidam quercum cuneis ut forte coactis
 scindebat rapta spirans immane securi. 510

At saeua e speculis tempus dea nacta nocendi
 ardua tecta petit stabuli et de culmine summo
 pastorale canit signum cornuque recuruo
 Tartaream intendit uocem, qua protinus omne
 contremuit nemus et siluae insonuere profundae; 515
 audiit et Triuia longe lacus, audiit amnis
 sulphurea Nar albus aqua fontesque Velini,
 et trepidae matres pressere ad pectora natos.
 tum uero ad uocem celeres, qua bucina signum
 dira dedit, raptis concurrunt undique telis 520
 indomiti agricolae, nec non et Troia pubes
 Ascanio auxilium castris effundit apertis.
 derexere acies. non iam certamine agresti
 stipitibus duris agitur sudibusue praeustis,
 sed ferro ancipiti decernunt atraque late 525
 horrescit strictis seges ensibus, aeraque fulgent
 sole lacessita et lucem sub nubila iactant:
 fluctus uti primo coepit cum albescere uento,

paulatim sese tollit mare et altius undas
 erigit, inde imo consurgit ad aethera fundo. 530
 hic iuuenis primam ante aciem stridente sagitta,
 natorum Tyrrhi fuerat qui maximus, Almo,
 sternitur; haesit enim sub gutture uulnus et udae
 uocis iter tenuemque inclusit sanguine uitam.
 corpora multa uirum circa seniorque Galaesus, 535
 dum paci medium se offert, iustissimus unus
 qui fuit Ausoniisque olim ditissimus aruis:
 quinque greges illi balantum, quina redibant
 armenta, et terram centum uertebat aratris.

Atque ea per campos aequo dum Marte geruntur, 540
 promissi dea facta potens, ubi sanguine bellum
 imbuit et primae commisit funera pugnae,
 deserit Hesperiam et caeli conuersa per auras
 Iunonem uictrix adfatur uoce superba:
 'en, perfecta tibi bello discordia tristi; 545
 dic in amicitiam coeant et foedera iungant.
 quandoquidem Ausonio respersi sanguine Teucros,
 hoc etiam his addam, tua si mihi certa uoluntas:
 finitimas in bella feram rumoribus urbes,
 accendamque animos insani Martis amore 550
 undique ut auxilio ueniant; spargam arma per agros.'
 tum contra Iuno: 'terrorum et fraudis abunde est:
 stant belli causae, pugnatur comminus armis,
 quae fors prima dedit sanguis nouus imbuit arma.
 talia coniugia et talis celebrent hymenaeos 555
 egregium Veneris genus et rex ipse Latinus.
 te super aetherias errare licentius auras
 haud pater ille uelit, summi regnator Olympi.
 cede locis. ego, si qua super fortuna laborum est,
 ipsa regam.' talis dederat Saturnia uoces; 560
 illa autem attollit stridentis anguibus alas
 Cocytique petit sedem supera ardua linquens.
 est locus Italiae medio sub montibus altis,
 nobilis et fama multis memoratus in oris,
 Amsancti ualles; densis hunc frondibus atrum 565
 urget utrimque latus nemoris, medioque fragosus
 dat sonitum saxi et torto uertice torrens.
 hic specus horrendum et saeui spiracula Ditis
 monstrantur, ruptoque ingens Acheronte uorago

pestiferas aperit fauces, quis condita Erinys, 570
 inuisum numen, terras caelumque leuabat.

Nec minus interea extremam Saturnia bello
 imponit regina manum. ruit omnis in urbem
 pastorum ex acie numerus, caesosque reportant
 Almonem puerum foedatique ora Galaesi, 575
 implorantque deos obtestanturque Latinum.
 Turnus adest medioque in crimine caedis et igni
 terrorem ingeminat: Teucros in regna uocari,
 stirpem admisceri Phrygiam, se limine pelli.
 tum quorum attonitae Baccho nemora auia matres 580
 insultant thiasis (neque enim leue nomen Amatae)
 undique collecti coeunt Martemque fatigant.
 ilicet infandum cuncti contra omina bellum,
 contra fata deum peruerso numine poscunt.
 certatim regis circumstant tecta Latini; 585
 ille uelut pelago rupes immota resistit,
 ut pelagi rupes magno ueniente fragore,
 quae sese multis circum latrantibus undis
 mole tenet; scopuli nequiquam et spumea circum
 saxa fremunt laterique inlisa refunditur alga. 590
 uerum ubi nulla datur caecum exsuperare potestas
 consilium, et saeuae nutu Iunonis eunt res,
 multa deos aurasque pater testatus inanis
 'frangimur heu fati' inquit 'ferimurque procella!
 ipsi has sacrilego pendetis sanguine poenas, 595
 o miseri. te, Turne, nefas, te triste manebit
 supplicium, uotisque deos uenerabere seris.
 nam mihi parta quies, omnisque in limine portus
 funere felici spoliis.' nec plura locutus
 saepsit se tectis rerumque reliquit habenas. 600

Mos erat Hesperio in Latio, quem protinus urbes
 Albanae coluere sacrum, nunc maxima rerum
 Roma colit, cum prima mouent in proelia Martem,
 siue Getis inferre manu lacrimabile bellum
 Hyrcanisue Arabisue parant, seu tendere ad Indos 605
 Auroramque sequi Parthosque reposcere signa:
 sunt geminae Belli portae (sic nomine dicunt)
 religione sacrae et saeui formidine Martis;
 centum aerei claudunt uectes aeternaque ferri
 robora, nec custos absistit limine Ianus. 610

has, ubi certa sedet patribus sententia pugnae,
ipse Quirinali trabea cinctuque Gabino
insignis reserat stridentia limina consul,
ipse uocat pugnas; sequitur tum cetera pubes,
aereaue adsensu conspirant cornua rauco. 615
hoc et tum Aeneadis indicere bella Latinus
more iubebatur tristisque recludere portas.
abstinuit tactu pater auersusque refugit
foeda ministeria, et caecis se condidit umbris.
tum regina deum caelo delapsa morantis 620
impulit ipsa manu portas, et cardine uerso
Belli ferratos rumpit Saturnia postis.
ardet inexcita Ausonia atque immobilis ante;
pars pedes ire parat campis, pars arduus altis
puluerulentus equis furit; omnes arma requirunt. 625
pars leuis clipeos et spicula lucida tergent
aruina pingui subiguntque in cote securis;
signaque ferre iuuat sonitusque audire tubarum.
quinque adeo magnae positis incudibus urbes
tela nouant, Atina potens Tiburque superbum, 630
Ardea Crustumérique et turrigeræ Antemnae.
tegmina tuta cauant capitum flectuntque salignas
umbonum cratis; alii thoracas aenos
aut leuis ocreas lento ducunt argento;
uomeris huc et falcis honos, huc omnis aratri 635
cessit amor; recoquunt patrios fornacibus ensis.
classica iamque sonant, it bello tessera signum;
hic galeam tectis trepidus rapit, ille tremantis
ad iuga cogit equos, clipeumque auroque trilicem
loricam induitur fidoque accingitur ense. 640

Pandite nunc Heliconæ, deæ, cantusque mouete,
qui bello exciti reges, quæ quemque secutæ
complerint campos acies, quibus Itala iam tum
floruerit terra alma uiris, quibus arserit armis;
et meministis enim, diuæ, et memorare potestis; 645
ad nos uix tenuis famæ perlabitur aura.

Primus init bellum Tyrrhenis asper ab oris
contemptor diuum Mezentius agminaque armat.
filius huic iuxta Lausus, quo pulchrior alter
non fuit excepto Laurentis corpore Turni; 650
Lausus, equum domitor debellatorque ferarum,

ducit Agyllina nequiquam ex urbe secutos
mille uiros, dignus patriis qui laetior esset
imperiiis et cui pater haud Mezentius esset.

Post hos insignem palma per gramina currum 655

uictoresque ostentat equos satus Hercule pulchro
pulcher Auentinus, clipeoque insigne paternum
centum anguis cinctamque gerit serpentibus Hydram;

collis Auentini silua quem Rhea sacerdos
furtiuum partu sub luminis edidit oras, 660

mixta deo mulier, postquam Laurentia uictor
Geryone exstincto Tirynthius attigit arua,
Tyrrhenoque boues in flumine lauit Hiberas.

pila manu saeuosque gerunt in bella dolones,
et tereti pugnant mucrone uerunque Sabello. 665

ipse pedes, tegimen torquens immane leonis,
terribili impexum saeta cum dentibus albis
indutus capiti, sic regia tecta subibat,
horridus Herculeoque umeros innexus amictu.

Tum gemini fratres Tiburtia moenia linquunt, 670
fratris Tiburti dictam cognomine gentem,

Catillusque acerque Coras, Argiua iuuentus,
et primam ante aciem densa inter tela feruntur:

ceu duo nubigenae cum uertice montis ab alto
descendunt Centauri Homolen Othrymque niualem 675

linquentes cursu rapido; dat euntibus ingens
silua locum et magno cedunt uirgulta fragore.

Nec Praenestinae fundator defuit urbis,

Volcano genitum pecora inter agrestia regem
inuentumque focus omnis quem credidit aetas, 680

Caeculus. hunc legio late comitatur agrestis:
quique altum Praeneste uiri quique arua Gabinae

Iunonis gelidumque Anienem et roscida riuis
Hernica saxa colunt, quos diues Anagnia pascis,

quos Amasene pater. non illis omnibus arma 685
nec clipei currusue sonant; pars maxima glandes

liuentis plumbi spargit, pars spicula gestat
bina manu, fuluosque lupi de pelle galeros

tegmen habent capiti; uestigia nuda sinistri
instituere pedis, crudus tegit altera pero. 690

At Messapus, equum domitor, Neptunia proles,
quem neque fas igni cuiquam nec sternere ferro,
iam pridem resides populos desuetaque bello
agmina in arma uocat subito ferrumque retractat.
hi Fescenninas acies Aequosque Faliscos, 695
hi Soractis habent arces Flauiniaque arua
et Cimini cum monte lacum lucosque Capenos.
ibant aequati numero regemque canebant:
ceu quondam niuei liquida inter nubila cycni
cum sese e pastu referunt et longa canoros 700
dant per colla modos, sonat amnis et Asia longe
pulsata palus.
nec quisquam aeratas acies examine tanto
misceri putet, aeriam sed gurgite ab alto
urgeri uolucrum raucarum ad litora nubem. 705

Ecce Sabinorum prisco de sanguine magnum
agmen agens Clausus magnique ipse agminis instar,
Claudia nunc a quo diffunditur et tribus et gens
per Latium, postquam in partem data Roma Sabinis.
una ingens Amiterna cohors priscique Quirites, 710
Ereti manus omnis oliuiferaeque Mutuscae;
qui Nomentum urbem, qui Rosea rura Velini,
qui Tetricae horrentis rupes montemque Seuerum
Casperiamque colunt Forulosque et flumen Himellae,
qui Tiberim Fabarimque bibunt, quos frigida misit 715
Nursia, et Ortinae classes populique Latini,
quosque secans infaustum interluit Allia nomen:
quam multi Libyco uoluuntur marmore fluctus
saeuus ubi Orion hibernis conditur undis,
uel cum sole nouo densae torrentur aristae 720
aut Hermi campo aut Lyciae flauentibus aruis.
scuta sonant pulsuque pedum conterrita tellus.

Hinc Agamemnonius, Troiani nominis hostis,
curru iungit Halaesus equos Turnoque ferocis
mille rapit populos, uertunt felicia Baccho 725
Massica qui rastris, et quos de collibus altis
Aurunci misere patres Sidicinaque iuxta
aequora, quique Cales linqunt amnisque uadosi
accola Volturni, pariterque Saticulus asper
Oscorumque manus. teretes sunt aclydes illis 730

tela, sed haec lento mos est aptare flagello.
laeuas caetra tegit, falcati comminus enses.

Nec tu carminibus nostris indictus abibis,
Oebale, quem generasse Telon Sebethide nympa
fertur, Teleboum Capreas cum regna teneret, 735
iam senior; patriis sed non et filius aruis
contentus late iam tum dicione premebat
Sarrastis populos et quae rigat aequora Sarnus,
quique Ruffras Batulumque tenent atque arua Celemnae,
et quos maliferae despectant moenia Abellae, 740
Teutonico ritu soliti torquere cateias;
tegmina quis capitum raptus de subere cortex
aerataeque micant peltae, micat aereus ensis.

Et te montosae misere in proelia Nersae,
Vfens, insignem fama et felicibus armis, 745
horrida praecipue cui gens adsuetaque multo
uenatu nemorum, duris Aequicula glaebis.
armati terram exercent semperque recentis
conuectare iuuat praedas et uiuere rapto.

Quin et Marruua uenit de gente sacerdos 750
fronde super galeam et felici comptus oliua
Archippi regis missu, fortissimus Vmbro,
uipereo generi et grauiter spirantibus hydris
spargere qui somnos cantuque manuque solebat,
mulcebatque iras et morsus arte leuabat. 755
sed non Dardaniae medicari cuspidis ictum
eualuit neque eum iuuere in uulnera cantus
somniaferi et Marsis quaesitae montibus herbae.
te nemus Angitia, uitrea te Fucinus unda,
te liquidi fleuere lacus. 760

Ibat et Hippolyti proles pulcherrima bello,
Virbius, insignem quem mater Aricia misit,
eductum Egeriae lucis umentia circum
litora, pinguis ubi et placabilis ara Dianae.
namque ferunt fama Hippolytum, postquam arte nouercae 765
occiderit patriasque explerit sanguine poenas
turbatis distractus equis, ad sidera rursus
aetheria et superas caeli uenisse sub auras,
Paeoniis reuocatum herbis et amore Dianae.

tum pater omnipotens aliquem indignatus ab umbris 770
mortalem infernis ad lumina surgere uitae,
ipse repertorem medicinae talis et artis
fulmine Phoebigenam Stygias detrusit ad undas.
at Triuia Hippolytum secretis alma recondit
sedibus et nymphe Egeriae nemorique relegat, 775
solus ubi in siluis Italis ignobilis aeuum
exigeret uersoque ubi nomine Virbius esset.
unde etiam templo Triuiae lucisque sacratis
cornipedes arcentur equi, quod litore currum
et iuuenem monstris pauidi effudere marinis. 780
filius ardentis haud setius aequore campi
exercebat equos curruque in bella ruebat.

Ipsae inter primos praestanti corpore Turnus
uertitur arma tenens et toto uertice supra est.
cui triplici crinita iuba galea alta Chimaeram 785
sustinet Aetnaeos efflantem faucibus ignis;
tam magis illa fremens et tristibus effera flammis
quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae.
at leuem clipeum sublatis cornibus Io
auro insignibat, iam saetis obsita, iam bos, 790
argumentum ingens, et custos uirginis Argus,
caelataque amnem fundens pater Inachus urna.
insequitur nimbus peditum clipeataque totis
agmina densentur campis, Argiuaque pubes
Auruncaeque manus, Rutuli ueteresque Sicani, 795
et Sacrae acies et picti scuta Labici;
qui saltus, Tiberine, tuos sacrumque Numici
litus arant Rutulosque exercent uomere collis
Circaeumque iugum, quis Iuppiter Anxurus aruis
praesidet et uiridi gaudens Feronia luco; 800
qua Saturae iacet atra palus gelidusque per imas
quaerit iter uallis atque in mare conditur Vfers.

Hos super aduenit Volsca de gente Camilla
agmen agens equitum et florentis aere cateruas,
bellatrix, non illa colo calathisque Mineruae 805
femineas adsueta manus, sed proelia uirgo
dura pati cursuque pedum praeuertere uentos.
illa uel intactae segetis per summa uolaret
gramina nec teneras cursu laesisset aristas,
uel mare per medium fluctu suspensa tumentis 810

ferret iter celeris nec tingeret aequore plantas.
illam omnis tectis agrisque effusa iuuentus
turbaque miratur matrum et prospectat euntem,
attonitis inhians animis ut regius ostro
uelet honos leuis umeros, ut fibula crinem
auro internectat, Lyciam ut gerat ipsa pharetram
et pastoraem praefixa cuspidē myrtum.

815

LIBER OCTAVUS

Vt belli signum Laurenti Turnus ab arce
extulit et rauco strepuerunt cornua cantu,
utque acris concussit equos utque impulit arma,
extemplo turbati animi, simul omne tumultu
coniurat trepido Latium saeuitque iuuentus 5
effera. ductores primi Messapus et Vvens
contemptorque deum Mezentius undique cogunt
auxilia et latos uastant cultoribus agros.
mittitur et magni Venulus Diomedis ad urbem
qui petat auxilium, et Latio consistere Teucros, 10
aduectum Aenean classi uictosque penatis
inferre et fatis regem se dicere posci
edoceat, multasque uiro se adiungere gentis
Dardanio et late Latio increbrescere nomen:
quid struat his coeptis, quem, si fortuna sequatur, 15
euentum pugnae cupiat, manifestius ipsi
quam Turno regi aut regi apparere Latino.

Talia per Latium. quae Laomedontius heros
cuncta uidens magno curarum fluctuat aestu,
atque animum nunc huc celerem nunc diuidit illuc 20
in partisque rapit uarias perque omnia uersat,
sicut aquae tremulum labris ubi lumen aenis
sole repercussum aut radiantis imagine lunae
omnia peruolitat late loca, iamque sub auras
erigitur summique ferit laquearia tecti. 25
nox erat et terras animalia fessa per omnis
alituum pecudumque genus sopor altus habebat,
cum pater in ripa gelidique sub aetheris axe
Aeneas, tristi turbatus pectora bello,
procubuit seramque dedit per membra quietem. 30
huic deus ipse loci fluuio Tiberinus amoeno
populeas inter senior se attollere frondes
uisus (eum tenuis glauco uelabat amictu
carbasus, et crinis umbrosa tegebat harundo),
tum sic adfari et curas his demere dictis: 35

'O sate gente deum, Troianam ex hostibus urbem
qui reuehis nobis aeternaque Pergama seruas,
exspectate solo Laurenti aruisque Latinis,

hic tibi certa domus, certi (ne absiste) penates.
 neu belli terrere minis; tumor omnis et irae 40
 concessere deum.
 iamque tibi, ne uana putes haec fingere somnum,
 litoreis ingens inuenta sub ilicibus sus
 triginta capitum fetus enixa iacebit,
 alba solo recubans, albi circum ubera nati. 45
 [hic locus urbis erit, requies ea certa laborum,]
 ex quo ter denis urbem redeuntibus annis
 Ascanius clari condet cognominis Albam.
 haud incerta cano. nunc qua ratione quod instat
 expedias uictor, paucis (aduerte) docebo. 50
 Arcades his oris, genus a Pallante profectum,
 qui regem Euandrum comites, qui signa secuti,
 delegere locum et posuere in montibus urbem
 Pallantis proauis de nomine Pallanteum.
 hi bellum adsidue ducunt cum gente Latina; 55
 hos castris adhibe socios et foedera iunge.
 ipse ego te ripis et recto flumine ducam,
 aduersum remis superes subuectus ut amnem.
 surge age, nate dea, primisque cadentibus astris
 Iunoni fer rite preces, iramque minasque 60
 supplicibus supera uotis. mihi uictor honorem
 persolues. ego sum pleno quem flumine cernis
 stringentem ripas et pinguis culta secantem,
 caeruleus Thybris, caelo gratissimus amnis.
 hic mihi magna domus, celsis caput urbibus exit.' 65

Dixit, deinde lacu fluuius se condidit alto
 ima petens; nox Aenean somnusque reliquit.
 surgit et aetherii spectans orientia solis
 lumina rite cauis undam de flumine palmis
 sustinet ac talis effundit ad aethera uoces: 70
 'Nymphae, Laurentes Nymphae, genus omnibus unde est,
 tuque, o Thybri tuo genitor cum flumine sancto,
 accipite Aenean et tandem arcete periculis.
 quo te cumque lacus miserantem incommoda nostra
 fonte tenent, quocumque solo pulcherrimus exis, 75
 semper honore meo, semper celebrabere donis
 corniger Hesperidum fluuius regnator aquarum.
 adsis o tantum et propius tua numina firmes.'

sic memorat, geminasque legit de classe biremis
remigioque aptat, socios simul instruit armis. 80

Ecce autem subitum atque oculis mirabile monstrum,
candida per siluam cum fetu concolor albo
procubuit uiridique in litore conspicitur sus;
quam pius Aeneas tibi enim, tibi, maxima Iuno,
mactat sacra ferens et cum grege sistit ad aram. 85

Thybris ea fluuium, quam longa est, nocte tumentem
leniit, et tacita refluens ita substitit unda,
mitis ut in morem stagni placidaeque paludis
sterneret aequor aquis, remo ut luctamen abesset.
ergo iter inceptum celerant rumore secundo: 90

labitur uncta uadis abies; mirantur et undae,
miratur nemus insuetum fulgentia longe
scuta uirum fluuio pictasque innare carinas.
olli remigio noctemque diemque fatigant
et longos superant flexus, uariisque teguntur 95

arboribus, uiridisque secant placido aequore siluas.
sol medium caeli conscenderat igneus orbem
cum muros arcemque procul ac rara domorum
tectata uident, quae nunc Romana potentia caelo
aequauit, tum res inopes Euandrus habebat. 100

ocius aduertunt proras urbique propinquant.

Forte die sollemnem illo rex Arcas honorem
Amphitryoniadae magno diuisque ferebat
ante urbem in luco. Pallas huic filius una,
una omnes iuuenum primi pauperque senatus 105

tura dabant, tepidusque cruor fumabat ad aras.
ut celsas uidere rates atque inter opacum
adlabi nemus et tacitos incumbere remis,
terrentur uisu subito cunctique relictis
consurgunt mensis. audax quos rumpere Pallas 110

sacra uetat raptoque uolat telo obuius ipse,
et procul e tumulo: 'iuuenes, quae causa subegit
ignotas temptare uias? quo tenditis?' inquit.
'qui genus? unde domo? pacemne huc fertis an arma?'
tum pater Aeneas puppi sic fatur ab alta 115

paciferaeque manu ramum praetendit oliuae:
'Troiuigenas ac tela uides inimica Latinis,
quos illi bello profugos egere superbo.
Euandrum petimus. ferte haec et dicite lectos

Dardaniae uenisse duces socia arma rogantis.' 120
obstipuit tanto percussus nomine Pallas:
'egredere o quicumque es' ait 'coramque parentem
adloquere ac nostris succede penetibus hospes.'
excepitque manu dextramque amplexus inhaesit;
progressi subeunt luco fluuiumque relinquunt. 125

Tum regem Aeneas dictis adfatur amicis:
'optime Graiugenum, cui me Fortuna precari
et uitta comptos uoluit praetendere ramos,
non equidem extimui Danaum quod ductor et Arcas
quodque a stirpe fores geminis coniunctus Atridis; 130
sed mea me uirtus et sancta oracula diuum
cognatique patres, tua terris didita fama,
coniunxere tibi et fatis egere uolentem.

Dardanus, Iliacae primus pater urbis et auctor,
Electra, ut Grai perhibent, Atlantide cretus, 135
aduehitur Teucros; Electram maximus Atlas
edidit, aetherios umero qui sustinet orbis.
uobis Mercurius pater est, quem candida Maia
Cyllenae gelido conceptum uertice fudit;
at Maiam, auditis si quicumque credimus, Atlas, 140
idem Atlas generat caeli qui sidera tollit.

sic genus amborum scindit se sanguine ab uno.
his fretus non legatos neque prima per artem
temptamenta tui pepigi; me, me ipse meumque
obieci caput et supplex ad limina ueni. 145
gens eadem, quae te, crudeli Daunia bello
insequitur; nos si pellant nihil afore credunt
quin omnem Hesperiam penitus sua sub iuga mittant,
et mare quod supra teneant quodque adluit infra.
accipe daque fidem. sunt nobis fortia bello 150
pectora, sunt animi et rebus spectata iuuentus.'

Dixerat Aeneas. ille os oculosque loquentis
iamdudum et totum lustrabat lumine corpus.
tum sic pauca refert: 'ut te, fortissime Teucrum,
accipio agnoscoque libens! ut uerba parentis 155
et uocem Anchisae magni uultumque recordor!
nam memini Hesioneae uisentem regna sororis
Laomedontiaden Priamum Salamina petentem
protinus Arcadiae gelidos inuisere finis.
tum mihi prima genas uestibat flore iuuentas, 160

mirabarque duces Teucros, mirabar et ipsum
 Laomedontiaden; sed cunctis altior ibat
 Anchises. mihi mens iuuenali ardebat amore
 compellare uirum et dextrae coniungere dextram;
 accessi et cupidus Phenei sub moenia duxi. 165
 ille mihi insignem pharetram Lyciasque sagittas
 discedens chlamydemque auro dedit intertextam,
 frenaque bina meus quae nunc habet aurea Pallas.
 ergo et quam petitis iuncta est mihi foedere dextra,
 et lux cum primum terris se crastina reddet, 170
 auxilio laetos dimittam opibusque iuuabo.
 interea sacra haec, quando huc uenistis amici,
 annua, quae differre nefas, celebrate fauentes
 nobiscum, et iam nunc sociorum adsuescite mensis.'

Haec ubi dicta, dapes iubet et sublata reponi 175
 pocula gramineoque uiros locat ipse sedili,
 praecipuumque toro et uillosi pelle leonis
 accipit Aenean solioque inuitat acerno.
 tum lecti iuuenes certatim araeque sacerdos
 uiscera tostata ferunt taurorum, onerantque canistris 180
 dona laboratae Cereris, Bacchumque ministrant.
 uescitur Aeneas simul et Troiana iuuentus
 perpetui tergo bouis et lustralibus extis.

Postquam exempta fames et amor compressus edendi,
 rex Euandrus ait: 'non haec sollemnia nobis, 185
 has ex more dapes, hanc tanti numinis aram
 uana superstitio ueterumque ignara deorum
 imposuit: saeuis, hospes Troiane, periculis
 seruati facimus meritosque nouamus honores.
 iam primum saxis suspensam hanc aspice rupem, 190
 disiectae procul ut moles desertaque montis
 stat domus et scopuli ingentem traxere ruinam.
 hic spelunca fuit uasto summota recessu,
 semihominis Caci facies quam dira tenebat
 solis inaccessam radiis; semperque recenti 195
 caede tepebat humus, foribusque adfixa superbis
 ora uirum tristi pendebant pallida tabo.
 huic monstro Volcanus erat pater: illius atros
 ore uomens ignis magna se mole ferebat.
 attulit et nobis aliquando optantibus aetas 200
 auxilium aduentumque dei. nam maximus ultor

tergemini nece Geryonae spoliisque superbus
 Alcides aderat taurosque hac uictor agebat
 ingentis, uallemque boues amnemque tenebant.
 at furis Caci mens effera, ne quid inausum 205
 aut intractatum scelerisue doliue fuisset,
 quattuor a stabulis praestanti corpore tauros
 auertit, totidem forma superante iuuenas.
 atque hos, ne qua forent pedibus uestigia rectis,
 cauda in speluncam tractos uersisque uiarum 210
 indiciis raptor saxo occultabat opaco;
 quaerenti nulla ad speluncam signa ferebant.
 interea, cum iam stabulis saturata moueret
 Amphitryoniades armenta abiturumque pararet,
 discessu mugire boues atque omne querelis 215
 impleri nemus et colles clamore relinqui.
 reddidit una bouum uocem uastoque sub antro
 mugit et Caci spem custodita fefellit.
 hic uero Alcidae furiis exarserat atro
 felle dolor: rapit arma manu nodisque grauatum 220
 robur, et aërii cursu petit ardua montis.
 tum primum nostri Cacum uidere timentem
 turbatumque oculis; fugit illicet ocior Euro
 speluncamque petit, pedibus timor addidit alas.
 ut sese inclusit ruptisque immane catenis 225
 deiecit saxum, ferro quod et arte paterna
 pendebat, fultosque emuniit obice postis,
 ecce furens animis aderat Tirynthius omnemque
 accessum lustrans huc ora ferebat et illuc,
 dentibus infrendens. ter totum feruidus ira 230
 lustrat Auentini montem, ter saxea temptat
 limina nequiquam, ter fessus ualle resedit.
 stabat acuta silex praecisis undique saxis
 speluncae dorso insurgens, altissima uisu,
 dirarum nidis domus opportuna uolucrum. 235
 hanc, ut prona iugo laeuum incumbibat ad amnem,
 dexter in aduersum nitens concussit et imis
 auulsam soluit radicibus, inde repente
 impulit; impulsu quo maximus intonat aether,
 dissultant ripae refluitque exterritus amnis. 240
 at specus et Caci detecta apparuit ingens
 regia, et umbrosae penitus patuere cauernae,
 non secus ac si qua penitus ui terra dehiscens

infernas reseret sedes et regna recludat
 pallida, dis inuisa, superque immane barathrum 245
 cernatur, trepident immisso lumine Manes.
 ergo insperata deprensum luce repente
 inclusumque cauo saxo atque insueta rudentem
 desuper Alcides telis premit, omniaque arma
 aduocat et ramis uastisque molaribus instat. 250
 ille autem, neque enim fuga iam super ulla pericli,
 faucibus ingentem fumum (mirabile dictu)
 euomit inuoluitque domum caligine caeca
 prospectum eripiens oculis, glomeratque sub antro
 fumiferam noctem commixtis igne tenebris. 255
 non tulit Alcides animis, seque ipse per ignem
 praecipiti iecit saltu, qua plurimus undam
 fumus agit nebulaque ingens specus aestuat atra.
 hic Cacum in tenebris incendia uana uomentem
 corripit in nodum complexus, et angit inhaerens 260
 elisos oculos et siccum sanguine guttur.
 panditur extemplo foribus domus atra reuulsis
 abstractaeque boues abiurataeque rapinae
 caelo ostenduntur, pedibusque informe cadauer
 protrahitur. nequeunt expleri corda tuendo 265
 terribilis oculos, uultum uillosaque saetis
 pectora semiferi atque extinctos faucibus ignis.
 ex illo celebratus honos laetique minores
 seruauere diem, primusque Potitius auctor
 et domus Herculei custos Pinaria sacri 270
 hanc aram luco statuit, quae maxima semper
 dicetur nobis et erit quae maxima semper.
 quare agite, o iuuenes, tantarum in munere laudum
 cingite fronde comas et pocula porgite dextris,
 communemque uocate deum et date uina uolentes.' 275
 dixerat, Herculea bicolor cum populus umbra
 uelauitque comas foliisque innexa pependit,
 et sacer impleuit dextram scyphus. ocius omnes
 in mensam laeti libant diuosque precantur.

Deuexo interea propior fit Vesper Olympo. 280
 iamque sacerdotes primusque Potitius ibant
 pellibus in morem cincti, flammisque ferebant.
 instaurant epulas et mensae grata secundae
 dona ferunt cumulantque oneratis lancibus aras.

tum Salii ad cantus incensa altaria circum 285
 populeis adsunt euincti tempora ramis,
 hic iuuenum chorus, ille senum, qui carmine laudes
 Herculeas et facta ferunt: ut prima nouercae
 monstra manu geminosque premens eliserit anguis,
 ut bello egregias idem disiecerit urbes, 290
 Troiamque Oechaliamque, ut duros mille labores
 rege sub Eurystheo fatis Iunonis iniquae
 pertulerit. 'tu nubigenas, inuicte, bimembris
 Hylaeumque Pholumque manu, tu Cresia mactas
 prodigia et uastum Nemeae sub rupe leonem. 295
 te Stygii tremuere lacus, te ianitor Orci
 ossa super recubans antro semesa cruento;
 nec te ullae facies, non terruit ipse Typhoeus
 arduus arma tenens; non te rationis egentem
 Lernaes turba capitum circumstetit anguis. 300
 salue, uera Iouis proles, decus addite diuis,
 et nos et tua dexter adi pede sacra secundo.'
 talia carminibus celebrant; super omnia Caci
 speluncam adiciunt spirantemque ignibus ipsum.
 consonat omne nemus strepitu collesque resultant. 305

Exim se cuncti diuinis rebus ad urbem
 perfectis referunt. ibat rex obsitus aeuo,
 et comitem Aenean iuxta natumque tenebat
 ingrediens uarioque uiam sermone leuabat.
 miratur facilisque oculos fert omnia circum 310
 Aeneas, capiturque locis et singula laetus
 exquiratque auditque uirum monumenta priorum.
 tum rex Euandrus Romanae conditor arcis:
 'haec nemora indigenae Fauni Nymphaeque tenebant
 gensque uirum truncis et duro robore nata, 315
 quis neque mos neque cultus erat, nec iungere tauros
 aut componere opes norant aut parcere parto,
 sed rami atque asper uictu uenatus alebat.
 primus ab aetherio uenit Saturnus Olympo
 arma Iouis fugiens et regnis exsul ademptis. 320
 is genus indocile ac dispersum montibus altis
 composuit legesque dedit, Latiumque uocari
 maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
 aurea quae perhibent illo sub rege fuere
 saecula: sic placida populos in pace regebat, 325

deterior donec paulatim ac decolor aetas
et belli rabies et amor successit habendi.
tum manus Ausonia et gentes uenere Sicanae,
saepius et nomen posuit Saturnia tellus;
tum reges asperque immani corpore Thybris, 330
a quo post Itali fluuium cognomine Thybrim
diximus; amisit uerum uetus Albula nomen.
me pulsum patria pelagique extrema sequentem
Fortuna omnipotens et ineluctabile fatum
his posuere locis, matrisque egere tremenda 335
Carmentis nympphae monita et deus auctor Apollo.'

Vix ea dicta, dehinc progressus monstrat et aram
et Carmentalem Romani nomine portam
quam memorant, nympphae priscum Carmentis honorem,
uatis fatidicae, cecinit quae prima futuros 340
Aeneadas magnos et nobile Pallanteum.
hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asyllum
rettulit, et gelida monstrat sub rupe Lupercal
Parrhasio dictum Panos de more Lycaei.
nec non et sacri monstrat nemus Argileti 345
testaturque locum et letum docet hospitis Argi.
hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit
aurea nunc, olim siluestribus horrida dumis.
iam tum religio pauidos terrebat agrestis
dira loci, iam tum siluam saxumque tremebant. 350
'hoc nemus, hunc' inquit 'frondoso uertice collem
(quis deus incertum est) habitat deus; Arcades ipsum
credunt se uidisse Iouem, cum saepe nigrantem
aegida concuteret dextra nimbosque cieret.
haec duo praeterea disiectis oppida muris, 355
reliquias ueterumque uides monimenta uirorum.
hanc Ianus pater, hanc Saturnus condidit arcem;
Ianiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.'
talibus inter se dictis ad tecta subibant
pauperis Euandri, passimque armenta uidebant 360
Romanoque foro et lautis mugire Carinis.
ut uentum ad sedes, 'haec' inquit 'limina uictor
Alcides subiit, haec illum regia cepit.
aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
finge deo, rebusque ueni non asper egenis.' 365
dixit, et angusti subter fastigia tecti

ingentem Aenean duxit stratisque locauit
effultum foliis et pelle Libystidis ursae:
nox ruit et fuscis tellurem amplectitur alis.

At Venus haud animo nequiquam exterrita mater 370

Laurentumque minis et duro mota tumultu
Volcanum adloquitur, thalamoque haec coniugis aureo
incipit et dictis diuinum aspirat amorem:

'dum bello Argolici uastabant Pergama reges
debita casurasque inimicis ignibus arces, 375

non ullum auxilium miseris, non arma rogauit
artis opisque tuae, nec te, carissime coniunx,
incassumue tuos uolui exercere labores,
quamuis et Priami deberem plurima natis,
et durum Aeneae fleuissem saepe laborem. 380

nunc Iouis imperiis Rutulorum constitit oris:
ergo eadem supplex uenio et sanctum mihi numen
arma rogo, genetrix nato. te filia Nerei,
te potuit lacrimis Tithonia flectere coniunx.

aspice qui coeant populi, quae moenia clausis 385
ferrum acuunt portis in me excidiumque meorum.'

dixerat et niueis hinc atque hinc diua lacertis
cunctantem amplexu molli fouet. ille repente
accepit solitam flammam, notusque medullas
intrauit calor et labefacta per ossa cucurrit, 390

non secus atque olim tonitru cum rupta corusco
igne rima micans percurrit lumine nimbos;
sensit laeta dolis et formae conscia coniunx.
tum pater aeterno fatur deuinctus amore:

'quid causas petis ex alto? fiducia cessit 395
quo tibi, diua, mei? similis si cura fuisset,

tum quoque fas nobis Teucros armare fuisset;
nec pater omnipotens Troiam nec fata uetabant
stare decemque alios Priamum superesse per annos.
et nunc, si bellare paras atque haec tibi mens est, 400

quidquid in arte mea possum promittere curae,
quod fieri ferro liquidoue potest electro,
quantum ignes animaeque ualent, absiste precando
uiribus indubitare tuis.' ea uerba locutus
optatos dedit amplexus placidumque petiuit 405
coniugis infusus gremio per membra soporem.

Inde ubi prima quies medio iam noctis abactae
 curriculo expulerat somnum, cum femina primum,
 cui tolerare colo uitam tenuique Minerua
 impositum, cinerem et sopitos suscitatur ignis 410
 noctem addens operi, famulasque ad lumina longo
 exercet penso, castum ut seruire cubile
 coniugis et possit paruos educere natos:
 haud secus ignipotens nec tempore segnior illo
 mollibus e stratis opera ad fabrilia surgit. 415
 insula Sicanium iuxta latus Aeoliamque
 erigitur Liparen fumantibus ardua saxis,
 quam subter specus et Cyclopum exesa caminis
 antra Aetnaea tonant, ualidique incudibus ictus
 auditi referunt gemitus, striduntque cauernis 420
 stricturae Chalybum et fornacibus ignis anhelat,
 Volcani domus et Volcania nomine tellus.
 hoc tunc ignipotens caelo descendit ab alto.
 ferrum exercebant uasto Cyclopes in antro,
 Brontesque Steropesque et nudus membra Pyragmon. 425
 his informatum manibus iam parte polita
 fulmen erat, toto genitor quae plurima caelo
 deicit in terras, pars imperfecta manebat.
 tris imbris torti radios, tris nubis aquosae
 addiderant, rutuli tris ignis et alitis Austri. 430
 fulgores nunc terrificos sonitumque metumque
 miscebant operi flammisque sequacibus iras.
 parte alia Marti currumque rotasque uolucris
 instabant, quibus ille uiros, quibus excitat urbes;
 aegidaque horrifera, turbatae Palladis arma, 435
 certatim squamis serpentum auroque polibant
 conexosque anguis ipsamque in pectore diuae
 Gorgona desecto uertentem lumina collo.
 'tollite cuncta' inquit 'coeptosque auferte labores,
 Aetnaei Cyclopes, et huc aduertite mentem: 440
 arma acri facienda uiro. nunc uiribus usus,
 nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra.
 praecipitate moras.' nec plura effatus, at illi
 ocius incubuere omnes pariterque laborem
 sortiti. fluit aes riuis aurique metallum 445
 uulnificusque chalybs uasta fornace liquescit.
 ingentem clipeum informant, unum omnia contra
 tela Latinorum, septenosque orbibus orbis

impediunt. alii uentosis follibus auras
accipiunt redduntque, alii stridentia tingunt 450
aera lacu; gemit impositis incudibus antrum;
illi inter sese multa ui bracchia tollunt
in numerum, uersantque tenaci forcipe massam.

Haec pater Aeoliis properat dum Lemnius oris,
Euandrum ex humili tecto lux suscitatur alma 455
et matutini uolucrum sub culmine cantus.
consurgit senior tunicaque inducitur artus
et Tyrrhena pedum circumdat uincula plantis.
tum lateri atque umeris Tegeaeum subligat ensem
demissa ab laeua pantherae terga retorquens. 460

nec non et gemini custodes limine ab alto
praecedunt gressumque canes comitantur erilem.
hospitis Aeneae sedem et secreta petebat
sermonum memor et promissi muneris heros.
nec minus Aeneas se matutinus agebat; 465
filius huic Pallas, illi comes ibat Achates.
congressi iungunt dextras mediisque residunt
aedibus et licito tandem sermone fruuntur.

rex prior haec:
'maxime Teucrorum ductor, quo sospite numquam 470
res equidem Troiae uictas aut regna fatebor,
nobis ad belli auxilium pro nomine tanto
exiguae uires; hinc Tusco claudimur amni,
hinc Rutulus premit et murum circumsonat armis.
sed tibi ego ingentis populos opulentaque regnis 475
iungere castra paro, quam fors inopina salutem
ostentat: fatis huc te poscentibus adfers.

haud procul hinc saxo incolitur fundata uetusto
urbis Agyllinae sedes, ubi Lydia quondam
gens, bello praeclara, iugis insedit Etruscis. 480

hanc multos florentem annos rex deinde superbo
imperio et saeuis tenuit Mezentius armis.
quid memorem infandas caedes, quid facta tyranni
effera? di capiti ipsius generique reseruent!
mortua quin etiam iungebat corpora uiuis 485
componens manibusque manus atque oribus ora,
tormenti genus, et sanie taboque fluentis
complexu in misero longa sic morte necabat.
at fessi tandem ciues infanda furentem

armati circumsistunt ipsumque domumque, 490
 obruncant socios, ignem ad fastigia iactant.
 ille inter caedem Rutulorum elapsus in agros
 confugere et Turni defendier hospitis armis.
 ergo omnis furiis surrexit Etruria iustis,
 regem ad supplicium praesenti Marte reposcunt. 495
 his ego te, Aenea, ductorem milibus addam.
 toto namque fremunt condensae litore puppes
 signaque ferre iubent, retinet longaeuus haruspex
 fata canens: "o Maeoniae delecta iuuentus,
 flos ueterum uirtusque uirum, quos iustus in hostem 500
 fert dolor et merita accendit Mezentius ira,
 nulli fas Italo tantam subiungere gentem:
 externos optate duces." tum Etrusca resedit
 hoc acies campo monitis exterrita diuum.
 ipse oratores ad me regnique coronam 505
 cum sceptro misit mandatque insignia Tarchon,
 succedam castris Tyrrhenaque regna capessam.
 sed mihi tarda gelu saeculisque effeta senectus
 inuidet imperium seraeque ad fortia uires.
 natum exhortarer, ni mixtus matre Sabella 510
 hinc partem patriae traheret. tu, cuius et annis
 et generi fatum indulget, quem numina poscunt,
 ingredi, o Teucrum atque Italum fortissime ductor.
 hunc tibi praeterea, spes et solacia nostri,
 Pallanta adiungam; sub te tolerare magistro 515
 militiam et graue Martis opus, tua cernere facta
 adsuescat, primis et te miretur ab annis.
 Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
 lecta dabo, totidemque suo tibi nomine Pallas.'

Vix ea fatus erat, defixique ora tenebant 520
 Aeneas Anchisiades et fidus Achates,
 multaue dura suo tristi cum corde putabant,
 ni signum caelo Cytherea dedisset aperto.
 namque improuiso uibratus ab aethere fulgor
 cum sonitu uenit et ruere omnia uisa repente, 525
 Tyrrhenusque tubae mugire per aethera clangor.
 suspiciunt, iterum atque iterum fragor increpat ingens.
 arma inter nubem caeli in regione serena
 per sudum rutilare uident et pulsa tonare.
 obstipuerunt animis alii, sed Troius heros 530

agnouit sonitum et diuae promissa parentis.
tum memorat: 'ne uero, hospes, ne quaere profecto
quem casum portenta ferant: ego poscor Olympo.
hoc signum cecinit missuram diua creatrix,
si bellum ingrueret, Volcaniaque arma per auras 535
laturam auxilio.

heu quantae miseris caedes Laurentibus instant!
quas poenas mihi, Turne, dabis! quam multa sub undas
scuta uirum galeasque et fortia corpora uolues,
Thybrī pater! poscant acies et foedera rumpant.' 540

Haec ubi dicta dedit, solio se tollit ab alto
et primum Herculeis sopitas ignibus aras
excitat, hesternumque larem paruosque penatis
laetus adit; mactat lectas de more bidentis 545
Euandrus pariter, pariter Troiana iuuentus.
post hinc ad nauis graditur sociosque reuisit,
quorum de numero qui sese in bella sequantur
praestantis uirtute legit; pars cetera prona
fertur aqua segnisque secundo defluit amni,
nuntia uentura Ascanio rerumque patrisque. 550
dantur equi Teucris Tyrrhena petentibus arua;
ducunt exsortem Aeneae, quem fulua leonis
pellis obit totum praefulgens unguibus aureis.

Fama uolat paruam subito uulgata per urbem
ocius ire equites Tyrrheni ad limina regis. 555
uota metu duplicant matres, propiusque periculo
it timor et maior Martis iam apparet imago.
tum pater Euandrus dextram complexus euntis
haeret inexpletus lacrimans ac talia fatur:
'o mihi praeteritos referat si Iuppiter annos, 560
qualis eram cum primam aciem Praeneste sub ipsa
strai scutorumque incendi uictor acruos
et regem hac Erulum dextra sub Tartara misi,
nascenti cui tris animas Feronia mater
(horrendum dictu) dederat, terna arma mouenda— 565
ter leto sternendus erat; cui tunc tamen omnis
abstulit haec animas dextra et totidem exuit armis:
non ego nunc dulci amplexu diuellerer usquam,
nate, tuo, neque finitimo Mezentius umquam
huic capiti insultans tot ferro saeua dedisset 570
funera, tam multis uiduasset ciuibus urbem.

at uos, o superi, et diuum tu maxime rector
Iuppiter, Arcadii, quaeso, miserescite regis
et patrias audite preces. si numina uestra
incolumem Pallanta mihi, si fata reseruant, 575
si uisurus eum uiuo et uenturus in unum,
uitam oro, patior quemuis durare laborem.
sin aliquem infandum casum, Fortuna, minaris,
nunc, nunc o liceat crudelem abrumpere uitam,
dum curae ambiguae, dum spes incerta futuri, 580
dum te, care puer, mea sola et sera uoluptas,
complexu teneo, grauior neu nuntius auris
uulneret.' haec genitor digressu dicta supremo
fundebat; famuli conlapsum in tecta ferebant.

Iamque adeo exierat portis equitatus apertis 585
Aeneas inter primos et fidus Achates,
inde alii Troiae proceres; ipse agmine Pallas
it medio chlamyde et pictis conspectus in armis,
qualis ubi Oceani perfusus Lucifer unda,
quem Venus ante alios astrorum diligit ignis, 590
extulit os sacrum caelo tenebrasque resoluit.
stant pauidae in muris matres oculisque sequuntur
pulueream nubem et fulgentis aere cateruas.
olli per dumos, qua proxima meta uiarum,
armati tendunt; it clamor, et agmine facto 595
quadripedante putrem sonitu quatit ungula campum.
est ingens gelidum lucus prope Caeritis amnem,
religione patrum late sacer; undique colles
inclusere caui et nigra nemus abiete cingunt.
Siluano fama est ueteres sacrasse Pelasgos, 600
aruorum pecorisque deo, lucumque diemque,
qui primi finis aliquando habuere Latinos.
haud procul hinc Tarcho et Tyrrheni tuta tenebant
castra locis, celsoque omnis de colle uideri
iam poterat legio et latis tendebat in aruis. 605
huc pater Aeneas et bello lecta iuuentus
succedunt, fessique et equos et corpora curant.

At Venus aetherios inter dea candida nimbos
dona ferens aderat; natumque in ualle reducta
ut procul egelido secretum flumine uidit, 610
talibus adfata est dictis seque obtulit ultro:
'en perfecta mei promissa coniugis arte

munera. ne mox aut Laurentis, nate, superbos
aut acrem dubites in proelia poscere Turnum.'
dixit, et amplexus nati Cytherea petiuit, 615
arma sub aduersa posuit radiantia quercu.
ille deae donis et tanto laetus honore
expleri nequit atque oculos per singula uoluit,
miraturque interque manus et bracchia uersat
terribilem cristis galeam flammisque uomentem, 620
fatiferumque ensem, loricam ex aere rigentem,
sanguineam, ingentem, qualis cum caerulea nubes
solis inardescit radiis longeque refulget;
tum leuis ocreas electro auroque recocto,
hastamque et clipei non enarrabile textum. 625
illic res Italas Romanorumque triumphos
haud uatum ignarus uenturique inscius aevi
fecerat ignipotens, illic genus omne futurae
stirpis ab Ascanio pugnataque in ordine bella.
fecerat et uiridi fetam Mauortis in antro 630
procubuisse lupam, geminos huic ubera circum
ludere pendentis pueros et lambere matrem
impauidos, illam tereti ceruice reflexa
mulcere alternos et corpora fingere lingua.
nec procul hinc Romam et raptas sine more Sabinas 635
consessu caueae, magnis Circensibus actis,
addiderat, subitoque nouum consurgere bellum
Romulidis Tatioque seni Curibusque seueris.
post idem inter se posito certamine reges
armati Iouis ante aram paterasque tenentes 640
stabant et caesa iungebant foedera porca.
haud procul inde citae Mettum in diuersa quadrigae
distulerant (at tu dictis, Albane, maneres!),
raptabatque uiri mendacis uiscera Tullus
per siluam, et sparsi rorabant sanguine uepres. 645
nec non Tarquinium eiectum Porsenna iubebat
accipere ingentique urbem obsidione premebat;
Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant.
illum indignanti similem similemque minanti
aspiceres, pontem auderet quia uellere Cocles 650
et fluuium uinclis innaret Cloelia ruptis.
in summo custos Tarpeiae Manlius arcis
stabat pro templo et Capitolia celsa tenebat,
Romuleoque recens horrebat regia culmo.

atque hic auratis uolitans argenteus anser 655
 porticibus Gallos in limine adesse canebat;
 Galli per dumos aderant arcemque tenebant
 defensi tenebris et dono noctis opacae.
 aurea caesaries ollis atque aurea uestis,
 uirgatis lucent sagulis, tum lactea colla 660
 auro innectuntur, duo quisque Alpina coruscant
 gaesa manu, scutis protecti corpora longis.
 hic exsultantis Salios nudosque Lupercos
 lanigerosque apices et lapsa ancilia caelo
 extuderat, castae ducebant sacra per urbem 665
 pilentis matres in mollibus. hinc procul addit
 Tartareas etiam sedes, alta ostia Ditis,
 et scelerum poenas, et te, Catilina, minaci
 pendentem scopulo Furiarumque ora trementem,
 secretosque pios, his dantem iura Catonem. 670
 haec inter tumidi late maris ibat imago
 aurea, sed fluctu spumabant caerulea cano,
 et circum argento clari delphines in orbem
 aequora uerberant caudis aestumque secabant.
 in medio classis aeratas, Actia bella, 675
 cernere erat, totumque instructo Marte uideres
 feruere Leucaten auroque effulgere fluctus.
 hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
 cum patribus populoque, penatibus et magnis dis,
 stans celsa in puppi, geminas cui tempora flammis 680
 laeta uomunt patriumque aperitur uertice sidus.
 parte alia uentis et dis Agrippa secundis
 arduus agmen agens, cui, belli insigne superbum,
 tempora nauali fulgent rostrata corona.
 hinc ope barbarica uariisque Antonius armis, 685
 uictor ab Aurorae populis et litore rubro,
 Aegyptum uirisque Orientis et ultima secum
 Bactra uehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx.
 una omnes ruere ac totum spumare reductis
 conuulsum remis rostrisque tridentibus aequor. 690
 alta petunt; pelago credas innare reuulsas
 Cycladas aut montis concurrere montibus altos,
 tanta mole uiri turritis puppibus instant.
 stuppea flamma manu telisque uolatile ferrum
 spargitur, arua noua Neptunia caede rubescunt. 695
 regina in mediis patrio uocat agmina sistro,

necdum etiam geminos a tergo respicit anguis.
 omnigenumque deum monstra et latrator Anubis
 contra Neptunum et Venerem contraque Mineruam
 tela tenent. saeuit medio in certamine Mauors 700
 caelatus ferro, tristesque ex aethere Dirae,
 et scissa gaudens uadit Discordia palla,
 quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
 Actius haec cernens arcum intendebat Apollo
 desuper; omnis eo terrore Aegyptus et Indi, 705
 omnis Arabs, omnes uertebant terga Sabaei.
 ipsa uidebatur uentis regina uocatis
 uela dare et laxos iam iamque immittere funis.
 illam inter caedes pallentem morte futura
 fecerat ignipotens undis et Iapyge ferri, 710
 contra autem magno maerentem corpore Nilum
 pandentemque sinus et tota ueste uocantem
 caeruleum in gremium latebrosaue flumina uictos.
 at Caesar, triplici inuectus Romana triumpho
 moenia, dis Italis uotum immortale sacrabat, 715
 maxima ter centum totam delubra per urbem.
 laetitia ludisque uiae plausuque fremebant;
 omnibus in templis matrum chorus, omnibus arae;
 ante aras terram caesi strauere iuuenci.
 ipse sedens niueo candentis limine Phoebi 720
 dona recognoscit populorum aptatque superbis
 postibus; incedunt uictae longo ordine gentes,
 quam uariae linguis, habitu tam uestis et armis.
 hic Nomadum genus et discinctos Mulciber Afros,
 hic Lelegas Carasque sagittiferosque Gelonos 725
 finxerat; Euphrates ibat iam mollior undis,
 extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis,
 indomitique Dahae, et pontem indignatus Araxes.

Talia per clipeum Volcani, dona parentis,
 miratur rerumque ignarus imagine gaudet 730
 attollens umero famamque et fata nepotum.

LIBER NONUS

Atque ea diuersa penitus dum parte geruntur,
Irim de caelo misit Saturnia Iuno
audacem ad Turnum. luco tum forte parentis
Pilumni Turnus sacrata ualle sedebat.
ad quem sic roseo Thaumantias ore locuta est: 5
'Turne, quod optanti diuum promittere nemo
auderet, uoluenda dies en attulit ultro.
Aeneas urbe et sociis et classe relicta
sceptra Palatini sedemque petit Euandri.
nec satis: extremas Corythi penetrauit ad urbes 10
Lydorumque manum, collectos armat agrestis.
quid dubitas? nunc tempus equos, nunc poscere currus.
 rumpe moras omnis et turbata arripe castra.'
dixit, et in caelum paribus se sustulit alis
ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum. 15
agnouit iuuenis duplicisque ad sidera palmas
sustulit ac tali fugientem est uoce secutus:
'Iri, decus caeli, quis te mihi nubibus actam
detulit in terras? unde haec tam clara repente
tempestas? medium uideo discedere caelum 20
palantisque polo stellas. sequor omina tanta,
quisquis in arma uocas.' et sic effatus ad undam
processit summoque hausit de gurgite lymphas
multa deos orans, onerauitque aethera uotis.

Iamque omnis campis exercitus ibat apertis 25
diues equum, diues pictai uestis et auri;
Messapus primas acies, postrema coercent
Tyrrhidae iuuenes, medio dux agmine Turnus:
ceu septem surgens sedatis omnibus altus 30
per tacitum Ganges aut pingui flumine Nilus
cum refluit campis et iam se condidit alueo.
hic subitam nigro glomerari puluere nubem
prospiciunt Teucri ac tenebras insurgere campis.
primus ab aduersa conclamat mole Caicus: 35
'quis globus, o ciues, caligine uoluitur atra?
ferte citi ferrum, date tela, ascendite muros,
hostis adest, heia!' ingenti clamore per omnis
condunt se Teucri portas et moenia complent.

namque ita discedens praeceperat optimus armis 40
Aeneas: si qua interea fortuna fuisset,
neu struere auderent aciem neu credere campo;
castra modo et tutos seruarent aggere muros.
ergo etsi conferre manum pudor iraque monstrat,
obiciunt portas tamen et praecepta facessunt, 45
armatique cauis exspectant turribus hostem.

Turnus, ut ante uolans tardum praecesserat agmen
uiginti lectis equitum comitatus et urbi
improvisus adest, maculis quem Thracius albis
portat equus cristaque tegit galea aurea rubra, 50
'ecquis erit mecum, iuuenes, qui primus in hostem—?
en,' ait et iaculum attorquens emittit in auras,
principium pugnae, et campo sese arduus infert.
clamorem excipiunt socii fremituque sequuntur
horrisono; Teucrum mirantur inertia corda, 55
non aequo dare se campo, non obuia ferre
arma uiros, sed castra fouere. huc turbidus atque huc
lustrat equo muros aditumque per auia quaerit.
ac ueluti pleno lupus insidiatus ouili
cum fremit ad caulas uentos perpessus et imbris 60
nocte super media; tuti sub matribus agni
balatum exercent, ille asper et improbus ira
saeuit in absentis; collecta fatigat edendi
ex longo rabies et siccae sanguine fauces:
haud aliter Rutulo muros et castra tuenti 65
ignescunt irae, duris dolor ossibus ardet.
qua temptet ratione aditus, et quae uia clausos
excutiat Teucros uallo atque effundat in aequum?
classem, quae lateri castrorum adiuncta latebat,
aggeribus saeptam circum et fluuialibus undis, 70
inuadit sociosque incendia poscit ouantis
atque manum pinu flagranti feruidus implet.
tum uero incumbunt (urget praesentia Turni),
atque omnis facibus pubes accingitur atris.
diripere focos: piceum fert fumida lumen 75
taeda et commixtam Volcanus ad astra fauillam.

Quis deus, o Musae, tam saeua incendia Teucris
auertit? tantos ratibus quis depulit ignis?
dicite: prisca fides facto, sed fama perennis.
tempore quo primum Phrygia formabat in Ida 80

Aeneas classem et pelagi petere alta parabat,
 ipsa deum fertur genetrix Berecynthia magnum
 uocibus his adfata Iouem: 'da, nate, petenti,
 quod tua cara parens domito te poscit Olympo.
 pinea silua mihi multos dilecta per annos, 85
 lucus in arce fuit summa, quo sacra ferebant,
 nigranti picea trabibusque obscurus acernis.
 has ego Dardanio iuueni, cum classis egeret,
 laeta dedi; nunc sollicitam timor anxius angit.
 solue metus atque hoc precibus sine posse parentem, 90
 ne cursu quassatae ullo neu turbine uenti
 uincantur: prosit nostris in montibus ortas.'
 filius huic contra, torquet qui sidera mundi:
 'o genetrix, quo fata uocas? aut quid petis istis?
 mortaline manu factae immortale carinae 95
 fas habeant? certusque incerta pericula lustret
 Aeneas? cui tanta deo permissa potestas?
 immo, ubi defunctae finem portusque tenebunt
 Ausonios olim, quaecumque euaserit undis
 Dardanumque duces Laurentia uexerit arua, 100
 mortalem eripiam formam magnique iubebo
 aequoris esse deas, qualis Nereia Doto
 et Galatea secant spumantem pectore pontum.'
 dixerat idque ratum Stygii per flumina fratris,
 per pice torrentis atraque uoragine ripas 105
 adnuit, et totum nutu tremefecit Olympum.

Ergo aderat promissa dies et tempora Parcae
 debita complerant, cum Turni iniuria Matrem
 admonuit ratibus sacris depellere taedas.
 hic primum noua lux oculis offulsit et ingens 110
 uisus ab Aurora caelum transcurrere nimbus
 Idaeique chori; tum uox horrenda per auras
 excidit et Troum Rutulorumque agmina complet:
 'ne trepidate meas, Teucrici, defendere nauis
 neue armate manus; maria ante exurere Turno 115
 quam sacras dabitur pinus. uos ite solutae,
 ite deae pelagi; genetrix iubet.' et sua quaeque
 continuo puppes abrumpunt uincula ripis
 delphinumque modo demersis aequora rostris
 ima petunt. hinc uirgineae (mirabile monstrum) 120
 reddunt se totidem facies pontoque feruntur. 122

Obstipuere animis Rutuli, conterritus ipse
 turbatis Messapus equis, cunctatur et amnis
 rauca sonans reuocatque pedem Tiberinus ab alto. 125
 at non audaci Turno fiducia cessit;
 ultro animos tollit dictis atque increpat ultro:
 "Troianos haec monstra petunt, his Iuppiter ipse
 auxilium solitum eripuit: non tela neque ignis
 exspectant Rutulos. ergo maria inuia Teucris, 130
 nec spes ulla fugae: rerum pars altera adempta est,
 terra autem in nostris manibus, tot milia gentes
 arma ferunt Italiae. nil me fatalia terrent,
 si qua Phryges prae se iactant, responsa deorum;
 sat fatis Venerique datum, tetigere quod arua 135
 fertilis Ausoniae Troes. sunt et mea contra
 fata mihi, ferro sceleratam exscindere gentem
 coniuge praerepta; nec solos tangit Atridas
 iste dolor, solisque licet capere arma Mycenis.
 "sed periisse semel satis est": peccare fuisset 140
 ante satis, penitus modo non genus omne perosos
 femineum. quibus haec medii fiducia ualli
 fossarumque morae, leti discrimina parua,
 dant animos; at non uiderunt moenia Troiae
 Neptuni fabricata manu considerare in ignis? 145
 sed uos, o lecti, ferro qui scindere uallum
 apparat et mecum inuadit trepidantia castra?
 non armis mihi Volcani, non mille carinis
 est opus in Teucros. addant se protinus omnes
 Etrusci socios. tenebras et inertia furta 150
 Palladii caesis late custodibus arcis
 ne timeant, nec equi caeca condemur in aluo:
 luce palam certum est igni circumdare muros.
 haud sibi cum Danais rem faxo et pube Pelasga
 esse ferant, decimum quos distulit Hector in annum. 155
 nunc adeo, melior quoniam pars acta diei,
 quod superest, laeti bene gestis corpora rebus
 procurate, uiri, et pugnam sperate parari.'
 interea uigilum excubiis obsidere portas
 cura datur Messapo et moenia cingere flammis. 160
 bis septem Rutuli muros qui milite seruent
 delecti, ast illos centeni quemque sequuntur
 purpurei cristis iuuenes auroque corusci.
 discurrunt uariantque uices, fusique per herbam

indulgent uino et uertunt crateras aenos. 165
 conlucent ignes, noctem custodia ducit
 insomnem ludo.

Haec super e uallo prospectant Troes et armis
 alta tenent, nec non trepidi formidine portas
 explorant pontisque et propugnacula iungunt, 170
 tela gerunt. instat Mnestheus acerque Serestus,
 quos pater Aeneas, si quando aduersa uocarent,
 rectores iuuenum et rerum dedit esse magistros.
 omnis per muros legio sortita periculum
 excubat exercetque uices, quod cuique tuendum est. 175

Nisus erat portae custos, acerrimus armis,
 Hyrtacides, comitem Aeneae quem miserat Ida
 uenatrix iaculo celerem leuibusque sagittis,
 et iuxta comes Euryalus, quo pulchrior alter
 non fuit Aeneadum Troiana neque induit arma, 180
 ora puer prima signans intonsa iuuenta.
 his amor unus erat pariterque in bella ruebant;
 tum quoque communi portam statione tenebant.
 Nisus ait: 'dine hunc ardorem mentibus addunt,
 Euryale, an sua cuique deus fit dira cupido? 185
 aut pugnam aut aliquid iamdudum inuadere magnum
 mens agitat mihi, nec placida contenta quiete est.
 cernis quae Rutulos habeat fiducia rerum:
 lumina rara micant, somno uinoque soluti
 procubuere, silent late loca. percipe porro 190
 quid dubitem et quae nunc animo sententia surgat.
 Aenean acciri omnes, populusque patresque,
 exposcunt, mittique uiros qui certa reportent.
 si tibi quae posco promittunt (nam mihi facti
 fama sat est), tumulo uideor reperire sub illo 195
 posse uiam ad muros et moenia Pallantea.'
 obstipuit magno laudum percussus amore
 Euryalus, simul his ardentem adfatur amicum:
 'mene igitur socium summis adiungere rebus,
 Nise, fugis? solum te in tanta pericula mittam? 200
 non ita me genitor, bellis adsuetus Opheltes,
 Argolicum terrorem inter Troiaeque labores
 sublatum erudiit, nec tecum talia gessi
 magnanimum Aenean et fata extrema secutus:
 est hic, est animus lucis contemptor et istum 205

qui uita bene credat emi, quo tendis, honorem.'
 Nisus ad haec: 'equidem de te nil tale uerebar,
 nec fas; non ita me referat tibi magnus ouantem
 Iuppiter aut quicumque oculis haec aspicit aequis.
 sed si quis (quae multa uides discrimine tali) 210
 si quis in aduersum rapiat casusue deusue,
 te superesse uelim, tua uita dignior aetas.
 sit qui me raptum pugna pretioe redemptum
 mandat humo, solita aut si qua id Fortuna uetabit,
 absenti ferat inferias decoretque sepulcro. 215
 neu matri miserae tanti sim causa doloris,
 quae te sola, puer, multis e matribus ausa
 persequitur, magni nec moenia curat Acestae.'
 ille autem: 'causas nequiquam nectis inanis
 nec mea iam mutata loco sententia cedit. 220
 acceleremus' ait, uigiles simul excitat. illi
 succedunt seruantque uices; statione relictā
 ipse comes Niso graditur regemque requirunt.

Cetera per terras omnis animalia somno
 laxabant curas et corda oblita laborum: 225
 ductores Teucrum primi, delecta iuuentus,
 consilium summis regni de rebus habebant,
 quid facerent quisue Aeneae iam nuntius esset.
 stant longis adnixa hastis et scuta tenentes
 castrorum et campi medio. tum Nisus et una 230
 Euryalus confestim alacres admittier orant:
 rem magnam pretiumque morae fore. primus Iulus
 accepit trepidos ac Nisum dicere iussit.
 tum sic Hyrtacides: 'audite o mentibus aequis
 Aeneadae, neue haec nostris spectentur ab annis 235
 quae ferimus. Rutuli somno uinoque soluti
 conticuere. locum insidiis conspeximus ipsi,
 qui patet in biuio portae quae proxima ponto.
 interrupti ignes aterque ad sidera fumus
 erigitur. si fortuna permittitis uti 240
 quaesitum Aenean et moenia Pallantea,
 mox hic cum spoliis ingenti caede peracta
 adfore cernetis. nec nos uia fallit euntis:
 uidimus obscuris primam sub uallibus urbem
 uenatu adsiduo et totum cognouimus amnem.' 245
 hic annis grauis atque animi maturus Aletes:

'di patrii, quorum semper sub numine Troia est,
non tamen omnino Teucros delere paratis,
cum talis animos iuuenum et tam certa tulistis
pectora.' sic memorans umeros dextrasque tenebat 250
amborum et uultum lacrimis atque ora rigabat.
'quae uobis, quae digna, uiri, pro laudibus istis
praemia posse rear solui? pulcherrima primum
di moresque dabunt uestri: tum cetera reddet
actutum pius Aeneas atque integer aeui 255
Ascanius meriti tanti non immemor umquam.'
'immo ego uos, cui sola salus genitore reducto,'
excipit Ascanius 'per magnos, Nise, penatis
Assaracique larem et canae penetralia Vestae
obtestor, quaecumque mihi fortuna fidesque est, 260
in uestris pono gremiis. reuocate parentem,
reddite conspectum; nihil illo triste recepto.
bina dabo argento perfecta atque aspera signis
pocula, deuicta genitor quae cepit Arisba,
et tripodas geminos, auri duo magna talenta, 265
cratera antiquum quem dat Sidonia Dido.
si uero capere Italiam sceptrisque potiri
contigerit uictori et praedae dicere sortem,
uidisti, quo Turnus equo, quibus ibat in armis
aureus; ipsum illum, clipeum cristasque rubentis 270
excipiam sorti, iam nunc tua praemia, Nise.
praeterea bis sex genitor lectissima matrum
corpora captiuosque dabit suaque omnibus arma,
insuper his campi quod rex habet ipse Latinus.
te uero, mea quem spatiis propioribus aetas 275
insequitur, uenerande puer, iam pectore toto
accipio et comitem casus complector in omnis.
nulla meis sine te quaeretur gloria rebus:
seu pacem seu bella geram, tibi maxima rerum
uerborumque fides.' contra quem talia fatur 280
Euryalus: 'me nulla dies tam fortibus ausis
dissimilem arguerit; tantum fortuna secunda
haud aduersa cadat. sed te super omnia dona
unum oro: genetrix Priami de gente uetusta
est mihi, quam miseram tenuit non Ilia tellus 285
mecum excedentem, non moenia regis Acestae.
hanc ego nunc ignaram huius quodcumque pericli
inque salutatam linquo (nox et tua testis

dextera), quod nequeam lacrimas perferre parentis.
 at tu, oro, solare inopem et succurre relictæ. 290
 hanc sine me spem ferre tui, audentior ibo
 in casus omnis.' percussa mente dedere
 Dardanidæ lacrimas, ante omnis pulcher Iulus,
 atque animum patriæ strinxit pietatis imago.
 tum sic effatur: 295
 'sponde digna tuis ingentibus omnia coeptis.
 namque erit ista mihi genetrix nomenque Creusæ
 solum defuerit, nec partum gratia talem
 parua manet. casus factum quicumque sequentur,
 per caput hoc iuro, per quod pater ante solebat: 300
 quæ tibi polliceor reduci rebusque secundis,
 hæc eadem matrique tuæ generique manebunt.'
 sic ait inlacrimans; uero simul exiit ense
 auratum, mira quem fecerat arte Lycaon
 Cnosius atque habilem uagina aptarat eburna. 305
 dat Niso Mnestheus pellem horrentisque leonis
 exuuias, galeam fidus permutat Aletes.
 protinus armati incedunt; quos omnis euntis
 primorum manus ad portas, iuuenumque senumque,
 prosequitur uotis. nec non et pulcher Iulus, 310
 ante annos animumque gerens curamque uirilem,
 multa patri mandata dabat portanda; sed auræ
 omnia discerpunt et nubibus inrita donant.

Egressi superant fossas noctisque per umbram
 castra inimica petunt, multis tamen ante futuri 315
 exitio. passim somno uinoque per herbam
 corpora fusa uident, arrectos litore currus,
 inter lora rotasque uiros, simul arma iacere,
 uina simul. prior Hyrtacides sic ore locutus:
 'Euryale, audendum dextra: nunc ipsa uocat res. 320
 hac iter est. tu, ne qua manus se attollere nobis
 a tergo possit, custodi et consule longe;
 hæc ego uasta dabo et lato te limite ducam.'
 sic memorat uocemque premit, simul ense superbum
 Rhamnetem adgreditur, qui forte tapetibus altis 325
 exstructus toto proflabat pectore somnum,
 rex idem et regi Turno gratissimus augur,
 sed non augurio potuit depellere pestem.
 tris iuxta famulos temere inter tela iacentis

armigerumque Remi premit aurigamque sub ipsis 330
 nactus equis ferroque secat pendentia colla.
 tum caput ipsi aufert domino truncumque relinquit
 sanguine singultantem; atro tepefacta cruore
 terra torique madent. nec non Lamyrumque Lamumque
 et iuuenem Serranum, illa qui plurima nocte 335
 luserat, insignis facie, multoque iacebat
 membra deo uictus—felix, si protinus illum
 aequasset nocti ludum in lucemque tulisset:
 impastus ceu plena leo per ouilia turbans
 (suadet enim uesana fames) manditque trahitque 340
 molle pecus mutumque metu, fremit ore cruento.
 nec minor Euryali caedes; incensus et ipse
 perfurit ac multam in medio sine nomine plebem,
 Fadumque Herbesumque subit Rhoetumque Abarimque
 ignaros; Rhoetum uigilantem et cuncta uidentem, 345
 sed magnum metuens se post cratera tegebat.
 pectore in aduerso totum cui comminus ense
 condidit adsurgenti et multa morte recepit.
 purpuream uomit ille animam et cum sanguine mixta
 uina refert moriens, hic furto feruidus instat. 350
 iamque ad Messapi socios tendebat; ibi ignem
 deficere extremum et religatos rite uidebat
 carpere gramen equos, breuiter cum talia Nisus
 (sensit enim nimia caede atque cupidine ferri)
 'absistamus' ait, 'nam lux inimica propinquat. 355
 poenarum exhaustum satis est, uia facta per hostis.'
 multa uirum solido argento perfecta relinquunt
 armaque craterasque simul pulchrosque tapetas.
 Euryalus phaleras Rhamnetis et aurea bullis
 cingula, Tiburti Remulo ditissimus olim 360
 quae mittit dona, hospitio cum iungeret absens,
 Caedicus; ille suo moriens dat habere nepoti;
 post mortem bello Rutuli pugnaque potiti:
 haec rapit atque umeris nequiquam fortibus aptat.
 tum galeam Messapi habilem cristisque decoram 365
 induit. excedunt castris et tuta capessunt.

Interea praemissi equites ex urbe Latina,
 cetera dum legio campis instructa moratur,
 ibant et Turno regi responsa ferebant,
 ter centum, scutati omnes, Volcente magistro. 370

iamque propinquabant castris murosque subibant
 cum procul hos laeuo flectentis limite cernunt,
 et galea Euryalum sublustri noctis in umbra
 prodidit immemorem radiisque aduersa refulsit.
 haud temere est uisum. conclamat ab agmine Volcens: 375
 'state, uiri. quae causa uiae? quiue estis in armis?
 quoue tenetis iter?' nihil illi tendere contra,
 sed celerare fugam in siluas et fidere nocti.
 obiciunt equites sese ad diuortia nota
 hinc atque hinc, omnemque aditum custode coronant. 380
 silua fuit late dumis atque ilice nigra
 horrida, quam densi complebant undique sentes;
 rara per occultos lucebat semita callis.
 Euryalum tenebrae ramorum onerosaque praeda
 impediunt, fallitque timor regione uiarum. 385
 Nisus abit; iamque imprudens euaserat hostis
 atque locos qui post Albae de nomine dicti
 Albani (tum rex stabula alta Latinus habebat),
 ut stetit et frustra absentem respexit amicum:
 'Euryale infelix, qua te regione reliqui? 390
 quae sequar?' rursus perplexum iter omne reuoluens
 fallacis siluae simul et uestigia retro
 obseruata legit dumisque silentibus errat.
 audit equos, audit strepitus et signa sequentum;
 nec longum in medio tempus, cum clamor ad auris 395
 peruenit ac uidet Euryalum, quem iam manus omnis
 fraude loci et noctis, subito turbante tumultu,
 oppressum rapit et conantem plurima frustra.
 quid faciat? qua ui iuuenem, quibus audeat armis
 eripere? an sese medios moriturus in enses 400
 inferat et pulchram properet per uulnera mortem?
 ocius adducto torquet hastile lacerto
 suspiciens altam Lunam et sic uoce precatur:
 'tu, dea, tu praesens nostro succurre labori,
 astrorum decus et nemorum Latonia custos. 405
 si qua tuis umquam pro me pater Hyrtacus aris
 dona tulit, si qua ipse meis uenatibus auxi
 suspendiue tholo aut sacra ad fastigia fixi,
 hunc sine me turbare globum et rege tela per auras.'
 dixerat et toto conixus corpore ferrum 410
 conicit. hasta uolans noctis diuerberat umbras
 et uenit auersi in tergum Sulmonis ibique

frangitur, ac fisso transit praecordia ligno.
 uoluitur ille uomens calidum de pectore flumen
 frigidus et longis singultibus ilia pulsat. 415
 diuersi circumspiciunt. hoc acrior idem
 ecce aliud summa telum librabat ab aure.
 dum trepidant, it hasta Tago per tempus utrumque
 stridens traiectoque haesit tepefacta cerebro.
 saeuit atrox Volcens nec teli conspicit usquam 420
 auctorem nec quo se ardens immittere possit.
 'tu tamen interea calido mihi sanguine poenas
 persolues amborum' inquit; simul ense recluso
 ibat in Euryalum. tum uero exterritus, amens,
 conclamat Nisus nec se celare tenebris 425
 amplius aut tantum potuit perferre dolorem:
 'me, me, adsum qui feci, in me conuertite ferrum,
 o Rutuli! mea fraus omnis, nihil iste nec ausus
 nec potuit; caelum hoc et conscia sidera testor;
 tantum infelicem nimium dilexit amicum.' 430
 talia dicta dabat, sed uiribus ensis adactus
 transadigit costas et candida pectora rumpit.
 uoluitur Euryalus leto, pulchrosque per artus
 it cruor inque umeros ceruix conlapsa recumbit:
 purpureus ueluti cum flos succisus aratro 435
 languescit moriens, lassoue papauera collo
 demisere caput pluuiam cum forte grauantur.
 at Nisus ruit in medios solumque per omnis
 Volcentem petit, in solo Volcente moratur.
 quem circum glomerati hostes hinc comminus atque hinc 440
 proturbant. instat non setius ac rotat ensem
 fulmineum, donec Rutuli clamantis in ore
 condidit aduerso et moriens animam abstulit hosti.
 tum super exanimum sese proiecit amicum
 confossus, placidaque ibi demum morte quieuit. 445

Fortunati ambo! si quid mea carmina possunt,
 nulla dies umquam memori uos eximet aeuo,
 dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum
 accolet imperiumque pater Romanus habebit.

Victores praeda Rutuli spoliisque potiti 450
 Volcentem exanimum flentes in castra ferebant.
 nec minor in castris luctus Rhamneta reperto
 exsanguis et primis una tot caede peremptis,

Serranoque Numaque. ingens concursus ad ipsa
corpora seminecisque uiros, tepidaque recentem 455
caede locum et pleno spumantis sanguine riuos.
agnoscunt spolia inter se galeamque nitentem
Messapi et multo phaleras sudore receptas.

Et iam prima nouo spargebat lumine terras
Tithoni croceum linquens Aurora cubile. 460
iam sole infuso, iam rebus luce relectis
Turnus in arma uiros armis circumdatus ipse
suscitat: aeratasque acies in proelia cogunt,
quisque suos, uariisque acuunt rumoribus iras.
quin ipsa arrectis (uisu miserabile) in hastis 465
praefigunt capita et multo clamore sequuntur
Euryali et Nisi.

Aeneadae duri murorum in parte sinistra
opposuere aciem (nam dextera cingitur amni),
ingentisque tenent fossas et turribus altis 470
stant maesti; simul ora uirum praefixa mouebant
nota nimis miseris atroque fluentia tabo.

Interea pauidam uolitans pennata per urbem
nuntia Fama ruit matrisque adlabitur auris
Euryali. at subitus miserae calor ossa reliquit, 475
excussi manibus radii reuolutaque pensa.
euolat infelix et femineo ululatu
scissa comam muros amens atque agmina cursu
prima petit, non illa uirum, non illa pericli
telorumque memor, caelum dehinc questibus implet: 480
'hunc ego te, Euryale, aspicio? tune ille senectae
sera meae requies, potuisti linqere solam,
crudelis? nec te sub tanta pericula missum
adfari extremum miserae data copia matri?
heu, terra ignota canibus data praeda Latinis 485
alitibusque iaces! nec te tua funere mater
produxi pressius oculos aut uulnera laui,
ueste tegens tibi quam noctes festina diesque
urgebam, et tela curas solabar anilis.
quo sequar? aut quae nunc artus auulsaque membra 490
et funus lacerum tellus habet? hoc mihi de te,
nate, refers? hoc sum terraque marique secuta?
figite me, si qua est pietas, in me omnia tela
conicite, o Rutuli, me primam absumite ferro;

aut tu, magne pater diuum, miserere, tuoque 495
inuisum hoc detrude caput sub Tartara telo,
quando aliter nequeo crudelem abrumpere uitam.
hoc fletu concussi animi, maestusque per omnis
it gemitus, torpent infractae ad proelia uires.
illam incendentes luctus Idaeus et Actor 500
Ilionei monitu et multum lacrimantis Iuli
corripiunt interque manus sub tecta reponunt.

At tuba terribilem sonitum procul aere canoro
increpuit, sequitur clamor caelumque remugit.
accelerant acta pariter testudine Volsci 505
et fossas implere parant ac uellere uallum;
quaerunt pars aditum et scalis ascendere muros,
qua rara est acies interlucetque corona
non tam spissa uiris. telorum effundere contra
omne genus Teucris ac duris detrudere contis, 510
adsueti longo muros defendere bello.
saxa quoque infesto uoluebant pondere, si qua
possent tectam aciem perrumpere, cum tamen omnis
ferre iuuat subter densa testudine casus.
nec iam sufficiunt. nam qua globus imminet ingens, 515
immanem Teucris molem uoluuntque ruuntque,
quae strauit Rutulos late armorumque resoluit
tegmina. nec curant caeco contendere Marte
amplius audaces Rutuli, sed pellere uallo
missilibus certant. 520
parte alia horrendus uisu quassabat Etruscam
pinum et fumiferos infert Mezentius ignis;
at Messapus equum domitor, Neptunia proles,
rescindit uallum et scalas in moenia poscit.

Vos, o Calliope, precor, aspirate canenti 525
quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus
ediderit, quem quisque uirum demiserit Orco,
et mecum ingentis oras euoluite belli.

Turris erat uasto suspectu et pontibus altis, 530
opportuna loco, summis quam uiribus omnes
expugnare Itali summaque euertere opum ui
certabant, Troes contra defendere saxis
perque cauas densi tela intorquere fenestras.
princeps ardentem coniecit lampada Turnus 535

et flammam adfixit lateri, quae plurima uento
 corripuit tabulas et postibus haesit adesis.
 turbati trepidare intus frustraue malorum
 uelle fugam. dum se glomerant retroque residunt
 in partem quae peste caret, tum pondere turris 540
 procubuit subito et caelum tonat omne fragore.
 semineces ad terram immani mole secuta
 confixique suis telis et pectora duro
 transfossi ligno ueniunt. uix unus Helenor
 et Lycus elapsi; quorum primaueus Helenor, 545
 Maeonio regi quem serua Licymnia furtim
 sustulerat uetitisque ad Troiam miserat armis,
 ense leuis nudo parmaue inglorius alba.
 isque ubi se Turni media inter milia uidit,
 hinc acies atque hinc acies astare Latinas, 550
 ut fera, quae densa uenantum saepta corona
 contra tela furit seseque haud nescia morti
 inicit et saltu supra uenabula fertur—
 haud aliter iuuenis medios moriturus in hostis
 inruit et qua tela uidet densissima tendit. 555
 at pedibus longe melior Lycus inter et hostis
 inter et arma fuga muros tenet, altaue certat
 prendere tecta manu sociumque attingere dextras.
 quem Turnus pariter cursu teloque secutus
 increpat his uictor: 'nostrasne euadere, demens, 560
 sperasti te posse manus?' simul arripit ipsum
 pendentem et magna muri cum parte reuellit:
 qualis ubi aut leporem aut candenti corpore cycnum
 sustulit alta petens pedibus Iouis armiger uncis,
 quaesitum aut matri multis balatibus agnum 565
 Martius a stabulis rapuit lupo. undique clamor
 tollitur: inuadunt et fossas aggere complent,
 ardentis taedas alii ad fastigia iactant.
 Ilioneus saxo atque ingenti fragmine montis
 Lucetium portae subeuntem ignisque ferentem, 570
 Emathiona Liger, Corynaeum sternit Asilas,
 hic iaculo bonus, hic longe fallente sagitta,
 Ortygium Caeneus, uictorem Caenea Turnus,
 Turnus Ityn Cloniumque, Dioxippum Promolumque
 et Sagarim et summis stantem pro turribus Idan, 575
 Priuernum Capys. hunc primo leuis hasta Themillae
 strinxerat, ille manum proiecto tegmine demens

ad uulnus tulit; ergo alis adlapsa sagitta
 et laeuo infixata est alte lateri, abditaque intus
 spiramenta animae letali uulnere rupit. 580
 stabat in egregiis Arcentis filius armis
 pictus acu chlamydem et ferrugine clarus Hibera,
 insignis facie, genitor quem miserat Arcens
 eductum Martis luco Symaethia circum
 flumina, pinguis ubi et placabilis ara Palici: 585
 stridentem fundam positus Mezentius hastis
 ipse ter adducta circum caput egit habena
 et media aduersi liquefacto tempora plumbo
 diffidit ac multa porrectum extendit harena.

Tum primum bello celerem intendisse sagittam 590
 dicitur ante feras solitus terrere fugacis
 Ascanius, fortemque manu fudisse Numanum,
 cui Remulo cognomen erat, Turnique minorem
 germanam nuper thalamo sociatus habebat.

is primam ante aciem digna atque indigna relatu 595
 uociferans tumidusque nouo praecordia regno
 ibat et ingentem sese clamore ferebat:
 'non pudet obsidione iterum ualloque teneri,
 bis capti Phryges, et morti praetendere muros?
 en qui nostra sibi bello conubia poscunt! 600
 quis deus Italiam, quae uos dementia adegit?
 non hic Atridae nec fandi fector Vlixes:
 durum a stirpe genus natos ad flumina primum
 deferimus saeueque gelu duramus et undis;
 uenatu inuigilant pueri siluasque fatigant, 605
 flectere ludus equos et spicula tendere cornu.
 at patiens operum paruoque adsueta iuuentus
 aut rastris terram domat aut quatit oppida bello.
 omne aeuum ferro teritur, uersaque iuuentum
 terga fatigamus hasta, nec tarda senectus 610
 debilitat uiris animi mutatque uigorem:
 canitiem galea premimus, semperque recentis
 comportare iuuat praedas et uiuere raptis.
 uobis picta croco et fulgenti murice uestis,
 desidia cordi, iuuat indulgere choreis, 615
 et tunicae manicas et habent redimicula mitrae.
 o uere Phrygiae, neque enim Phryges, ite per alta
 Dindyma, ubi adsuetis biforem dat tibia cantum.

tympana uos buxusque uocat Berecyntia Matris
Idaeae; sinite arma uiris et cedite ferro.' 620

Talia iactantem dictis ac dira canentem
non tulit Ascanius, neruoque obuersus equino
contendit telum diuersaque bracchia ducens
constitit, ante Iouem supplex per uota precatus:
'Iuppiter omnipotens, audacibus adnue coeptis. 625

ipse tibi ad tua templa feram sollemnia dona,
et statuam ante aras aurata fronte iuuenicum
candentem pariterque caput cum matre ferentem,
iam cornu petat et pedibus qui spargat harenam.'
audiit et caeli genitor de parte serena 630

intonuit laeuum, sonat una fatifer arcus.
effugit horrendum stridens adducta sagitta
perque caput Remuli uenit et caua tempora ferro
traicit. 'i, uerbis uirtutem include superbis!
bis capti Phryges haec Rutulis responsa remittunt': 635
hoc tantum Ascanius. Teucri clamore sequuntur
laetitiaque fremunt animosque ad sidera tollunt.

Aetheria tum forte plaga crinitus Apollo
desuper Ausonias acies urbemque uidebat
nube sedens, atque his uictorem adfatur Iulum: 640

'macte noua uirtute, puer, sic itur ad astra,
dis genite et geniture deos. iure omnia bella
gente sub Assaraci fato uentura resident,
nec te Troia capit.' simul haec effatus ab alto
aethere se mittit, spirantis dimouet auras 645

Ascaniumque petit; forma tum uertitur oris
antiquum in Buten. hic Dardanio Anchisae
armiger ante fuit fidusque ad limina custos;
tum comitem Ascanio pater addidit. ibat Apollo
omnia longaeuo similis uocemque coloremque 650

et crinis albos et saeua sonoribus arma,
atque his ardentem dictis adfatur Iulum:
'sit satis, Aenide, telis impune Numanum
oppetiisse tuis. primam hanc tibi magnus Apollo
concedit laudem et paribus non inuidet armis; 655

cetera parce, puer, bello.' sic orsus Apollo
mortalis medio aspectus sermone reliquit
et procul in tenuem ex oculis euanuit auram.
agnouere deum proceres diuinaque tela

Dardanidae pharetramque fuga sensere sonantem. 660
 ergo auidum pugnae dictis ac numine Phoebi
 Ascanium prohibent, ipsi in certamina rursus
 succedunt animasque in aperta pericula mittunt.
 it clamor totis per propugnacula muris,
 intendunt acris arcus amentaque torquent. 665
 sternitur omne solum telis, tum scuta cauaeque
 dant sonitum flictu galeae, pugna aspera surgit:
 quantus ab occasu ueniens pluuiialibus Haedis
 uerberat imber humum, quam multa grandine nimbi
 in uada praecipitant, cum Iuppiter horridus Austris 670
 torquet aquosam hiemem et caelo caua nubila rumpit.

Pandarus et Bitias, Ideao Alcanore creti,
 quos Iouis eduxit luco siluestris Iaera
 abietibus iuuenes patriis et montibus aequos,
 portam, quae ducis imperio commissa, recludunt 675
 freti armis, ultroque inuitant moenibus hostem.
 ipsi intus dextra ac laeua pro turribus astant
 armati ferro et cristis capita alta corusci:
 quales aeriae liquentia flumina circum
 siue Padi ripis Athesim seu propter amoenum 680
 consurgunt geminae quercus intonsaque caelo
 attollunt capita et sublimi uertice nutant.
 inrumpunt aditus Rutuli ut uidere patentis:
 continuo Quercens et pulcher Aquiculus armis
 et praeceps animi Tmarus et Mauortius Haemon 685
 agminibus totis aut uersi terga dedere
 aut ipso portae posuere in limine uitam.
 tum magis increscunt animis discordibus irae,
 et iam collecti Troes glomerantur eodem
 et conferre manum et procurrere longius audent. 690

Ductori Turno diuersa in parte furenti
 turbantique uiros perfertur nuntius, hostem
 feruere caede noua et portas praebere patentis.
 deserit inceptum atque immani concitus ira
 Dardaniam ruit ad portam fratresque superbos. 695
 et primum Antiphaten (is enim se primus agebat),
 Thebana de matre nothum Sarpedonis alti,
 coniecto sternit iaculo: uolat Itala cornus
 aera per tenerum stomachoque infixam sub altum
 pectus abit; reddit specus atri uulneris undam 700

spumantem, et fixo ferrum in pulmone tepescit.
tum Meropem atque Erymanta manu, tum sternit Aphidnum,
tum Bitian ardentem oculis animisque frementem,
non iaculo (neque enim iaculo uitam ille dedisset),
sed magnum stridens contorta phalarica uenit 705
fulminis acta modo, quam nec duo taurea terga
nec duplici squama lorica fidelis et auro
sustinuit; conlapsa ruunt immania membra,
dat tellus gemitum et clipeum super intonat ingens.
talis in Euboico Baiarum litore quondam 710
saxea pila cadit, magnis quam molibus ante
constructam ponto iaciunt, sic illa ruinam
prona trahit penitusque uadis inlisa recumbit;
miscent se maria et nigrae attolluntur harenae,
tum sonitu Prochyta alta tremit durumque cubile 715
Inarime Iouis imperiis imposta Typhoeo.

Hic Mars armipotens animum uirisque Latinis
addidit et stimulos acris sub pectore uertit,
immisitque Fugam Teucris atrumque Timorem.
undique conueniunt, quoniam data copia pugnae, 720
bellatorque animo deus incidit.
Pandarus, ut fuso germanum corpore cernit
et quo sit fortuna loco, qui casus agat res,
portam ui multa conuerso cardine torquet
obnixus latis umeris, multosque suorum 725
moenibus exclusos duro in certamine linquit;
ast alios secum includit recipitque ruentis,
demens, qui Rutulum in medio non agmine regem
uiderit inrumpentem ultroque incluserit urbi,
immanem ueluti pecora inter inertia tigrim. 730
continuo noua lux oculis effulsit et arma
horrendum sonuere, tremunt in uertice cristae
sanguineae clipeoque micantia fulmina mittit.
agnoscunt faciem inuisam atque immania membra
turbati subito Aeneadae. tum Pandarus ingens 735
emicat et mortis fraternae feruidus ira
effatur: 'non haec dotalis regia Amatae,
nec muris cohibet patriis media Ardea Turnum.
castra inimica uides, nulla hinc exire potestas.'
olli subridens sedato pectore Turnus: 740
'incipere, si qua animo uirtus, et consere dextram,

hic etiam inuentum Priamo narrabis Achillem.'
dixerat. ille rudem nodis et cortice crudo
intorquet summis adnexus uiribus hastam;
exceperae aerae, uulnus Saturnia Iuno 745
detorsit ueniens, portaeque infigitur hasta.
'at non hoc telum, mea quod ui dextera uersat,
effugies, neque enim is teli nec uulneris auctor':
sic ait, et sublatum alte consurgit in ensem
et mediam ferro gemina inter tempora frontem 750
diuidit impubisque immani uulnere malas.
fit sonus, ingenti concussa est pondere tellus;
conlapsos artus atque arma cruenta cerebro
sternit humi moriens, atque illi partibus aequis
huc caput atque illuc umero ex utroque pependit. 755

Diffugiunt uersi trepida formidine Troes,
et si continuo uictorem ea cura subisset,
rumpere claustra manu sociosque immittere portis,
ultimus ille dies bello gentique fuisset.
sed furor ardentem caedisque insana cupido 760
egit in aduersos.
principio Phalerim et succiso poplite Gygen
excipit, hinc raptas fugientibus ingerit hastas
in tergo, Iuno uiris animumque ministrat.
addit Halyn comitem et confixa Phegea parma, 765
ignaros deinde in muris Martemque cientis
Alcandrumque Haliumque Noemonaque Prytanimque.
Lyncea tendentem contra sociosque uocantem
uibranti gladio conixus ab aggere dexter
occupat, huic uno deiectum cominus ictu 770
cum galea longe iacuit caput. inde ferarum
uastatorem Amycum, quo non felicitior alter
unguere tela manu ferrumque armare ueneno,
et Clytium Aeoliden et amicum Crethea Muisis,
Crethea Musarum comitem, cui carmina semper 775
et citharae cordi numerosque intendere neruis,
semper equos atque arma uirum pugnasque canebat.

Tandem ductores audita caede suorum
conueniunt Teucris, Mnestheus acerque Serestus,
palantisque uident socios hostemque receptum. 780
et Mnestheus: 'quo deinde fugam, quo tenditis?' inquit.
'quos alios muros, quaeue ultra moenia habetis?'

unus homo et uestris, o ciues, undique saeptus
 aggeribus tantas strages impune per urbem
 ediderit? iuuenum primos tot miserit Orco? 785
 non infelicis patriae ueterumque deorum
 et magni Aeneae, segnes, miseretque pudetque?'
 talibus accensi firmantur et agmine denso
 consistunt. Turnus paulatim excedere pugna
 et fluuium petere ac partem quae cingitur unda. 790
 acrius hoc Teucris clamore incumbere magno
 et glomerare manum, ceu saeuum turba leonem
 cum telis premit infensis; at territus ille,
 asper, acerba tuens, retro redit et neque terga
 ira dare aut uirtus patitur, nec tendere contra 795
 ille quidem hoc cupiens potis est per tela uirosque.
 haud aliter retro dubius uestigia Turnus
 impropere refert et mens exaestuat ira.
 quin etiam bis tum medios inuaserat hostis,
 bis confusa fuga per muros agmina uertit; 800
 sed manus e castris propere coit omnis in unum
 nec contra uiris audet Saturnia Iuno
 sufficere; aeriam caelo nam Iuppiter Irim
 demisit germanae haud mollia iussa ferentem,
 ni Turnus cedat Teucrorum moenibus altis. 805
 ergo nec clipeo iuuenis subsistere tantum
 nec dextra ualet, iniectis sic undique telis
 obruitur. strepit adsiduo caua tempora circum
 tinnitu galea et saxis solida aera fatiscunt
 discussaeque iubae, capiti nec sufficit umbo 810
 ictibus; ingeminant hastis et Troes et ipse
 fulmineus Mnestheus. tum toto corpore sudor
 liquitur et piceum (nec respirare potestas)
 flumen agit, fessos quatit aeger anhelitus artus.
 tum demum praeceps saltu sese omnibus armis 815
 in fluuium dedit. ille suo cum gurgite flauo
 accepit uenientem ac mollibus extulit undis
 et laetum sociis abluta caede remisit.

LIBER DECIMUS

Panditur interea domus omnipotentis Olympi
conciliumque uocat diuum pater atque hominum rex
sideream in sedem, terras unde arduus omnis
castraque Dardanidum aspectat populosque Latinos.
considunt tectis bipatientibus, incipit ipse: 5
'caelicolae magni, quianam sententia uobis
uersa retro tantumque animis certatis iniquis?
abnueram bello Italiam concurrere Teucris.
quae contra uetitum discordia? quis metus aut hos
aut hos arma sequi ferrumque lacessere suasit? 10
adueniet iustum pugnae (ne arcessite) tempus,
cum fera Karthago Romanis arcibus olim
exitium magnum atque Alpis immittet apertas:
tum certare odiis, tum res rapuisse licebit.
nunc sinite et placitum laeti componite foedus.' 15

Iuppiter haec paucis; at non Venus aurea contra
pauca refert:
'o pater, o hominum rerumque aeterna potestas
(namque aliud quid sit quod iam implorare queamus?),
cernis ut insultent Rutuli, Turnusque feratur 20
per medios insignis equis tumidusque secundo
Marte ruat? non clausa tegunt iam moenia Teucros;
quin intra portas atque ipsis proelia miscent
aggeribus murorum et inundant sanguine fossae.
Aeneas ignarus abest. numquamne leuari 25
obsidione sines? muris iterum imminet hostis
nascentis Troiae nec non exercitus alter,
atque iterum in Teucros Aetolis surgit ab Arpis
Tydides. equidem credo, mea uulnera restant
et tua progenies mortalia demoror arma. 30
si sine pace tua atque inuito numine Troes
Italiam petiere, luant peccata neque illos
iuueris auxilio; sin tot responsa secuti
quae superi manesque dabant, cur nunc tua quisquam
uertere iussa potest aut cur noua condere fata? 35
quid repetam exustas Erycino in litore classis,
quid tempestatum regem uentosque furentis
Aeolia excitos aut actam nubibus Irim?
nunc etiam manis (haec intemptata manebat
sors rerum) mouet et superis immissa repente 40

Allecto medias Italum bacchata per urbes.
 nil super imperio moueor. sperauimus ista,
 dum fortuna fuit. uincant, quos uincere mauis.
 si nulla est regio Teucris quam det tua coniunx
 dura, per euersae, genitor, fumantia Troiae 45
 excidia obtestor: liceat dimittere ab armis
 incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem.
 Aeneas sane ignotis iactetur in undis
 et quacumque uiam dederit Fortuna sequatur:
 hunc tegere et dirae ualeam subducere pugnae. 50
 est Amathus, est celsa mihi Paphus atque Cythera
 Idaliaeque domus: positis inglorius armis
 exigat hic aeuum. magna dicione iubeto
 Karthago premat Ausoniam; nihil urbibus inde
 obstabit Tyriis. quid pestem euadere belli 55
 iuuit et Argolicos medium fugisse per ignis
 totque maris uastaeque exhausta pericula terrae,
 dum Latium Teucris recidiuaque Pergama quaerunt?
 non satius cineres patriae insedissem supremos
 atque solum quo Troia fuit? Xanthum et Simoenta 60
 redde, oro, miseris iterumque reuoluere casus
 da, pater, Iliacos Teucris.' tum regia Iuno
 acta furore graui: 'quid me alta silentia cogis
 rumpere et obductum uerbis uulgare dolorem?
 Aenean hominum quisquam diuumque subegit 65
 bella sequi aut hostem regi se inferre Latino?
 Italiam petiit fatis auctoribus (esto)
 Cassandrae impulsus furiis: num linquere castra
 hortati sumus aut uitam committere uentis?
 num puero summam belli, num credere muros, 70
 Tyrrhenamque fidem aut gentis agitare quietas?
 quis deus in fraudem, quae dura potentia nostra
 egit? ubi hic Iuno demissaue nubibus Iris?
 indignum est Italos Troiam circumdare flammis
 nascentem et patria Turnum consistere terra, 75
 cui Pilumnus auus, cui diua Venilia mater:
 quid face Troianos atra uim ferre Latinis,
 arua aliena iugo premere atque auertere praedas?
 quid soceros legere et gremiis abducere pactas,
 pacem orare manu, praefigere puppibus arma? 80
 tu potes Aenean manibus subducere Graium
 proque uiro nebulam et uentos obtendere inanis,

et potes in totidem classem conuertere nymphas:
nos aliquid Rutulos contra iuuisse nefandum est?
"Aeneas ignarus abest": ignarus et absit. 85
est Paphus Idaliumque tibi, sunt alta Cythera:
quid grauidam bellis urbem et corda aspera temptas?
nosne tibi fluxas Phrygiae res uertere fundo
conamur? nos? an miseros qui Troas Achiuis
obiecit? quae causa fuit consurgere in arma 90
Europamque Asiamque et foedera soluere furto?
me duce Dardanius Spartam expugnauit adulter,
aut ego tela dedi fouiue Cupidine bella?
tum decuit metuisse tuis: nunc sera querelis
haud iustis adsurgis et inrita iurgia iactas.' 95

Talibus orabat Iuno, cunctique fremebant
caelicolae adsensu uario, ceu flamina prima
cum deprensa fremunt siluis et caeca uolutant
murmura uenturos nautis prodentia uentos.
tum pater omnipotens, rerum cui prima potestas, 100
infit (eo dicente deum domus alta silescit
et tremefacta solo tellus, silet arduus aether,
tum Zephyri posuere, premit placida aequora pontus):
'accipite ergo animis atque haec mea figite dicta.
quandoquidem Ausonios coniungi foedere Teucris 105
haud licitum, nec uestra capit discordia finem,
quae cuique est fortuna hodie, quam quisque secat spem,
Tros Rutulusne fuat, nullo discrimine habeo,
seu fatis Italum castra obsidione tenentur
siue errore malo Troiae monitisque sinistris. 110
nec Rutulos soluo. sua cuique exorsa laborem
fortunamque ferent. rex Iuppiter omnibus idem.
fata uiam inuenient.' Stygii per flumina fratris,
per pice torrentis atraque uoragine ripas
adnuat et totum nutu tremefecit Olympum. 115
hic finis fandi. solio tum Iuppiter aureo
surgit, caelicolae medium quem ad limina ducunt.

Interea Rutuli portis circum omnibus instant
sternere caede uiros et moenia cingere flammis.
at legio Aeneadum uallis obsessa tenetur 120
nec spes ulla fugae. miseri stant turribus altis
nequiquam et rara muros cinxere corona
Asius Imbrasides Hicetaoniusque Thymoetes

Assaracique duo et senior cum Castore Thybris,
 prima acies; hos germani Sarpedonis ambo 125
 et Clarus et Thaemon Lycia comitantur ab alta.
 fert ingens toto conixus corpore saxum,
 haud partem exiguam montis, Lyrnesius Acmon,
 nec Clytio genitore minor nec fratre Menestheo.
 hi iaculis, illi certant defendere saxis 130
 molirique ignem neruoque aptare sagittas.
 ipse inter medios, Veneris iustissima cura,
 Dardanius caput, ecce, puer detectus honestum,
 qualis gemma micat fuluum quae diuidit aurum,
 aut collo decus aut capiti, uel quale per artem 135
 inclusum buxo aut Oricia terebintho
 lucet ebur; fusos ceruix cui lactea crinis
 accipit et molli subnectens circulus auro.
 te quoque magnanimae uiderunt, Ismare, gentes
 uulnera derigere et calamos armare ueneno, 140
 Maeonia generose domo, ubi pingua culta
 exercentque uiri Pactolusque inrigat auro.
 adfuit et Mnestheus, quem pulsus pristina Turni
 aggere murorum sublimem gloria tollit,
 et Capys: hinc nomen Campanae ducitur urbi. 145

Illi inter sese duri certamina belli
 contulerant: media Aeneas freta nocte secabat.
 namque ut ab Euandro castris ingressus Etruscis
 regem adit et regi memorat nomenque genusque
 quidue petat quidue ipse ferat, Mezentius arma 150
 quae sibi conciliet, uiolentaque pectora Turni
 edocet, humanis quae sit fiducia rebus
 admonet immiscetque preces, haud fit mora, Tarchon
 iungit opes foedusque ferit; tum libera fati
 classem conscendit iussis gens Lydia diuum 155
 externo commissa duci. Aeneia puppis
 prima tenet rostro Phrygios subiuncta leones,
 imminet Ida super, profugis gratissima Teucris.
 hic magnus sedet Aeneas secumque uolutat
 euentus belli uarios, Pallasque sinistro 160
 adfixus lateri iam quaerit sidera, opacae
 noctis iter, iam quae passus terraque marique.

Pandite nunc Helicon, deae, cantusque mouete,
 quae manus interea Tuscis comitetur ab oris
 Aenean armetque rates pelagoque uehatur. 165

Massicus aerata princeps secat aequora Tigri,
 sub quo mille manus iuuenum, qui moenia Clusi
 quique urbem liquere Cosas, quis tela sagittae
 gorytique leues umeris et letifer arcus.
 una toruus Abas: huic totum insignibus armis 170
 agmen et aurato fulgebat Apolline puppis.
 sescentos illi dederat Populonia mater
 expertos belli iuuenes, ast Ilua trecentos
 insula inexhaustis Chalybum generosa metallis.
 tertius ille hominum diuumque interpret Asilas, 175
 cui pecudum fibrae, caeli cui sidera parent
 et linguae uolucrum et praesagi fulminis ignes,
 mille rapit densos acie atque horrentibus hastis.
 hos parere iubent Alphea ab origine Pisae,
 urbs Etrusca solo. sequitur pulcherrimus Astyr, 180
 Astyr equo fidens et uersicoloribus armis.
 ter centum adiciunt (mens omnibus una sequendi)
 qui Caerete domo, qui sunt Minionis in aruis,
 et Pyrgi ueteres intempestaeque Grauiscae.

Non ego te, Ligurum ductor fortissime bello, 185
 transierim, Cunare, et paucis comitate Cupauo,
 cuius olorinae surgunt de uertice pennae
 (crimen, Amor, uestrum) formaeque insigne paternae.
 namque ferunt luctu Cycnum Phaethontis amati,
 populeas inter frondes umbramque sororum 190
 dum canit et maestum Musa solatur amorem,
 canentem molli pluma duxisse senectam
 linquentem terras et sidera uoce sequentem.
 filius aequalis comitatus classe cateruas
 ingentem remis Centaurum promouet: ille 195
 instat aquae saxumque undis immane minatur
 arduus, et longa sulcat maria alta carina.

Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
 fatidicae Mantus et Tusci filius amnis,
 qui muros matrisque dedit tibi, Mantua, nomen, 200
 Mantua diues auis, sed non genus omnibus unum:
 gens illi triplex, populi sub gente quaterni,

ipsa caput populis, Tusco de sanguine uires.
hinc quoque quingentos in se Mezentius armat,
quos patre Benaco uelatus harundine glauca 205
Mincius infesta ducebat in aequora pinu.
it grauis Aulestes centenaque arbore fluctum
uerberat adsurgens, spumant uada marmore uerso.
hunc uehit immanis Triton et caerulea concha
exterrens freta, cui laterum tenuis hispida nanti 210
frons hominem praefert, in pristim desinit aluus,
spumea semifero sub pectore murmurat unda.

Tot lecti proceres ter denis nauibus ibant
subsidio Troiae et campos salis aere secabant.

Iamque dies caelo concesserat almaque curru 215
noctiuago Phoebe medium pulsabat Olympum:
Aeneas (neque enim membris dat cura quietem)
ipse sedens clauumque regit uelisque ministrat.
atque illi medio in spatio chorus, ecce, suarum
occurrit comitum: nymphae, quas alma Cybebe 220
numen habere maris nymphasque e nauibus esse
iusserat, innabant pariter fluctusque secabant,
quot prius aeratae steterant ad litora prorae.
agnoscunt longe regem lustrantque choreis;
quarum quae fandi doctissima Cymodocea 225
pone sequens dextra puppim tenet ipsaque dorso
eminet ac laeua tacitis subremigat undis.
tum sic ignarum adloquitur: 'uigilasne, deum gens,
Aenea? uigila et uelis immitte rudentis.
nos sumus, Idaeae sacro de uertice pinus, 230
nunc pelagi nymphae, classis tua. perfidus ut nos
praecipitis ferro Rutulus flammaque premebat,
rupimus inuitae tua uincula teque per aequor
quaerimus. hanc genetrix faciem miserata refecit
et dedit esse deas aeuumque agitare sub undis. 235
at puer Ascanius muro fossisque tenetur
tela inter media atque horrentis Marte Latinos.
iam loca iussa tenent forti permixtus Etrusco
Arcas eques; medias illis opponere turmas,
ne castris iungant, certa est sententia Turno. 240
surge age et Aurora socios ueniente uocari
primus in arma iube, et clipeum cape quem dedit ipse
inuictum ignipotens atque oras ambiit auro.

crastina lux, mea si non inrita dicta putaris,
 ingentis Rutulae spectabit caedis aceruos.' 245
 dixerat et dextra discedens impulit altam
 haud ignara modi puppim: fugit illa per undas
 ocior et iaculo et uentos aequante sagitta.
 inde aliae celerant cursus. stupet inscius ipse
 Tros Anchisiades, animos tamen omine tollit. 250
 tum breuiter supera aspectans conuexa precatur:
 'alma parens Idaea deum, cui Dindyma cordi
 turrigeraeque urbes biuigique ad frena leones,
 tu mihi nunc pugnae princeps, tu rite propinques
 augurium Phrygibusque adsis pede, diua, secundo.' 255
 tantum effatus, et interea reuoluta ruebat
 matura iam luce dies noctemque fugarat;
 principio sociis edicit signa sequantur
 atque animos aptent armis pugnaeque parent se.

Iamque in conspectu Teucros habet et sua castra 260
 stans celsa in puppi, clipeum cum deinde sinistra
 extulit ardentem. clamorem ad sidera tollunt
 Dardanidae e muris, spes addita suscitatur iras,
 tela manu iaciunt, quales sub nubibus atris
 Strymoniae dant signa grues atque aethera tranant 265
 cum sonitu, fugiuntque Notos clamore secundo.
 at Rutulo regi ducibusque ea mira uideri
 Ausoniis, donec uersas ad litora puppis
 respiciunt totumque adlabi classibus aequor.
 ardet apex capiti cristisque a uertice flamma 270
 funditur et uastos umbo uomit aureus ignis:
 non secus ac liquida si quando nocte cometae
 sanguinei lugubre rubent, aut Sirius ardor
 ille sitim morbosque ferens mortalibus aegris
 nascitur et laeuo contristat lumine caelum. 275

Haud tamen audaci Turno fiducia cessit
 litora praecipere et uenientis pellere terra.
 [ultra animos tollit dictis atque increpat ultra:]
 'quod uotis optastis adest, perfringere dextra.
 in manibus Mars ipse uiris. nunc coniugis esto 280
 quisque suae tectique memor, nunc magna referto
 facta, patrum laudes. ultra occurramus ad undam
 dum trepidi egressisque labant uestigia prima.
 audentis Fortuna iuuat.'

haec ait, et secum uersat quos ducere contra 285
 uel quibus obsessos possit concredere muros.

Interea Aeneas socios de puppibus altis
 pontibus exponit. multi seruare recursus
 languentis pelagi et breuibus se credere saltu,
 per remos alii. speculatus litora Tarchon, 290
 qua uada non sperat nec fracta remurmurat unda,
 sed mare inoffensum crescenti adlabitur aestu,
 aduertit subito proras sociosque precatur:
 'nunc, o lecta manus, ualidis incumbite remis;
 tollite, ferte rates, inimicam findite rostris 295
 hanc terram, sulcumque sibi premat ipsa carina.
 frangere nec tali puppim statione recuso
 arrepta tellure semel.' quae talia postquam
 effatus Tarchon, socii consurgere tonsis
 spumantisque rates aruis inferre Latinis, 300
 donec rostra tenent siccum et sedere carinae
 omnes innocuae. sed non puppis tua, Tarchon:
 namque inflicta uadis, dorso dum pendet iniquo
 anceps sustentata diu fluctusque fatigat,
 soluitur atque uiros mediis exponit in undis, 305
 fragmina remorum quos et fluitantia transtra
 impediunt retrahitque pedes simul unda relabens.

Nec Turnum segnis retinet mora, sed rapit acer
 totam aciem in Teucros et contra in litore sistit.
 signa canunt. primus turmas inuasit agrestis 310
 Aeneas, omen pugnae, strauitque Latinos
 occiso Therone, uirum qui maximus ultro
 Aenean petit. huic gladio perque aerea suta,
 per tunicam squalentem auro latus haurit apertum.
 inde Lichan ferit exsectum iam matre perempta 315
 et tibi, Phoebae, sacrum: casus euadere ferri
 quo licuit paruo? nec longe Cissea durum
 immanemque Gyan sterneris agmina claua
 deiecit leto; nihil illos Herculis arma
 nec ualidae iuuere manus genitorque Melampus, 320
 Alcidae comes usque grauis dum terra labores
 praebuit. ecce Pharo, uoces dum iactat inertis,
 intorquens iaculum clamanti sistit in ore.
 tu quoque, flauentem prima lanugine malas
 dum sequeris Clytium infelix, noua gaudia, Cydon, 325

Dardania stratus dextra, securus amorum
qui iuuenum tibi semper erant, miserande iaceres,
ni fratrum stipata cohors foret obuia, Phorci
progenies, septem numero, septenaque tela
coniciunt; partim galea clipeoque resultant 330
inrita, deflexit partim stringentia corpus
alma Venus. fidum Aeneas adfatur Achaten:
'suggere tela mihi, non ullum dextera frustra
torserit in Rutulos, steterunt quae in corpore Graium
Iliacis campis.' tum magnam corripit hastam 335
et iacit: illa uolans clipei transuerberat aera
Maeonis et thoraca simul cum pectore rumpit.
huic frater subit Alcanor fratremque ruentem
sustentat dextra: traiecto missa lacerto
protinus hasta fugit seruatque cruenta tenorem, 340
dexteraque ex umero neruis moribunda pependit.
tum Numitor iaculo fratris de corpore raptio
Aenean petiit: sed non et figere contra
est licitum, magnique femur perstrinxit Achatae.

Hic Curibus fidens primaeuo corpore Clausus 345
aduenit et rigida Dryopem ferit eminus hasta
sub mentum grauiter pressa, pariterque loquentis
uocem animamque rapit traiecto gutture; at ille
fronte ferit terram et crassum uomit ore cruorem.
tris quoque Threicios Boreae de gente suprema 350
et tris quos Idas pater et patria Ismara mittit,
per uarios sternit casus. accurrit Halaesus
Auruncaeque manus, subit et Neptunia proles,
insignis Messapus equis. expellere tendunt
nunc hi, nunc illi: certatur limine in ipso 355
Ausoniae. magno discordes aethere uenti
proelia ceu tollunt animis et uiribus aequis;
non ipsi inter se, non nubila, non mare cedit;
anceps pugna diu, stant obnixa omnia contra:
haud aliter Troianae acies aciesque Latinae 360
concurrunt, haeret pede pes densusque uiro uir.

At parte ex alia, qua saxa rotantia late
intulerat torrens arbustaque diruta ripis,
Arcadas insuetos acies inferre pedestris
ut uidit Pallas Latio dare terga sequaci, 365
aspera aquis natura loci dimittere quando

suasit equos, unum quod rebus restat egenis,
nunc prece, nunc dictis uirtutem accendit amaris;
'quo fugitis, socii? per uos et fortia facta,
per ducis Euandri nomen deuictaque bella 370
spemque meam, patriae quae nunc subit aemula laudi,
fidite ne pedibus. ferro rumpenda per hostis
est uia. qua globus ille uirum densissimus urget,
hac uos et Pallanta ducem patria alta reposcit.
numina nulla premunt, mortali urgemur ab hoste 375
mortales; totidem nobis animaeque manusque.
ecce maris magna claudit nos obice pontus,
deest iam terra fugae: pelagus Troiamne petamus?'
haec ait, et medius densos prorumpit in hostis.

Obuius huic primum fatis adductus iniquis 380
fit Lagus. hunc, uellit magno dum pondere saxum,
intorto figit telo, discrimina costis
per medium qua spina dabat, hastamque receptat
ossibus haerentem. quem non super occupat Hisbo,
ille quidem hoc sperans; nam Pallas ante ruentem, 385
dum furit, incautum crudeli morte sodalis
excipit atque ensem tumido in pulmone recondit.
hinc Sthenium petit et Rhoeti de gente uetusta
Anchemolum thalamos ausum incestare nouercae.
uos etiam, gemini, Rutulis cecidistis in aruis, 390
Daucia, Laride Thymerque, simillima proles,
indiscreta suis gratusque parentibus error;
at nunc dura dedit uobis discrimina Pallas.
nam tibi, Thymbre, caput Euandrius abstulit ensis;
te decisa suum, Laride, dextera quaerit 395
semianimesque micant digiti ferrumque retractant.
Arcadas accensos monitu et praeclara tuentis
facta uiri mixtus dolor et pudor armat in hostis.

Tum Pallas biugis fugientem Rhoetea praeter
traicit. hoc spatium tantumque morae fuit Ilo; 400
Ilo namque procul ualidam derexerat hastam,
quam medius Rhoeteus intercipit, optime Teuthra,
te fugiens fratremque Tyren, curruque uolutus
caedit semianimis Rutulorum calcibus arua.
ac uelut optato uentis aestate coortis 405
dispersa immittit siluis incendia pastor,
correptis subito mediis extenditur una

horrida per latos acies Volcania campos,
 ille sedens uictor flammam despectat ouantis:
 non aliter socium uirtus coit omnis in unum 410
 teque iuuat, Palla. sed bellis acer Halaesus
 tendit in aduersos seque in sua colligit arma.
 hic mactat Ladona Pheretaque Demodocumque,
 Strymonio dextram fulgenti deripit ense
 elatam in iugulum, saxo ferit ora Thoantis 415
 ossaque dispersit cerebro permixta cruento.
 fata canens siluis genitor celarat Halaesum;
 ut senior leto canentia lumina soluit,
 iniecere manum Parcae telisque sacrarunt
 Euandri. quem sic Pallas petit ante precatus: 420
 'da nunc, Thybri pater, ferro, quod missile libro,
 fortunam atque uiam duri per pectus Halaesi.
 haec arma exuuiasque uiri tua quercus habebit.'
 audiit illa deus; dum texit Imaona Halaesus,
 Arcadio infelix telo dat pectus inermum. 425

At non caede uiri tanta perterrita Lausus,
 pars ingens belli, sinit agmina: primus Abantem
 oppositum interimit, pugnae nodumque moramque.
 sternitur Arcadiae proles, sternuntur Etrusci
 et uos, o Graiis imperdita corpora, Teucri. 430
 agmina concurrunt ducibusque et uiribus aequis;
 extremi addensent acies nec turba moueri
 tela manusque sinit. hinc Pallas instat et urget,
 hinc contra Lausus, nec multum discrepat aetas,
 egregii forma, sed quis Fortuna negarat 435
 in patriam reditus. ipsos concurrere passus
 haud tamen inter se magni regnator Olympi;
 mox illos sua fata manent maiore sub hoste.

Interea soror alma monet succedere Lauso
 Turnum, qui uolucris curru medium secat agmen. 440
 ut uidit socios: 'tempus desistere pugnae;
 solus ego in Pallanta feror, soli mihi Pallas
 debetur; cuperem ipse parens spectator adesset.'
 haec ait, et socii cesserunt aequore iusso.
 at Rutulum abscessu iuuenis tum iussa superba 445
 miratus stupet in Turno corpusque per ingens
 lumina uoluit obitque truci procul omnia uisu,
 talibus et dictis it contra dicta tyranni:

'aut spoliis ego iam raptis laudabor opimis
 aut leto insigni: sorti pater aequus utrique est. 450
 tolle minas.' fatus medium procedit in aequor;
 frigidus Arcadibus coit in praecordia sanguis.
 desiluit Turnus biiugis, pedes apparat ire
 comminus; utque leo, specula cum uidit ab alta
 stare procul campis meditantem in proelia taurum, 455
 aduolat, haud alia est Turni uenientis imago.
 hunc ubi contiguum missae fore credidit hastae,
 ire prior Pallas, si qua fors adiuuet ausum
 uiribus imparibus, magnumque ita ad aethera fatur:
 'per patris hospitium et mensas, quas aduena adisti, 460
 te precor, Alcide, coeptis ingentibus adsis.
 cernat semineci sibi me rapere arma cruenta
 uictoremque ferant morientia lumina Turni.'
 audiit Alcides iuuenem magnumque sub imo
 corde premit gemitum lacrimasque effundit inanis. 465
 tum genitor natum dictis adfatur amicis:
 'stat sua cuique dies, breue et irreparabile tempus
 omnibus est uitae; sed famam extendere factis,
 hoc uirtutis opus. Troiae sub moenibus altis
 tot gnati cecidere deum, quin occidit una 470
 Sarpedon, mea progenies; etiam sua Turnum
 fata uocant metasque dati peruenit ad aeu.'
 sic ait, atque oculos Rutulorum reicit aruis.

At Pallas magnis emittit uiribus hastam
 uaginaque caua fulgentem deripit ense. 475
 illa uolans umeri surgunt qua tegmina summa
 incidit, atque uiam clipei molita per oras
 tandem etiam magno strinxit de corpore Turni.
 hic Turnus ferro praefixum robur acuto
 in Pallanta diu librans iacit atque ita fatur: 480
 'aspice num mage sit nostrum penetrabile telum.'
 dixerat; at clipeum, tot ferri terga, tot aeris,
 quem pellis totiens obeat circumdata tauri,
 uibranti cuspis medium transuerberat ictu
 loricaeque moras et pectus perforat ingens. 485
 ille rapit calidum frustra de uulnere telum:
 una eademque uia sanguis animusque sequuntur.
 corruit in uulnus (sonitum super arma dedere)
 et terram hostilem moriens petit ore cruento.

quem Turnus super adsistens: 490
 'Arcades, haec' inquit 'memores mea dicta referte
 Euandro: qualem meruit, Pallanta remitto.
 quisquis honos tumuli, quidquid solamen humandi est,
 largior. haud illi stabunt Aeneia paruo
 hospitia.' et laeuo pressit pede talia fatus 495
 exanimem rapiens immania pondera baltei
 impressumque nefas: una sub nocte iugali
 caesa manus iuuenum foede thalamique cruenti,
 quae Clonus Eurytides multo caelauerat auro;
 quo nunc Turnus ouat spolio gaudetque potitus. 500
 nescia mens hominum fati sortisque futurae
 et seruare modum rebus sublata secundis!
 Turno tempus erit magno cum optauerit emptum
 intactum Pallanta, et cum spolia ista diemque
 oderit. at socii multo gemitu lacrimisque 505
 impositum scuto referunt Pallanta frequentes.
 o dolor atque decus magnum rediture parenti,
 haec te prima dies bello dedit, haec eadem aufert,
 cum tamen ingentis Rutulorum linquis acervos!

Nec iam fama mali tanti, sed certior auctor 510
 aduolat Aeneae tenui discrimine leti
 esse suos, tempus uersis succurrere Teucris.
 proxima quaeque metit gladio latumque per agmen
 ardens limitem agit ferro, te, Turne, superbum
 caede noua quaerens. Pallas, Euander, in ipsis 515
 omnia sunt oculis, mensae quas aduena primas
 tunc adiit, dextraeque datae. Sulmone creatos
 quattuor hic iuuenes, totidem quos educat Vfers,
 uiuentis rapit, inferias quos immolet umbris
 captiuoque rogi perfundat sanguine flammis. 520
 inde Mago procul infensam contenderat hastam:
 ille astu subit, at tremibunda superuolat hasta,
 et genua amplectens effatur talia supplex:
 'per patrios manis et spes surgentis Iuli
 te precor, hanc animam serues gnatoque patrique. 525
 est domus alta, iacent penitus defossa talenta
 caelati argenti, sunt auri pondera facti
 infectique mihi. non hic uictoria Teucrum
 uertitur aut anima una dabit discrimina tanta.'
 dixerat. Aeneas contra cui talia reddit: 530

'argenti atque auri memoras quae multa talenta
 gnatis parce tuis. belli commercia Turnus
 sustulit ista prior iam tum Pallante perempto.
 hoc patris Anchisae manes, hoc sentit Iulus.'
 sic fatus galeam laeua tenet atque reflexa 535
 ceruice orantis capulo tenus applicat ensem.
 nec procul Haemonides, Phoebi Triuiaequae sacerdos,
 infula cui sacra redimibat tempora uitta,
 totus conlucens ueste atque insignibus albis.
 quem congressus agit campo, lapsumque superstans 540
 immolat ingentique umbra tegit, arma Serestus
 lecta refert umeris tibi, rex Gradiue, tropaeum.

Instaurant acies Volcani stirpe creatus
 Caeculus et ueniens Marsorum montibus Vmbro.
 Dardanides contra furit: Anxuris ense sinistram 545
 et totum clipei ferro deiecerat orbem
 (dixerat ille aliquid magnum uimque adfore uerbo
 crediderat, caeloque animum fortasse ferebat
 canitiemque sibi et longos promiserat annos);
 Tarquitus exsultans contra fulgentibus armis, 550
 siluicolae Fauno Dryope quem nymphea creatat,
 obuius ardenti sese obtulit. ille reducta
 loricam clipeique ingens onus impedit hasta,
 tum caput orantis nequiquam et multa parantis
 dicere deturbat terrae, truncumque tepentem 555
 prouoluens super haec inimico pectore fatur:
 'istic nunc, metuende, iace. non te optima mater
 condet humi patrioque onerabit membra sepulcro:
 alitibus linquere feris, aut gurgite mersum
 unda feret piscesque impasti uulnera lambent.' 560
 protinus Antaeum et Lucam, prima agmina Turni,
 persequitur, fortemque Numam fuluumque Camertem,
 magnanimo Volcente satum, ditissimus agri
 qui fuit Ausonidum et tacitis regnauit Amyclis.
 Aegaeon qualis, centum cui bracchia dicunt 565
 centenasque manus, quinquaginta oribus ignem
 pectoribusque arsisse, Iouis cum fulmina contra
 tot paribus streperet clipeis, tot stringeret ensis:
 sic toto Aeneas desaeuit in aequore uictor
 ut semel intepuit mucro. quin ecce Niphaei 570
 quadriiugis in equos aduersaque pectora tendit.

atque illi longe gradientem et dira frementem
ut uidere, metu uersi retroque ruentes
effunduntque ducem rapiuntque ad litora currus.

Interea biiugis infert se Lucagus albis 575

in medios fraterque Liger; sed frater habenis
flectit equos, strictum rotat acer Lucagus ensem.
haud tulit Aeneas tanto feruore furentis;
inruit aduersaque ingens apparuit hasta.

cui Liger: 580

'non Diomedis equos nec currum cernis Achilli
aut Phrygiae campos: nunc belli finis et aeu
his dabitur terris.' uesano talia late
dicta uolant Ligeri. sed non et Troius heros
dicta parat contra, iaculum nam torquet in hostis. 585

Lucagus ut pronus pendens in uerbera telo
admonuit biiugos, proiecto dum pede laeuo
aptat se pugnae, subit oras hasta per imas
fulgentis clipei, tum laeuum perforat inguen;
excussus curru moribundus uoluitur aruis. 590

quem pius Aeneas dictis adfatur amaris:
'Lucage, nulla tuos currus fuga segnis equorum
prodidit aut uanae uertere ex hostibus umbrae:
ipse rotis saliens iuga deseris.' haec ita fatus
arripuit biiugos; frater tendebat inertis 595

infelix palmas curru delapsus eodem:
'per te, per qui te talem genuere parentes,
uir Troiane, sine hanc animam et miserere precantis.'
pluribus oranti Aeneas: 'haud talia dudum
dicta dabas. morere et fratrem ne desere frater.' 600

tum latebras animae pectus mucrone recludit.
taliam per campos edebat funera ductor
Dardanius torrentis aquae uel turbinis atri
more furens. tandem erumpunt et castra relinquunt
Ascanius puer et nequiquam obsessa iuuentus. 605

Iunonem interea compellat Iuppiter ultro:
'o germana mihi atque eadem gratissima coniunx,
ut rebare, Venus (nec te sententia fallit)
Troianas sustentat opes, non uiuida bello
dextra uiris animusque ferox patiensque pericli.' 610
cui Iuno summissa: 'quid, o pulcherrime coniunx,
sollicitas aegram et tua tristia dicta timentem?'

si mihi, quae quondam fuerat quamque esse decebat,
uis in amore foret, non hoc mihi namque negares,
omnipotens, quin et pugnae subducere Turnum 615
et Dauno possem incolumem seruare parenti.
nunc pereat Teucrisque pio det sanguine poenas.
ille tamen nostra deducit origine nomen
Pilumnusque illi quartus pater, et tua larga
saepe manu multisque oneravit limina donis.' 620
cui rex aetherii breuiter sic fatur Olympi:
'si mora praesentis leti tempusque caduco
oratur iuueni meque hoc ita ponere sentis,
tolle fuga Turnum atque instantibus eripe fati:
hactenus indulsisse uacat. sin altior istis 625
sub precibus uenia ulla latet totumque moueri
mutariue putas bellum, spes pascis inanis.'
et Iuno adlacrimans: 'quid si, quae uoce grauaris,
mente dares atque haec Turno rata uita maneret?
nunc manet insontem grauis exitus, aut ego ueri 630
uana feror. quod ut o potius formidine falsa
ludar, et in melius tua, qui potes, orsa reflectas!'

Haec ubi dicta dedit, caelo se protinus alto
misit agens hiemem nimbo succincta per auras,
Iliacamque aciem et Laurentia castra petiuit. 635
tum dea nube caua tenuem sine uiribus umbram
in faciem Aeneae (uisu mirabile monstrum)
Dardaniis ornat telis, clipeumque iubasque
diuini adsimulat capitis, dat inania uerba,
dat sine mente sonum gressusque effingit euntis, 640
morte obita qualis fama est uolitare figuras
aut quae sopitos deludunt somnia sensus.
at primas laeta ante acies exsultat imago
inritatque uirum telis et uoce lacessit.
instat cui Turnus stridentemque eminus hastam 645
conicit; illa dato uertit uestigia tergo.
tum uero Aenean auersum ut cedere Turnus
credidit atque animo spem turbidus hausit inanem:
'quo fugis, Aenea? thalamos ne desere pactos;
hac dabitur dextra tellus quaesita per undas.' 650
talìa uociferans sequitur strictumque coruscat
mucronem, nec ferre uidet sua gaudia uentos.

Forte ratis celsi coniuncta crepidine saxi
 expositis stabat scalis et ponte parato,
 qua rex Clusinis aduectus Osinius oris. 655
 huc sese trepida Aeneae fugientis imago
 conicit in latebras, nec Turnus segnior instat
 exsuperatque moras et pontis transilit altos.
 uix proram attigerat, rumpit Saturnia funem
 auulsamque rapit reuoluta per aequora nauem. 660
 tum leuis haud ultra latebras iam quaerit imago, 663
 sed sublime uolans nubi se immiscuit atrae,
 illum autem Aeneas absentem in proelia poscit; 661
 obuia multa uirum demittit corpora morti,
 cum Turnum medio interea fert aequore turbo. 665
 respicit ignarus rerum ingratusque salutis
 et duplicis cum uoce manus ad sidera tendit:
 'omnipotens genitor, tanton me crimine dignum
 duxisti et talis uoluisti expendere poenas?
 quo feror? unde abii? quae me fuga quemue reducit? 670
 Laurentisne iterum muros aut castra uidebo?
 quid manus illa uirum, qui me meaque arma secuti?
 quosque (nefas) omnis infanda in morte reliqui
 et nunc palantis uideo, gemitumque cadentum
 accipio? quid ago? aut quae iam satis ima dehiscat 675
 terra mihi? uos o potius miserescite, uenti;
 in rupes, in saxa (uolens uos Turnus adoro)
 ferte ratem saeuisque uadis immittite syrtis,
 quo nec me Rutuli nec conscia fama sequatur.'
 haec memorans animo nunc huc, nunc fluctuat illuc, 680
 an sese mucrone ob tantum dedecus amens
 induat et crudum per costas exigat ensem,
 fluctibus an iaciat mediis et litora nando
 curua petat Teucrumque iterum se reddat in arma.
 ter conatus utramque uiam, ter maxima Iuno 685
 continuit iuuenemque animi miserata repressit.
 labitur alta secans fluctuque aestuque secundo
 et patris antiquam Dauni defertur ad urbem.

At Iouis interea monitis Mezentius ardens
 succedit pugnae Teucrosque inuadit ouantis. 690
 concurrunt Tyrrhenae acies atque omnibus uni,
 uni odiisque uiro telisque frequentibus instant.
 ille (uelut rupes uastum quae prodit in aequor,

obuia uentorum furiis expostaque ponto,
 uim cunctam atque minas perfert caelique marisque 695
 ipsa immota manens) prolem Dolichaonis Hebrum
 sternit humi, cum quo Latagum Palmumque fugacem,
 sed Latagum saxo atque ingenti fragmine montis
 occupat os faciemque aduersam, poplite Palmum
 succiso uolui segnem sinit, armaque Lauso 700
 donat habere umeris et uertice figere cristas.
 nec non Euanthen Phrygium Paridisque Mimanta
 aequalem comitemque, una quem nocte Theano
 in lucem genitore Amyco dedit et face praegnas
 Cisseis regina Parim; Paris urbe paterna 705
 occubat, ignarum Laurens habet ora Mimanta.
 ac uelut ille canum morsu de montibus altis
 actus aper, multos Vesulus quem pinifer annos
 defendit multosque palus Laurentia silua
 pascit harundinea, postquam inter retia uentum est, 710
 substitit infremuitque ferox et inhorruit armos,
 nec cuiquam irasci propiusue accedere uirtus,
 sed iaculis tutisque procul clamoribus instant;
 ille autem impaudus partis cunctatur in omnis 717
 dentibus infrendens et tergo decutit hastas:
 haud aliter, iustae quibus est Mezentius irae, 714
 non ulli est animus stricto concurrere ferro,
 missilibus longe et uasto clamore lacesunt.

Venerat antiquis Corythi de finibus Acron, 719
 Graius homo, infectos linquens profugus hymenaeos.
 hunc ubi miscentem longe media agmina uidit,
 purpureum pennis et pactae coniugis ostro,
 impastus stabula alta leo ceu saepe peragrans
 (suadet enim uesana fames), si forte fugacem
 conspexit capream aut surgentem in cornua ceruum, 725
 gaudet hians immane comasque arrexit et haeret
 uisceribus super incumbens; lauit improba taeter
 ora cruor—
 sic ruit in densos alacer Mezentius hostis.
 sternitur infelix Acron et calcibus atram 730
 tundit humum exspirans infractaque tela cruentat.
 atque idem fugientem haud est dignatus Oroden
 sternere nec iacta caecum dare cuspidem uulnus;
 obuius aduersoque occurrit seque uiro uir

contulit, haud furto melior sed fortibus armis. 735
tum super abiectum posito pede nixus et hasta:
'pars belli haud temnenda, uiri, iacet altus Orodes.'
conclamant socii laetum paeana secuti;
ille autem exspirans: 'non me, quicumque es, inulto,
uictor, nec longum laetabere; te quoque fata 740
prospectant paria atque eadem mox arua tenebis.'
ad quem subridens mixta Mezentius ira:
'nunc morere. ast de me diuum pater atque hominum rex
uiderit.' hoc dicens eduxit corpore telum.
olli dura quies oculos et ferreus urget 745
somnus, in aeternam clauduntur lumina noctem.

Caedicus Alcathoum obtruncat, Sacrator Hydaspen
partheniumque Rapo et praedurum uiribus Orsen,
Messapus Cloniumque Lycaoniumque Erichaeten,
illum infrenis equi lapsu tellure iacentem, 750
hunc peditem. pedes et Lycius processerat Agis,
quem tamen haud expers Valerus uirtutis auitae
deicit; at Thronium Salius Saliusque Nealces
insidiis, iaculo et longe fallente sagitta.

Iam grauis aequabat luctus et mutua Mauors 755
funera; caedebant pariter pariterque ruebant
uictores uictique, neque his fuga nota neque illis.
di Iouis in tectis iram miserantur inanem
amborum et tantos mortalibus esse labores;
hinc Venus, hinc contra spectat Saturnia Iuno. 760
pallida Tisiphone media inter milia saeuit.

At uero ingentem quatiens Mezentius hastam
turbidus ingreditur campo. quam magnus Orion,
cum pedes incedit medii per maxima Nerei
stagna uiam scindens, umero supereminet undas, 765
aut summis referens annosam montibus ornum
ingrediturque solo et caput inter nubila condit,
talis se uastis infert Mezentius armis.
huic contra Aeneas speculatus in agmine longo
obuius ire parat. manet imperterritus ille 770
hostem magnanimum opperiens, et mole sua stat;
atque oculis spatium emensus quantum satis hastae:
'dextra mihi deus et telum, quod missile libro,
nunc adsint! uoueo praedonis corpore raptis

indutum spoliis ipsum te, Lause, tropaeum 775
Aeneae.' dixit, stridentemque eminus hastam
iecit. at illa uolans clipeo est excussa proculque
egregium Antoren latus inter et ilia figit,
Herculis Antoren comitem, qui missus ab Argis
haeserat Euandro atque Itala consederat urbe. 780
sternitur infelix alieno uulnere, caelumque
aspicit et dulcis moriens reminiscitur Argos.
tum pius Aeneas hastam iacit; illa per orbem
aere cauum triplici, per linea terga tribusque
transiit intextum tauris opus, imaque sedit 785
inguine, sed uiris haud pertulit. ocius ensem
Aeneas uiso Tyrrheni sanguine laetus
eripit a femine et trepidanti feruidus instat.
ingemuit cari grauiter genitoris amore,
ut uidit, Lausus, lacrimaeque per ora uolutae— 790
hic mortis durae casum tuaque optima facta,
si qua fidem tanto est operi latura uetustas,
non equidem nec te, iuuenis memorande, silebo—
ille pedem referens et inutilis inque ligatus
cedebat clipeoque inimicum hostile trahebat. 795
proripuit iuuenis seseque immiscuit armis,
iamque adsurgentis dextra plagamque ferentis
Aeneae subiit mucronem ipsumque morando
sustinuit; socii magno clamore sequuntur,
dum genitor nati parma protectus abiret, 800
telaque coniciunt perturbantque eminus hostem
missilibus. furit Aeneas tectusque tenet se.
ac uelut effusa si quando grandine nimbi
praecipitant, omnis campis diffugit arator
omnis et agricola, et tuta latet arce uiator 805
aut amnis ripis aut alti fornice saxi,
dum pluit in terris, ut possint sole reducto
exercere diem: sic obrutus undique telis
Aeneas nubem belli, dum detonet omnis,
sustinet et Lausum increpat Lausoque minatur: 810
'quo moriture ruis maioraque uiribus audes?
fallit te incautum pietas tua.' nec minus ille
exsultat demens, saeuae iamque altius irae
Dardanio surgunt ductori, extremaque Lauso
Parcae fila legunt. ualidum namque exigit ensem 815
per medium Aeneas iuuenem totumque recondit;

transiit et parmam mucro, leuia arma minacis,
et tunicam molli mater quam neuerat auro,
impleuitque sinum sanguis; tum uita per auras
concessit maesta ad Manis corpusque reliquit. 820

At uero ut uultum uidit morientis et ora,
ora modis Anchisiades pallentia miris,
ingemuit miserans grauiter dextramque tetendit,
et mentem patriae subiit pietatis imago.
'quid tibi nunc, miserande puer, pro laudibus istis, 825
quid pius Aeneas tanta dabit indole dignum?
arma, quibus laetatus, habe tua; teque parentum
manibus et cineri, si qua est ea cura, remitto.
hoc tamen infelix miseram solabere mortem:
Aeneae magni dextra cadis.' increpat ultro 830
cunctantis socios et terra subleuat ipsum
sanguine turpantem comptos de more capillos.

Interea genitor Tiberini ad fluminis undam
uulnera siccabat lymphis corpusque leuabat
arboris acclinis trunco. procul aerea ramis 835
dependet galea et prato grauia arma quiescunt.
stant lecti circum iuuenes; ipse aeger anhelans
colla fouet fusus propexam in pectore barbam;
multa super Lauso rogitat, multumque remittit
qui reuocent maestique ferant mandata parentis. 840
at Lausum socii exanimem super arma ferebant
flentes, ingentem atque ingenti uulnere uictum.
agnouit longe gemitum praesaga mali mens.
canitiem multo deformat puluere et ambas
ad caelum tendit palmas et corpore inhaeret. 845
'tantane me tenuit uiuendi, nate, uoluptas,
ut pro me hostili paterer succedere dextrae,
quem genui? tuane haec genitor per uulnera seruor
morte tua uiuens? heu, nunc misero mihi demum
exitium infelix, nunc alte uulnus adactum! 850
idem ego, nate, tuum maculaui crimine nomen,
pulsus ob inuidiam solio sceptrisque paternis.
debueram patriae poenas odiisque meorum:
omnis per mortis animam sontem ipse dedissem!
nunc uiuo neque adhuc homines lucemque relinquo. 855
sed linquam.' simul hoc dicens attollit in aegrum
se femur et, quamquam uis alto uulnere tardat,

haud deiectus equum duci iubet. hoc decus illi,
 hoc solamen erat, bellis hoc uictor abibat
 omnibus. adloquitur maerentem et talibus infit: 860
 'Rhaebe, diu, res si qua diu mortalibus ulla est,
 uiximus. aut hodie uictor spolia illa cruenti
 et caput Aeneae referes Lausique dolorum
 ultor eris mecum, aut, aperit si nulla uiam uis,
 occumbes pariter; neque enim, fortissime, credo, 865
 iussa aliena pati et dominos dignabere Teucros.'
 dixit, et exceptus tergo consueta locauit
 membra manusque ambas iaculis onerauit acutis,
 aere caput fulgens cristaque hirsutus equina.
 sic cursum in medios rapidus dedit. aestuat ingens 870
 uno in corde pudor mixtoque insania luctu.
 atque hic Aenean magna ter uoce uocauit. 873
 Aeneas agnouit enim laetusque precatur:
 'sic pater ille deum faciat, sic altus Apollo!
 incipias conferre manum.'
 tantum effatus et infesta subit obuius hasta.
 ille autem: 'quid me erepto, saeuissime, nato
 terres? haec uia sola fuit qua perdere posses:
 nec mortem horremus nec diuum parcimus ulli. 880
 desine, nam uenio moriturus et haec tibi porto
 dona prius.' dixit, telumque intorsit in hostem;
 inde aliud super atque aliud figitque uolatque
 ingenti gyro, sed sustinet aureus umbo.
 ter circum astantem laeuos equitauit in orbis 885
 tela manu iaciens, ter secum Troius heros
 immanem aerato circumfert tegmine siluam.
 inde ubi tot traxisse moras, tot spicula taedet
 uellere, et urgetur pugna congressus iniqua,
 multa mouens animo iam tandem erumpit et inter 890
 bellatoris equi caua tempora conicit hastam.
 tollit se arrectum quadripes et calcibus auras
 uerberat, effusumque equitem super ipse secutus
 implicat eiectoque incumbit cernuus armo.
 clamore incendunt caelum Troesque Latinique. 895
 aduolat Aeneas uaginaque eripit ense
 et super haec: 'ubi nunc Mezentius acer et illa
 effera uis animi?' contra Tyrrhenus, ut auras
 suspiciens hausit caelum mentemque recepit:
 'hostis amare, quid increpitas mortemque minaris? 900

nullum in caede nefas, nec sic ad proelia ueni,
nec tecum meus haec pepigit mihi foedera Lausus.
unum hoc per si qua est uictis uenia hostibus oro:
corpus humo patiari tegi. scio acerba meorum
circumstare odia: hunc, oro, defende furorem 905
et me consortem nati concede sepulcro.'
haec loquitur, iuguloque haud inscius accipit ensem
undantique animam diffundit in arma cruore.

LIBER UNDECIMUS

Oceanum interea surgens Aurora reliquit:
Aeneas, quamquam et sociis dare tempus humandis
praecipitant curae turbataque funere mens est,
uota deum primo uictor soluebat Eoo.
ingentem quercum decisis undique ramis 5
constituit tumulo fulgentiaque induit arma,
Mezenti ducis exuuias, tibi magne tropaeum
bellipotens; aptat rorantis sanguine cristas
telaque trunca uiri, et bis sex thoraca petitem
perfossumque locis, clipeumque ex aere sinistrae 10
subligat atque ensem collo suspendit eburnum.
tum socios (namque omnis eum stipata tegebat
turba ducum) sic incipiens hortatur ouantis:
'maxima res effecta, uiri; timor omnis abesto,
quod superest; haec sunt spolia et de rege superbo 15
primitiae manibusque meis Mezentius hic est.
nunc iter ad regem nobis murosque Latinos.
arma parate, animis et spe praesumite bellum,
ne qua mora ignaros, ubi primum uellere signa
adnuerint superi pubemque educere castris, 20
impediat segnisue metu sententia tardet.
interea socios inhumataque corpora terrae
mandemus, qui solus honos Acheronte sub imo est.
ite,' ait 'egregias animas, quae sanguine nobis
hanc patriam peperere suo, decorate supremis 25
muneribus, maestamque Euandri primus ad urbem
mittatur Pallas, quem non uirtutis egentem
abstulit atra dies et funere mersit acerbo.'

Sic ait inlacrimans, recipitque ad limina gressum
corpus ubi exanimi positum Pallantis Acoetes 30
seruabat senior, qui Parrhasio Euandro
armiger ante fuit, sed non felicibus aequum
comes auspiciis caro datus ibat alumno.
circum omnis famulumque manus Troianaque turba
et maestum Iliades crinem de more solutae. 35
ut uero Aeneas foribus sese intulit altis
ingentem gemitum tunsis ad sidera tollunt
pectoribus, maestoque immugit regia luctu.

ipse caput niuei fultum Pallantis et ora
 ut uidit leuique patens in pectore uulnus 40
 cuspidis Ausoniae, lacrimis ita fatur obortis:
 'tene,' inquit 'miserande puer, cum laeta ueniret,
 inuidit Fortuna mihi, ne regna uideres
 nostra neque ad sedes uictor ueherere paternas?
 non haec Euandro de te promissa parenti 45
 discedens dederam, cum me complexus euntem
 mitteret in magnum imperium metuensque moneret
 acris esse uiros, cum dura proelia gente.
 et nunc ille quidem spe multum captus inani
 fors et uota facit cumulatque altaria donis, 50
 nos iuuenem exanimum et nil iam caelestibus ullis
 debentem uano maestis comitamur honore.
 infelix, nati funus crudele uidebis!
 hi nostri reditus exspectatique triumphis?
 haec mea magna fides? at non, Euandre, pudendis 55
 uulneribus pulsum aspicias, nec sospite dirum
 optabis nato funus pater. ei mihi quantum
 praesidium, Ausonia, et quantum tu perdis, Iule!'

Haec ubi defleuit, tolli miserabile corpus
 imperat, et toto lectos ex agmine mittit 60
 mille uiros qui supremum comitentur honorem
 intersintque patris lacrimis, solacia luctus
 exigua ingentis, misero sed debita patri.
 haud segnes alii cratis et molle feretrum
 arbuteis texunt uirgis et uimine querno 65
 exstructosque toros obtentu frondis inumbrant.
 hic iuuenem agresti sublimem stramine ponunt:
 qualem uirgineo demessum pollice florem
 seu mollis uiolae seu languentis hyacinthi,
 cui neque fulgor adhuc nec dum sua forma recessit, 70
 non iam mater alit tellus uirisque ministrat.
 tum geminas uestis auroque ostroque rigentis
 extulit Aeneas, quas illi laeta laborum
 ipsa suis quondam manibus Sidonia Dido
 fecerat et tenui telas discreuerat auro. 75
 harum unam iuueni supremum maestus honorem
 induit arsurasque comas obnubit amictu,
 multaue praeterea Laurentis praemia pugnae
 aggerat et longo praedam iubet ordine duci;

addit equos et tela quibus spoliauerat hostem. 80
 uinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris
 inferias, caeso sparsurus sanguine flammam,
 indutosque iubet truncos hostilibus armis
 ipsos ferre duces inimicaque nomina figi.
 ducitur infelix aevo confectus Acoetes, 85
 pectora nunc foedans pugnis, nunc unguibus ora,
 sternitur et toto proiectus corpore terrae;
 ducunt et Rutulo perfusos sanguine currus.
 post bellator equus positus insignibus Aethon
 it lacrimans guttisque umectat grandibus ora. 90
 hastam alii galeamque ferunt, nam cetera Turnus
 uictor habet. tum maesta phalanx Teucrique sequuntur
 Tyrrhenique omnes et uersis Arcades armis.
 postquam omnis longe comitum praecesserat ordo,
 substitit Aeneas gemituque haec addidit alto: 95
 'nos alias hinc ad lacrimas eadem horrida belli
 fata uocant: salue aeternum mihi, maxime Palla,
 aeternumque uale.' nec plura effatus ad altos
 tendebat muros gressumque in castra ferebat.

Iamque oratores aderant ex urbe Latina 100
 uelati ramis oleae ueniamque rogantes:
 corpora, per campos ferro quae fusa iacebant,
 redderet ac tumulo sineret succedere terrae;
 nullum cum uictis certamen et aethere cassis;
 parceret hospitibus quondam socerisque uocatis. 105
 quos bonus Aeneas haud aspernanda precantis
 prosequitur uenia et uerbis haec insuper addit:
 'quaenam uos tanto fortuna indigna, Latini,
 implicuit bello, qui nos fugiatis amicos?
 pacem me exanimis et Martis sorte peremptis 110
 oratis? equidem et uiuis concedere uellem.
 nec ueni, nisi fata locum sedemque dedissent,
 nec bellum cum gente gero; rex nostra reliquit
 hospitia et Turni potius se credidit armis.
 aequius huic Turnum fuerat se opponere morti. 115
 si bellum finire manu, si pellere Teucros
 apparat, his mecum decuit concurrere telis:
 uixet cui uitam deus aut sua dextra dedisset.
 nunc ite et miseris supponite ciuibus ignem.'

dixerat Aeneas. illi obstipuerunt silentes 120
 conuersique oculos inter se atque ora tenebant.

Tum senior semperque odiis et crimine Drances
 infensus iuueni Turno sic ore uicissim
 orsa refert: 'o fama ingens, ingentior armis,
 uir Troiane, quibus caelo te laudibus aequem? 125
 iustitiaene prius mirer belline laborum?
 nos uero haec patriam grati referemus ad urbem
 et te, si qua uiam dederit Fortuna, Latino
 iungemus regi. quaerat sibi foedera Turnus.
 quin et fatalis murorum attollere moles 130
 saxaque subuectare umeris Troiana iuuabit.'
 dixerat haec unoque omnes eadem ore fremebant.
 bis senos pepigere dies, et pace sequestra
 per siluas Teucris mixtique impune Latini
 errauerunt iugis. ferro sonat alta bipenni 135
 fraxinus, euertunt actas ad sidera pinus,
 robora nec cuneis et olentem scindere cedrum
 nec plaustris cessant uectare gementibus ornos.

Et iam Fama uolans, tanti praenuntia luctus,
 Euandrum Euandrique domos et moenia replet, 140
 quae modo uictorem Latio Pallanta ferebat.
 Arcades ad portas ruere et de more uetusto
 funereas rapuere faces; lucet uia longo
 ordine flammarum et late discriminat agros.
 contra turba Phrygum ueniens plangentia iungit 145
 agmina. quae postquam matres succedere tectis
 uiderunt, maestam incendunt clamoribus urbem.
 at non Euandrum potis est uis ulla tenere,
 sed uenit in medios. feretro Pallante reposto
 procubuit super atque haeret lacrimansque gemensque, 150
 et uia uix tandem uoci laxata dolore est:
 'non haec, o Palla, dederas promissa parenti,
 cautius ut saeuo uelles te credere Marti.
 haud ignarus eram quantum noua gloria in armis
 et praedulce decus primo certamine posset. 155
 primitiae iuuenis miserae bellique propinqui
 dura rudimenta, et nulli exaudita deorum
 uota precesque meae! tuque, o sanctissima coniunx,
 felix morte tua neque in hunc seruata dolorem!
 contra ego uiuendo uici mea fata, superstes 160

restarem ut genitor. Troum socia arma secutum
obruerent Rutuli telis! animam ipse dedissem
atque haec pompa domum me, non Pallanta, referret!
nec uos arguerim, Teucris, nec foedera nec quas
iunximus hospitio dextras: sors ista senectae 165
debita erat nostrae. quod si immatura manebat
mors gnatum, caesis Volscorum milibus ante
ducentem in Latium Teucros cecidisse iuuabit.
quin ego non alio digner te funere, Palla,
quam pius Aeneas et quam magni Phryges et quam 170
Tyrrenique duces, Tyrrenum exercitus omnis.
magna tropaea ferunt quos dat tua dextera leto;
tu quoque nunc stares immanis truncus in aruis,
esset par aetas et idem si robur ab annis,
Turne. sed infelix Teucros quid demoror armis? 175
uadite et haec memores regi mandata referte:
quod uitam moror inuisam Pallante perempto
dextera causa tua est, Turnum gnatoque patrique
quam debere uides. meritis uacat hic tibi solus
fortunaque locus. non uitae gaudia quaero, 180
nec fas, sed gnato manis perferre sub imos.'

Aurora interea miseris mortalibus almam
extulerat lucem referens opera atque labores:
iam pater Aeneas, iam curuo in litore Tarchon
constituere pyras. huc corpora quisque suorum 185
more tulere patrum, subiectisque ignibus atris
conditur in tenebras altum caligine caelum.
ter circum accensos cincti fulgentibus armis
decurrere rogos, ter maestum funeris ignem
lustrauere in equis ululatusque ore dedere. 190
spargitur et tellus lacrimis, sparguntur et arma,
it caelo clamorque uirum clangorque tubarum.
hic alii spolia occisis derepta Latinis
coniciunt igni, galeas ensisque decoros
frenaque feruentisque rotas; pars munera nota, 195
ipsorum clipeos et non felicia tela.
multa bouum circa mactantur corpora Morti,
saetigerosque sues raptasque ex omnibus agris
in flammam iugulant pecudes. tum litore toto
ardentis spectant socios semustaque seruant 200

busta, neque auelli possunt, nox umida donec
inuertit caelum stellis ardentibus aptum.

Nec minus et miseri diuersa in parte Latini
innumeras struxere pyras, et corpora partim
multa uirum terrae infodiunt, auectaue partim 205
finitimos tollunt in agros urbique remittunt.
cetera confusaeque ingentem caedis aceruum
nec numero nec honore cremant; tunc undique uasti
certatim crebris conlucent ignibus agri.
tertia lux gelidam caelo dimouerat umbram: 210
maerentes altum cinerem et confusa ruebant
ossa focus tepidoque onerabant aggere terrae.
iam uero in tectis, praediuitis urbe Latini,
praecipuus fragor et longi pars maxima luctus.
hic matres miseraeque nurus, hic cara sororum 215
pectora maerentum puerique parentibus orbi
dirum exsecrantur bellum Turnique hymenaeos;
ipsum armis ipsumque iubent decernere ferro,
qui regnum Italiae et primos sibi poscat honores.
ingrauat haec saeuus Drances solumque uocari 220
testatur, solum posci in certamina Turnum.
multa simul contra uariis sententia dictis
pro Turno, et magnum reginae nomen obumbrat,
multa uirum meritis sustentat fama tropaeis.

Hos inter motus, medio in flagrante tumultu, 225
ecce super maesti magna Diomedis ab urbe
legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
tantorum impensis operum, nil dona neque aurum
nec magnas ualuisse preces, alia arma Latinis
quaerenda, aut pacem Troiano ab rege petendum. 230
deficit ingenti luctu rex ipse Latinus:
fatalem Aenean manifesto numine ferri
admonet ira deum tumulique ante ora recentes.
ergo concilium magnum primosque suorum
imperio accitos alta intra limina cogit. 235
olli conuenere fluuntque ad regia plenis
tectis uiis. sedet in mediis et maximus aeuo
et primus sceptris haud laeta fronte Latinus.
atque hic legatos Aetola ex urbe remissos
quae referant fari iubet, et responsa reposit 240

ordine cuncta suo. tum facta silentia linguis,
et Venulus dicto parens ita farier inquit:

'Vidimus, o ciues, Diomedem Argiuaque castra,
atque iter emensi casus superauimus omnis,
contigimusque manum qua concidit Iliia tellus. 245
ille urbem Argyripam patriae cognomine gentis
uictor Gargani condebat Iapygis agris.
postquam introgressi et coram data copia fandi,
munera praeferimus, nomen patriamque docemus,
qui bellum intulerint, quae causa attraxerit Arpos. 250
auditis ille haec placido sic reddidit ore:
"o fortunatae gentes, Saturnia regna,
antiqui Ausonii, quae uos fortuna quietos
sollicitat suadetque ignota lacessere bella?
quicumque Iliacos ferro uiolauimus agros 255
(mitto ea quae muris bellando exhausta sub altis,
quos Simois premat ille uiros) infanda per orbem
supplicia et scelerum poenas expendimus omnes,
uel Priamo miseranda manus; scit triste Mineruae
sidus et Euboicae cautes ultorque Caphereus. 260
militia ex illa diuersum ad litus abacti
Atrides Protei Menelaus adusque columnas
exsulat, Aetnaeos uidit Cyclopa Vlixes.
regna Neoptolemi referam uersosque penatis
Idomenei? Libycone habitantis litore Locros? 265
ipse Mycenaeus magnorum ductor Achiuum
coniugis infandae prima inter limina dextra
oppetiit, deuictam Asiam subsedit adulter.
inuidisse deos, patriis ut redditus aris
coniugium optatum et pulchram Calydonia uiderem? 270
nunc etiam horribili uisu portenta sequuntur
et socii amissi petierunt aethera pennis
fluminibusque uagantur aues (heu, dira meorum
supplicia!) et scopulos lacrimosis uocibus implent.
haec adeo ex illo mihi iam speranda fuerunt 275
tempore cum ferro caelestia corpora demens
appetii et Veneris uiolauit uulnere dextram.
ne uero, ne me ad talis impellite pugnas.
nec mihi cum Teucris ullum post eruta bellum
Pergama nec ueterum memini laetorue malorum. 280
munera quae patriis ad me portatis ab oris

uertite ad Aenean. stetimus tela aspera contra
contulimusque manus: experto credite quantus
in clipeum adsurgat, quo turbine torqueat hastam.
si duo praeterea talis Idaea tulisset 285
terra uiros, ultro Inachias uenisset ad urbes
Dardanus, et uersis lugeret Graecia fatis.
quidquid apud durae cessatum est moenia Troiae,
Hectoris Aeneaeque manu uictoria Graium
haesit et in decimum uestigia rettulit annum. 290
ambo animis, ambo insignes praestantibus armis,
hic pietate prior. coeant in foedera dextrae,
qua datur; ast armis concurrant arma cauete."
et responsa simul quae sint, rex optime, regis
audisti et quae sit magno sententia bello.' 295

Vix ea legati, uariusque per ora cucurrit
Ausonidum turbata fremor, ceu saxa morantur
cum rapidos amnis, fit clauso gurgite murmur
uicinaeque fremunt ripae crepitantibus undis.
ut primum placati animi et trepida ora quierunt, 300
praefatus diuos solio rex infit ab alto:

'Ante equidem summa de re statuisset, Latini,
et uellem et fuerat melius, non tempore tali
cogere concilium, cum muros adsidet hostis.
bellum importunum, ciues, cum gente deorum 305
inuictisque uiris gerimus, quos nulla fatigant
proelia nec uicti possunt absistere ferro.
spem si quam ascitis Aetolum habuistis in armis,
ponite. spes sibi quisque; sed haec quam angusta uidetis.
cetera qua rerum iaceant perculsa ruina, 310
ante oculos interque manus sunt omnia uestras.
nec quemquam incuso: potuit quae plurima uirtus
esse, fuit; toto certatum est corpore regni.
nunc adeo quae sit dubiae sententia menti,
expediam et paucis (animos adhibete) docebo. 315
est antiquus ager Tusco mihi proximus amni,
longus in occasum, finis super usque Sicanos;
Aurunci Rutulique serunt, et uomere duros
exercent collis atque horum asperrima pascunt.
haec omnis regio et celsi plaga pinea montis 320
cedat amicitiae Teucrorum, et foederis aequas
dicamus leges sociosque in regna uocemus:

considant, si tantus amor, et moenia condant.
sin alios finis aliamque capessere gentem
est animus possuntque solo decedere nostro, 325
bis denas Italo texamus robore nauis;
seu pluris complere ualent, iacet omnis ad undam
materies: ipsi numerumque modumque carinis
praecipiant, nos aera, manus, naualia demus.
praeterea, qui dicta ferant et foedera firment 330
centum oratores prima de gente Latinos
ire placet pacisque manu praetendere ramos,
munera portantis aurique eborisque talenta
et sellam regni trabeamque insignia nostri.
consulite in medium et rebus succurrite fessis.' 335

Tum Drances idem infensus, quem gloria Turni
obliqua inuidia stimulisque agitabat amaris,
largus opum et lingua melior, sed frigida bello
dextera, consiliis habitus non futilis auctor,
seditione potens (genus huic materna superbum 340
nobilitas dabat, incertum de patre ferebat),
surgit et his onerat dictis atque aggerat iras:
'rem nulli obscuram nostrae nec uocis egentem
consulis, o bone rex: cuncti se scire fatentur
quid fortuna ferat populi, sed dicere mussant. 345
det libertatem fandi flatusque remittat,
cuius ob auspiciu infaustum moresque sinistros
(dicam equidem, licet arma mihi mortemque minetur)
lumina tot cecidisse ducum totamque uidemus
consedisse urbem luctu, dum Troia temptat 350
castra fugae fidens et caelum territat armis.
unum etiam donis istis, quae plurima mitti
Dardanidis dicitque iubes, unum, optime regum,
adicias, nec te ullius uiolentia uincat
quin natam egregio genero dignisque hymenaeis 355
des pater, et pacem hanc aeterno foedere iungas.
quod si tantus habet mentes et pectora terror,
ipsum obtestemur ueniamque oremus ab ipso:
cedat, ius proprium regi patriaeque remittat.
quid miseros totiens in aperta pericula ciuis 360
proicis, o Latio caput horum et causa malorum?
nulla salus bello, pacem te poscimus omnes,
Turne, simul pacis solum inuiolabile pignus.

primus ego, inuisum quem tu tibi fingis (et esse
 nil moror), en supplex uenio. miserere tuorum, 365
 pone animos et pulsus abi. sat funera fusi
 uidimus ingentis et desolauimus agros.
 aut, si fama mouet, si tantum pectore robur
 concipis et si adeo dotalis regia cordi est,
 aude atque aduersum fidens fer pectus in hostem. 370
 scilicet ut Turno contingat regia coniunx,
 nos animae uiles, inhumata infletaque turba,
 sternamur campis. etiam tu, si qua tibi uis,
 si patrii quid Martis habes, illum aspice contra
 qui uocat.' 375

Talibus exarsit dictis uiolentia Turni.
 dat gemitum rumpitque has imo pectore uoces:
 'larga quidem semper, Drance, tibi copia fandi
 tum cum bella manus poscunt, patribusque uocatis
 primus ades. sed non replenda est curia uerbis, 380
 quae tuto tibi magna uolant, dum distinet hostem
 agger murorum nec inundant sanguine fossae.
 proinde tona eloquio (solitum tibi) meque timoris
 argue tu, Drance, quando tot stragis acruos
 Teucrorum tua dextra dedit, passimque tropaeis 385
 insignis agros. possit quid uiuida uirtus
 experiare licet, nec longe scilicet hostes
 quaerendi nobis; circumstant undique muros.
 imus in aduersos—quid cessas? an tibi Mauors
 uentosa in lingua pedibusque fugacibus istis 390
 semper erit?
 pulsus ego? aut quisquam merito, foedissime, pulsum
 arguet, Iliaco tumidum qui crescere Thybrim
 sanguine et Euandri totam cum stirpe uidebit
 procubuisse domum atque exutos Arcadas armis? 395
 haud ita me experti Bitias et Pandarus ingens
 et quos mille die uictor sub Tartara misi,
 inclusus muris hostilique aggere saeptus.
 nulla salus bello? capiti cane talia, demens,
 Dardanio rebusque tuis. proinde omnia magno 400
 ne cessa turbare metu atque extollere uiris
 gentis bis uictae, contra premere arma Latini.
 nunc et Myrmidonum proceres Phrygia arma tremescunt,
 nunc et Tydides et Larisaeus Achilles,

amnis et Hadriacas retro fugit Aufidus undas. 405
 uel cum se pauidum contra mea iurgia fingit,
 artificis scelus, et formidine crimen acerbat.
 numquam animam talem dextra hac (absiste moueri)
 amittes: habitet tecum et sit pectore in isto.
 nunc ad te et tua magna, pater, consulta reuertor. 410
 si nullam nostris ultra spem ponis in armis,
 si tam deserti sumus et semel agmine uerso
 funditus occidimus neque habet Fortuna regressum,
 oremus pacem et dextras tendamus inertis.
 quamquam o si solitae quicquam uirtutis adesset! 415
 ille mihi ante alios fortunatusque laborum
 egregiusque animi, qui, ne quid tale uideret,
 procubuit moriens et humum semel ore momordit.
 sin et opes nobis et adhuc intacta iuuentus
 auxilioque urbes Italae populique supersunt, 420
 sin et Troianis cum multo gloria uenit
 sanguine (sunt illis sua funera, parque per omnis
 tempestas), cur indecores in limine primo
 deficimus? cur ante tubam tremor occupat artus?
 multa dies uariique labor mutabilis aevi 425
 rettulit in melius, multos alterna reuisens
 lusit et in solido rursus Fortuna locauit.
 non erit auxilio nobis Aetolus et Arpi:
 at Messapus erit felixque Tolumnius et quos
 tot populi misere duces, nec parua sequetur 430
 gloria delectos Latio et Laurentibus agris.
 est et Volscorum egregia de gente Camilla
 agmen agens equitum et florentis aere cateruas.
 quod si me solum Teucris in certamina poscunt
 idque placet tantumque bonis communibus obsto, 435
 non adeo has exosa manus Victoria fugit
 ut tanta quicquam pro spe temptare recusem.
 ibo animis contra, uel magnum praestet Achillem
 factaque Volcani manibus paria induat arma
 ille licet. uobis animam hanc soceroque Latino 440
 Turnus ego, haud ulli ueterum uirtute secundus,
 deuoui. solum Aeneas uocat? et uocet oro;
 nec Drances potius, siue est haec ira deorum,
 morte luat, siue est uirtus et gloria, tollat.'

Illi haec inter se dubiis de rebus agebant 445
 certantes: castra Aeneas aciemque mouebat.
 nuntius ingenti per regia tecta tumultu
 ecce ruit magnisque urbem terroribus implet:
 instructos acie Tiberino a flumine Teucros
 Tyrrenamque manum totis descendere campis. 450
 extemplo turbati animi concussaue uulgi
 pectora et arrectae stimulis haud mollibus irae.
 arma manu trepidi poscunt, fremit arma iuuentus,
 flent maesti mussantque patres. hic undique clamor
 dissensu uario magnus se tollit in auras, 455
 haud secus atque alto in luco cum forte cateruae
 consedere auium, piscosoue amne Padusae
 dant sonitum rauci per stagna loquacia cycni.
 'immo,' ait 'o ciues,' arrepto tempore Turnus,
 'cogite concilium et pacem laudate sedentes; 460
 illi armis in regna ruunt.' nec plura locutus
 corripuit sese et tectis citus extulit altis.
 'tu, Voluse, armari Volscorum edice manipulis,
 duc' ait 'et Rutulos. equitem Messapus in armis,
 et cum fratre Coras latis diffundite campis. 465
 pars aditus urbis firment turrisque capessant;
 cetera, qua iusso, mecum manus inferat arma.'

Ilicet in muros tota discurritur urbe.
 concilium ipse pater et magna incepta Latinus
 deserit ac tristi turbatus tempore differt, 470
 multaque se incusat qui non acceperit ultro
 Dardanium Aenean generumque ascuerit urbi.
 praefodiunt alii portas aut saxa sudesque
 subuectant. bello dat signum rauca cruentum
 bucina. tum muros uaria cinxere corona 475
 matronae puerique, uocat labor ultimus omnis.
 nec non ad templum summasque ad Palladis arces
 subuehitur magna matrum regina caterua
 dona ferens, iuxtaque comes Lauinia uirgo,
 causa mali tanti, oculos deiecta decoros. 480
 succedunt matres et templum ture uaporant
 et maestis alto fundunt de limine uoces:
 'armipotens, praeses belli, Tritonia uirgo,
 frange manu telum Phrygii praedonis, et ipsum
 pronum sterne solo portisque effunde sub altis.' 485

cingitur ipse furens certatim in proelia Turnus.
iamque adeo rutilum thoraca indutus aenis
horrebat squamis surasque incluserat auro,
tempora nudus adhuc, laterique accinxerat ensem,
fulgebatque alta decurrens aureus arce 490
exultatque animis et spe iam praecipit hostem:
qualis ubi abruptis fugit praesepia uinclis
tandem liber equus, campoque potitus aperto
aut ille in pastus armentaque tendit equarum
aut adsuetus aquae perfundi flumine noto 495
emicat, arrectisque fremit ceruicibus alte
luxurians luduntque iubae per colla, per armos.

Obuia cui Volscorum acie comitante Camilla
occurrit portisque ab equo regina sub ipsis
desiluit, quam tota cohors imitata relictis 500
ad terram defluxit equis; tum talia fatur:
'Turne, sui merito si qua est fiducia forti,
audeo et Aeneadam promitto occurrere turmae
solaque Tyrrhenos equites ire obuia contra.
me sine prima manu temptare pericula belli, 505
tu pedes ad muros subsiste et moenia serua.'
Turnus ad haec oculos horrenda in uirgine fixus:
'o decus Italiae uirgo, quas dicere grates
quasue referre parem? sed nunc, est omnia quando
iste animus supra, mecum partire laborem. 510
Aeneas, ut fama fidem missique reportant
exploratores, equitum leuia improbus arma
praemisit, quaterent campos; ipse ardua montis
per deserta iugo superans aduentat ad urbem.
furta paro belli conuexo in tramite siluae, 515
ut biuias armato obsidam milite fauces.
tu Tyrrhenum equitem conlatis excipe signis;
tecum acer Messapus erit turmaeque Latinae
Tiburtique manus, ducis et tu concipe curam.'
sic ait, et paribus Messapum in proelia dictis 520
hortatur sociosque duces et pergit in hostem.

Est curuo anfractu ualles, accommoda fraudi
armorumque dolis, quam densis frondibus atrum
urget utrimque latus, tenuis quo semita ducit
angustaeque ferunt fauces aditusque maligni. 525
hanc super in speculis summoque in uertice montis

planities ignota iacet tutique receptus,
seu dextra laeuaque uelis occurrere pugnae
siue instare iugis et grandia uoluere saxa.
huc iuuenis nota fertur regione uiarum 530
arripuitque locum et siluis insedit iniquis.

Velocem interea superis in sedibus Opim,
unam ex uirginibus sociis sacraque caterua,
compellabat et has tristis Latonia uoces
ore dabat: 'graditur bellum ad crudele Camilla, 535
o uirgo, et nostris nequiquam cingitur armis,
cara mihi ante alias. neque enim nouus iste Dianae
uenit amor subitaque animum dulcedine mouit.
pulsus ob inuidiam regno uirisque superbas
Priuerno antiqua Metabus cum excederet urbe, 540
infantem fugiens media inter proelia belli
sustulit exsilio comitem, matrisque uocauit
nomine Casmillae mutata parte Camillam.
ipse sinu prae se portans iuga longa petebat
solorum nemorum: tela undique saeua premebant 545
et circumfuso uolitabant milite Volsci.
ecce fugae medio summis Amasenus abundans
spumabat ripis, tantus se nubibus imber
ruperat. ille innare parans infantis amore
tardatur caroque oneri timet. omnia secum 550
uersanti subito uix haec sententia sedit:
telum immane manu ualida quod forte gerebat
bellator, solidum nodis et robore cocto,
huic natam libro et siluestri subere clausam
implicat atque habilem mediae circumligat hastae; 555
quam dextra ingenti librans ita ad aethera fatur:
"alma, tibi hanc, nemorum cultrix, Latonia uirgo,
ipse pater famulam uoueo; tua prima per auras
tela tenens supplex hostem fugit. accipe, testor,
diua tuam, quae nunc dubiis committitur auris." 560
dixit, et adducto contortum hastile lacerto
immittit: sonuere undae, rapidum super amnem
infelix fugit in iaculo stridente Camilla.
at Metabus magna propius iam urgente caterua
dat sese fluuio, atque hastam cum uirgine uictor 565
gramineo, donum Triuiaae, de caespite uellit.
non illum tectis ullae, non moenibus urbes

acceperere (neque ipse manus feritate dedisset),
 pastorum et solis exegit montibus aeuum.
 hic natam in dumis interque horrentia lustra 570
 armentalis equae mammis et lacte ferino
 nutribat teneris immulgens ubera labris.
 utque pedum primis infans uestigia plantis
 institerat, iaculo palmas armauit acuto
 spiculaque ex umero paruae suspendit et arcum. 575
 pro crinali auro, pro longae tegmine pallae
 tigridis exuuiae per dorsum a uertice pendent.
 tela manu iam tum tenera puerilia torsit
 et fundam tereti circum caput egit habena
 Strymoniamque gruem aut album deiecit olorem. 580
 multae illam frustra Tyrrhena per oppida matres
 optauere nurum; sola contenta Diana
 aeternum telorum et uirginitatis amorem
 intemerata colit. uellem haud correpta fuisset
 militia tali conata lacescere Teucros: 585
 cara mihi comitumque foret nunc una mearum.
 uerum age, quandoquidem fatis urgetur acerbis,
 labere, nympha, polo finisque inuise Latinos,
 tristis ubi infausto committitur omine pugna.
 haec cape et ultricem pharetra deprome sagittam: 590
 hac, quicumque sacrum uiolarit uulnere corpus,
 Tros Italusque, mihi pariter det sanguine poenas.
 post ego nube caua miserandae corpus et arma
 inspoliata feram tumulo patriaeque reponam.'
 dixit, at illa leuis caeli delapsa per auras 595
 insonuit nigro circumdata turbine corpus.

At manus interea muris Troiana propinquat,
 Etruscique duces equitumque exercitus omnis
 compositi numero in turmas. fremit aequore toto
 insultans sonipes et pressis pugnat habenis 600
 huc conuersus et huc; tum late ferreus hastis
 horret ager campique armis sublimibus ardent.
 nec non Messapus contra celeresque Latini
 et cum fratre Coras et uirginis ala Camillae
 aduersi campo apparent, hastasque reductis 605
 protendunt longe dextris et spicula uibrant,
 aduentusque uirum fremitusque ardescit equorum.
 iamque intra iactum teli progressus uterque

substiterat: subito erumpunt clamore furentisque
exhortantur equos, fundunt simul undique tela 610
crebra niuis ritu, caelumque obtexitur umbra.
continuo aduersis Tyrrhenus et acer Aconteus
conixi incurrunt hastis primique ruinam
dant sonitu ingenti perfractaque quadripedantum
pectora pectoribus rumpunt; excussus Aconteus 615
fulminis in morem aut tormento ponderis acti
praecipitat longe et uitam dispergit in auras.

Extemplo turbatae acies, uersique Latini
reiciunt parmas et equos ad moenia uertunt;
Troes agunt, princeps turmas inducit Asilas. 620
iamque propinquabant portis rursusque Latini
clamorem tollunt et mollia colla reflectunt;
hi fugiunt penitusque datis referuntur habenis.
qualis ubi alterno procurrrens gurgite pontus
nunc ruit ad terram scopulosque superiacit unda 625
spumeus extremamque sinu perfundit harenam,
nunc rapidus retro atque aestu reuoluta resorbens
saxa fugit litusque uado labente relinquit:
bis Tusci Rutulos egere ad moenia uersos,
bis reiecti armis respectant terga tegentes. 630
tertia sed postquam congressi in proelia totas
implicuere inter se acies legitque uirum uir,
tum uero et gemitus morientum et sanguine in alto
armaque corporaque et permixti caede uirorum
semianimes uoluuntur equi, pugna aspera surgit. 635
Orsilochus Remuli, quando ipsum horrebat adire,
hastam intorsit equo ferrumque sub aure reliquit;
quo sonipes ictu furit arduus altaque iactat
uulneris impatiens arrecto pectore crura,
uoluitur ille excussus humi. Catillus Iollan 640
ingentemque animis, ingentem corpore et armis
deicit Herminium, nudo cui uertice fulua
caesaries nudique umeri nec uulnera terrent;
tantus in arma patet. latos huic hasta per armos
acta tremit duplicatque uirum transfixa dolore. 645
funditur ater ubique cruor; dant funera ferro
certantes pulchramque petunt per uulnera mortem.

At medias inter caedes exsultat Amazon
unum exserta latus pugnae, pharetrata Camilla,

et nunc lenta manu spargens hastilia denset, 650
 nunc ualidam dextra rapit indefessa bipennem;
 aureus ex umero sonat arcus et arma Dianae.
 illa etiam, si quando in tergum pulsa recessit,
 spicula conuerso fugientia derigit arcu.
 at circum lectae comites, Larinaque uirgo 655
 Tullaque et aeratam quatiens Tarpeia securim,
 Italides, quas ipsa decus sibi dia Camilla
 delegit pacisque bonas bellique ministras:
 quales Threiciae cum flumina Thermodontis
 pulsant et pictis bellantur Amazones armis, 660
 seu circum Hippolyten seu cum se Martia curru
 Penthesilea refert, magnoque ululante tumultu
 feminea exsultant lunatis agmina peltis.

Quem telo primum, quem postremum, aspera uirgo,
 deicis? aut quot humi morientia corpora fundis? 665
 Eunaem Clytio primum patre, cuius apertum
 aduersi longa transuerberat abiete pectus.
 sanguinis ille uomens riuos cadit atque cruentam
 mandit humum moriensque suo se in uulnere uersat.
 tum Lirim Pagasumque super, quorum alter habenas 670
 suffuso reuolutus equo dum colligit, alter
 dum subit ac dextram labenti tendit inermem,
 praecipites pariterque ruunt. his addit Amastrum
 Hippotaden, sequiturque incumbens eminus hasta
 Tereaque Harpalycumque et Demophoonta Chromimque; 675
 quotque emissa manu contorsit spicula uirgo,
 tot Phrygii cecidere uiri. procul Ornytus armis
 ignotis et equo uenator Iapyge fertur,
 cui pellis latos umeros erepta iuueno
 pugnatori operit, caput ingens oris hiatus 680
 et malae texere lupi cum dentibus albis,
 agrestisque manus armat sparus; ipse cateruis
 uertitur in mediis et toto uertice supra est.
 hunc illa exceptum (neque enim labor agmine uerso)
 traicit et super haec inimico pectore fatur: 685
 'siluis te, Tyrrhene, feras agitare putasti?
 aduenit qui uestra dies muliebribus armis
 uerba redargueret. nomen tamen haud leue patrum
 manibus hoc referes, telo cecidisse Camillae.'

Protinus Orsilochum et Buten, duo maxima Teucrum 690
 corpora, sed Buten auersum cuspidē fixit
 lorīcam galeamque inter, qua colla sedentis
 lucent et laeūo dependet parma lacerto;
 Orsilochum fugiens magnumque agitata per orbem
 eludit gyro interior sequiturque sequentem; 695
 tum ualidam perque arma uiro perque ossa securim
 altior exurgens oranti et multa precanti
 congeminat; uulnus calido rigat ora cerebro.
 incidit huic subitoque aspectu territus haesit
 Appennicolae bellator filius Auni, 700
 haud Ligurum extremus, dum fallere fata sinebant.
 isque ubi se nullo iam cursu euadere pugnae
 posse neque instantem reginam auertere cernit,
 consilio uersare dolos ingressus et astu
 incipit haec: 'quid tam egregium, si femina forti 705
 fidis equo? dimitte fugam et te comminus aequo
 mecum crede solo pugnaeque accinge pedestri:
 iam nosces uentosa ferat cui gloria fraudem.'
 dixit, at illa furens acrique accensa dolore
 tradit equum comiti paribusque resistit in armis 710
 ense pedes nudo puraque interrita parma.
 at iuuenis uicisse dolo ratus auolat ipse
 (haud mora), conuersisque fugax aufertur habenis
 quadripedemque citum ferrata calce fatigat.
 'uane Ligus frustra que animis elate superbis, 715
 nequiquam patrias temptasti lubricus artis,
 nec fraus te incolumem fallaci perferet Auno.'
 haec fatur uirgo, et pernicibus ignea plantis
 transit equum cursu frenisque aduersa prehensis
 concreditur poenasque inimico ex sanguine sumit: 720
 quam facile accipiter saxo sacer ales ab alto
 consequitur pennis sublimem in nube columbam
 comprehensamque tenet pedibusque euiscerat uncis;
 tum cruor et uulsae labuntur ab aethere plumae.

At non haec nullis hominum sator atque deorum 725
 obseruans oculis summo sedet altus Olympo.
 Tyrrhenum genitor Tarchonem in proelia saeua
 suscitāt et stimulis haud mollibus incit iras.
 ergo inter caedes cedentiaque agmina Tarchon
 fertur equo uariisque instigat uocibus alas 730

nomine quemque uocans, reficitque in proelia pulsos.
 'quis metus, o numquam dolituri, o semper inertes
 Tyrrheni, quae tanta animis ignauia uenit?
 femina palantis agit atque haec agmina uertit!
 quo ferrum quidue haec gerimus tela inrita dextris? 735
 at non in Venerem segnes nocturnaue bella,
 aut ubi curua choros indixit tibia Bacchi.
 exspectate dapes et plenae pocula mensae
 (hic amor, hoc studium) dum sacra secundus haruspex
 nuntiet ac lucos uocet hostia pinguis in altos!' 740
 haec effatus equum in medios moriturus et ipse
 concitat, et Venulo aduersum se turbidus infert
 dereptumque ab equo dextra complectitur hostem
 et gremium ante suum multa ui concitus aufert.
 tollitur in caelum clamor cunctique Latini 745
 conuertere oculos. uolat igneus aequore Tarchon
 arma uirumque ferens; tum summa ipsius ab hasta
 defringit ferrum et partis rimatur apertas,
 qua uulnus letale ferat; contra ille repugnans
 sustinet a iugulo dextram et uim uiribus exit. 750
 utque uolans alte raptum cum fulua draconem
 fert aquila implicuitque pedes atque unguibus haesit,
 saucius at serpens sinuosa uolumina uersat
 arrectisque horret squamis et sibilat ore
 arduus insurgens, illa haud minus urget obunco 755
 luctantem rostro, simul aethera uerberat alis:
 haud aliter praedam Tiburtum ex agmine Tarchon
 portat ouans. ducis exemplum euentumque secuti
 Maeonidae incurrunt. tum fatis debitus Arruns
 uelocem iaculo et multa prior arte Camillam 760
 circuit, et quae sit fortuna facillima temptat.
 qua se cumque furens medio tulit agmine uirgo,
 hac Arruns subit et tacitus uestigia lustrat;
 qua uictrix redit illa pedemque ex hoste reportat,
 hac iuuenis furtim celeris detorquet habenas. 765
 hos aditus iamque hos aditus omnemque pererrat
 undique circuitum et certam quatit improbus hastam.

 Forte sacer Cybelo Chloreus olimque sacerdos
 insignis longe Phrygiis fulgebat in armis
 spumantemque agitabat equum, quem pellis aenis 770
 in plumam squamis auro conserta tegebat.

ipse peregrina ferrugine clarus et ostro
 spicula torquebat Lycio Gortynia cornu;
 aureus ex umeris erat arcus et aurea uati
 cassida; tum croceam chlamydemque sinusque crepantis 775
 carbaseos fuluo in nodum collegerat auro
 pictus acu tunicas et barbara tegmina crurum.
 hunc uirgo, siue ut templis praefigeret arma
 Troia, captiuo siue ut se ferret in auro
 uenatrix, unum ex omni certamine pugnae 780
 caeca sequebatur totumque incauta per agmen
 femineo praedae et spoliorum ardebat amore,
 telum ex insidiis cum tandem tempore capto
 concitat et superos Arruns sic uoce precatur:
 'summe deum, sancti custos Soractis Apollo, 785
 quem primi colimus, cui pineus ardor aceruo
 pascitur, et medium freti pietate per ignem
 cultores multa premimus uestigia pruna,
 da, pater, hoc nostris aboleri dedecus armis,
 omnipotens. non exuuias pulsaeue tropaeum 790
 uirginis aut spolia ulla peto, mihi cetera laudem
 facta ferent; haec dira meo dum uulnere pestis
 pulsa cadat, patrias remeabo inglorius urbes.'

Audiit et uoti Phoebus succedere partem
 mente dedit, partem uolucris dispersit in auras: 795
 sterneret ut subita turbatam morte Camillam
 adnuat oranti; reducem ut patria alta uideret
 non dedit, inque Notos uocem uertere procellae.
 ergo ut missa manu sonitum dedit hasta per auras,
 conuertere animos acris oculosque tulere 800
 cuncti ad reginam Volsci. nihil ipsa nec aurae
 nec sonitus memor aut uenientis ab aethere teli,
 hasta sub exsertam donec perlata papillam
 haesit uirgineumque alte bibit acta cruorem.
 concurrunt trepidae comites dominamque ruentem 805
 suscipiunt. fugit ante omnis exterritus Arruns
 laetitia mixtoque metu, nec iam amplius hastae
 credere nec telis occurrere uirginis audet.
 ac uelut ille, prius quam tela inimica sequantur,
 continuo in montis sese auius abdidit altos 810
 occiso pastore lupus magnouue iuueno,
 conscius audacis facti, caudamque remulcens

subiecit pauitantem utero siluasque petiuit:
 haud secus ex oculis se turbidus abstulit Arruns
 contentusque fuga mediis se immiscuit armis. 815
 illa manu moriens telum trahit, ossa sed inter
 ferreus ad costas alto stat uulnere mucro.
 labitur exsanguis, labuntur frigida leto
 lumina, purpureus quondam color ora reliquit.
 tum sic exspirans Accam ex aequalibus unam 820
 adloquitur, fida ante alias quae sola Camillae
 quicum partiri curas, atque haec ita fatur:
 'hactenus, Acca soror, potui: nunc uulnus acerbum
 conficit, et tenebris nigrescunt omnia circum.
 effuge et haec Turno mandata nouissima perfer: 825
 succedat pugnae Troianosque arceat urbe.
 iamque uale.' simul his dictis linquebat habenas
 ad terram non sponte fluens. tum frigida toto
 paulatim exsoluit se corpore, lentaque colla
 et captum leto posuit caput, arma relinquens, 830
 uitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.
 tum uero immensus surgens ferit aurea clamor
 sidera: deiecta crudescit pugna Camilla;
 incurrunt densi simul omnis copia Teucrum
 Tyrrhenique duces Euandrique Arcades alae. 835

At Triuiiae custos iamdudum in montibus Opis
 alta sedet summis spectatque interrita pugnas.
 utque procul medio iuuenum in clamore furentum
 prospexit tristi mulcatam morte Camillam,
 ingemuitque deditque has imo pectore uoces: 840
 'heu nimium, uirgo, nimium crudele luisti
 supplicium Teucros conata lacescere bello!
 nec tibi desertae in dumis coluisse Dianam
 profuit aut nostras umeris gessisse pharetras.
 non tamen indecorem tua te regina reliquit 845
 extrema iam in morte, neque hoc sine nomine letum
 per gentis erit aut famam patieris inultae.
 nam quicumque tuum uiolauit uulnere corpus
 morte luet merita.' fuit ingens monte sub alto
 regis Dercenni terreno ex aggere bustum 850
 antiqui Laurentis opacaque ilice tectum;
 hic dea se primum rapido pulcherrima nisu
 sistit et Arruntem tumulo speculatur ab alto.

ut uidit fulgentem armis ac uana tumentem,
'cur' inquit 'diuersus abis? huc derige gressum, 855
huc periture ueni, capias ut digna Camillae
praemia. tune etiam telis moriere Dianae?'
dixit, et aurata uolucrum Threissa sagittam
deprompsit pharetra cornuque infensa tetendit
et duxit longe, donec curuata coirent 860
inter se capita et manibus iam tangeret aequis,
laeua aciem ferri, dextra neruoque papillam.
extemplo teli stridorem aurasque sonantis
audiit una Arruns haesitque in corpore ferrum.
illum expirantem socii atque extrema gementem 865
obliti ignoto camporum in puluere linquunt;
Opis ad aetherium pennis aufertur Olympum.

Prima fugit domina amissa leuis ala Camillae,
turbati fugiunt Rutuli, fugit acer Atinas,
disiectique duces desolatique manipuli 870
tuta petunt et equis auersi ad moenia tendunt.
nec quisquam instantis Teucros letumque ferentis
sustentare ualet telis aut sistere contra,
sed laxos referunt umeris languentibus arcus,
quadripedumque putrem cursu quatit ungula campum. 875
uoluitur ad muros caligine turbidus atra
pulis, et e speculis percussae pectora matres
femineum clamorem ad caeli sidera tollunt.
qui cursu portas primi inrupere patentis,
hos inimica super mixto premit agmine turba, 880
nec miseram effugiunt mortem, sed limine in ipso,
moenibus in patriis atque inter tuta domorum
confixi expirant animas. pars claudere portas,
nec sociis aperire uiam nec moenibus audent
accipere orantis, oriturque miserrima caedes 885
defendentum armis aditus inque arma ruentum.
exclusi ante oculos lacrimantumque ora parentum
pars in praecipitis fossas urgente ruina
uoluitur, immissis pars caeca et concita frenis
arietat in portas et duros obice postis. 890
ipsae de muris summo certamine matres
(monstrat amor uerus patriae, ut uidere Camillam)
tela manu trepidae iaciunt ac robore duro

stipitibus ferrum sudibusque imitantur obustis
praecipites, primaeque mori pro moenibus ardent. 895

Interea Turnum in siluis saeuissimus implet
nuntius et iuueni ingentem fert Acca tumultum:
deletas Volscorum acies, cecidisse Camillam,
ingruere infensos hostis et Marte secundo
omnia corripuisse, metum iam ad moenia ferri. 900

ille furens (et saeua Iouis sic numina poscunt)
deserit obsessos collis, nemora aspera linquit.
uix e conspectu exierat campumque tenebat,
cum pater Aeneas saltus ingressus apertos
exsuperatque iugum siluaeque euadit opaca. 905

sic ambo ad muros rapidi totoque feruntur
agmine nec longis inter se passibus absunt;
ac simul Aeneas fumantis puluere campos
prospexit longe Laurentiaque agmina uidit,
et saeuum Aenean agnouit Turnus in armis 910

aduentumque pedum flatusque audiuit equorum.
continuoque ineant pugnans et proelia temptent,
ni roseus fessos iam gurgite Phoebus Hiberno
tingat equos noctemque die labente reducat.
considunt castris ante urbem et moenia uallant.

LIBER DUODECIMUS

Turnus ut infractos aduerso Marte Latinos
defecisse uidet, sua nunc promissa reposci,
se signari oculis, ultro implacabilis ardet
attollitque animos. Poenorum qualis in aruis
saucius ille graui uenantum uulnere pectus 5
tum demum mouet arma leo, gaudetque comantis
excutiens ceruice toros fixumque latronis
impavidus frangit telum et fremit ore cruento:
haud secus accenso gliscit uiolentia Turno.
tum sic adfatur regem atque ita turbidus inquit: 10
'nulla mora in Turno; nihil est quod dicta retractent
ignauis Aeneadae, nec quae pepigere recusent:
congregior. fer sacra, pater, et concipe foedus.
aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam
desertorem Asiae (sedeant spectentque Latini), 15
et solus ferro crimen commune refellam,
aut habeat uictos, cedat Lauinia coniunx.'

Olli sedato respondit corde Latinus:
'o praestans animi iuuenis, quantum ipse feroci
uirtute exsuperas, tanto me impensius aequum est 20
consulere atque omnis metuentem expendere casus.
sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
multa manu, nec non aurumque animusque Latino est;
sunt aliae innuptae Latio et Laurentibus aruis
nec genus indecores. sine me haec haud mollia fatu 25
sublatis aperire dolis, simul hoc animo hauri:
me natam nulli ueterum sociare procorum
fas erat, idque omnes diuique hominesque canebant.
uictus amore tui, cognato sanguine uictus
coniugis et maestae lacrimis, uincla omnia rupi; 30
promissam eripui genero, arma impia sumpsi.
ex illo qui me casus, quae, Turne, sequantur
bella, uides, quantos primus patiare labores.
bis magna uicti pugna uix urbe tuemur
spes Italas; recalent nostro Thybrina fluenta 35
sanguine adhuc campique ingentes ossibus albent.
quo referor totiens? quae mentem insania mutat?
si Turno exstincto socios sum ascire paratus,

cur non incolumi potius certamina tollo?
 quid consanguinei Rutuli, quid cetera dicet 40
 Italia, ad mortem si te (fors dicta refutet!)
 prodiderim, natam et conubia nostra petentem?
 respice res bello uarias, miserere parentis
 longaeui, quem nunc maestum patria Ardea longe
 diuidit.' haudquaquam dictis uiolentia Turni 45
 flectitur; exsuperat magis aegrescitque medendo.
 ut primum fari potuit, sic institit ore:
 'quam pro me curam geris, hanc precor, optime, pro me
 deponas letumque sinas pro laude pacisci.
 et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra 50
 spargimus, et nostro sequitur de uulnere sanguis.
 longe illi dea mater erit, quae nube fugacem
 feminea tegat et uanis sese occulat umbris.'

At regina noua pugnae conterrita sorte
 flebat et ardentem generum moritura tenebat: 55
 'Turne, per has ego te lacrimas, per si quis Amatae
 tangit honos animum: spes tu nunc una, senectae
 tu requies miserae, decus imperiumque Latini
 te penes, in te omnis domus inclinata recumbit.
 unum oro: desiste manum committere Teucris. 60
 qui te cumque manent isto certamine casus
 et me, Turne, manent; simul haec inuisa relinquam
 lumina nec generum Aenean captiua uidebo.'
 accepit uocem lacrimis Lauinia matris
 flagrantis perfusa genas, cui plurimus ignem 65
 subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit.
 Indum sanguineo ueluti uiolauerit ostro
 si quis ebur, aut mixta rubent ubi lilia multa
 alba rosa, talis uirgo dabat ore colores.
 illum turbat amor figitque in uirgine uultus; 70
 ardet in arma magis paucisque adfatur Amatam:
 'ne, quaeso, ne me lacrimis neue omine tanto
 prosequere in duri certamina Martis euntem,
 o mater; neque enim Turno mora libera mortis.
 nuntius haec, Idmon, Phrygio mea dicta tyranno 75
 haud placitura refer. cum primum crastina caelo
 puniceis inuecta rotis Aurora rubebit,
 non Teucros agat in Rutulos, Teucrum arma quiescant

et Rutuli; nostro dirimamus sanguine bellum,
illo quaeratur coniunx Lauinia campo.' 80

Haec ubi dicta dedit rapidusque in tecta recessit,
poscit equos gaudetque tuens ante ora frementis,
Pilumno quos ipsa decus dedit Orithyia,
qui candore niues anteirent, cursibus auras.
circumstant properi aurigae manibusque lacessunt 85

pectora plausa cauis et colla comantia pectunt.
ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco
circumdat loricae umeris, simul aptat habendo
ensemque clipeumque et rubrae cornua cristae,
ensem quem Dauno ignipotens deus ipse parenti 90
fecerat et Stygia candentem tinxerat unda.

exim quae mediis ingenti adnixa columnae
aedibus astabat, ualidam ui corripit hastam,
Actoris Aurunci spoliū, quassatque trementem
uociferans: 'nunc, o numquam frustrata uocatus 95

hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,
te Turni nunc dextra gerit; da sternere corpus
loricaeque manu ualida lacerare reuulsam
semituri Phrygis et foedare in puluere crinis
uibratos calido ferro murraque madentis.' 100

his agitur furiis, totoque ardentis ab ore
scintillae absistunt, oculis micat acribus ignis,
mugitus ueluti cum prima in proelia taurus
terrificos ciet aut irasci in cornua temptat
arboris obnixus trunco, uentosque lacessit 105
ictibus aut sparsa ad pugnam proludit arena.

Nec minus interea maternis saeuus in armis
Aeneas acuit Martem et se suscitāt ira,
oblato gaudens componi foedere bellum.
tum socios maestique metum solatur Iuli 110
fata docens, regique iubet responsa Latino
certa referre uiros et pacis dicere leges.

Postera uix summos spargebat lumine montis
orta dies, cum primum alto se gurgite tollunt
Solis equi lucemque elatis naribus efflant: 115
campum ad certamen magnae sub moenibus urbis
dimensi Rutulique uiri Teucricum parabant
in medioque focos et dis communibus aras

gramineas. alii fontemque ignemque ferebant
 uelati limo et uerbena tempora uincti. 120
 procedit legio Ausonidum, pilataque plenis
 agmina se fundunt portis. hinc Troius omnis
 Tyrrhenusque ruit uariis exercitus armis,
 haud secus instructi ferro quam si aspera Martis
 pugna uocet. nec non mediis in milibus ipsi 125
 ductores auro uolitant ostroque superbi,
 et genus Assaraci Mnestheus et fortis Asilas
 et Messapus equum domitor, Neptunia proles;
 utque dato signo spatia in sua quisque recessit,
 defigunt tellure hastas et scuta reclinant. 130
 tum studio effusae matres et uulgiu inermum
 inualidique senes turris ac tecta domorum
 obsedere, alii portis sublimibus astant.

At Iuno ex summo (qui nunc Albanus habetur;
 tum neque nomen erat neque honos aut gloria monti) 135
 prospiciens tumulo campum aspectabat et ambas
 Laurentum Troumque acies urbemque Latini.
 extemplo Turni sic est adfata sororem
 diua deam, stagnis quae fluminibusque sonoris
 praesidet (hunc illi rex aetheris altus honorem 140
 Iuppiter erepta pro uirginitate sacrauit):
 'nympha, decus fluuiorum, animo gratissima nostro,
 scis ut te cunctis unam, quaecumque Latinae
 magnanimi Iouis ingratum ascendere cubile,
 praetulerim caelique libens in parte locarim: 145
 disce tuum, ne me incuses, Iuturna, dolorem.
 qua uisa est Fortuna pati Parcaeque sinebant
 cedere res Latio, Turnum et tua moenia texi;
 nunc iuuenem imparibus uideo concurrere fati,
 Parcarumque dies et uis inimica propinquat. 150
 non pugnam aspicere hanc oculis, non foedera possum.
 tu pro germano si quid praesentius audes,
 perge; decet. forsitan miseros meliora sequentur.'
 uix ea, cum lacrimas oculis Iuturna profundit
 terque quaterque manu pectus percussit honestum. 155
 'non lacrimis hoc tempus' ait Saturnia Iuno:
 'accelera et fratrem, si quis modus, eripe morti;
 aut tu bella cie conceptumque excute foedus.

auctor ego audendi.' sic exhortata reliquit
incertam et tristi turbatam uulnere mentis. 160

Interea reges ingenti mole Latinus
quadriiugo uehitur curru (cui tempora circum
aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
Solis aui specimen), bigis it Turnus in albis,
bina manu lato crispans hastilia ferro. 165

hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo,
sidereo flagrans clipeo et caelestibus armis
et iuxta Ascanius, magnae spes altera Romae,
procedunt castris, puraque in ueste sacerdos
saetigeri fetum suis intonsamque bidentem 170
attulit admouitque pecus flagrantibus aris.
illi ad surgentem conuersi lumina solem
dant fruges manibus salsas et tempora ferro
summa notant pecudum, paterisque altaria libant.

Tum pius Aeneas stricto sic ense precatur: 175
'esto nunc Sol testis et haec mihi terra uocanti,
quam propter tantos potui perferre labores,
et pater omnipotens et tu Saturnia coniunx
(iam melior, iam, diua, precor), tuque inclute Mauors,
cuncta tuo qui bella, pater, sub numine torques; 180
fontisque fluuiosque uoco, quaeque aetheris alti
religio et quae caeruleo sunt numina ponto:
cesserit Ausonio si fors uictoria Turno,
conuenit Euandri uictos discedere ad urbem,
cedet Iulus agris, nec post arma ulla rebelles 185
Aeneadae referent ferroue haec regna lacescent.
sin nostrum adnuerit nobis uictoria Martem
(ut potius reor et potius di numine firment),
non ego nec Teucris Italos parere iubebo
nec mihi regna peto: paribus se legibus ambae 190
inuictae gentes aeterna in foedera mittant.
sacra deosque dabo; socer arma Latinus habeto,
imperium sollemne socer; mihi moenia Teucri
constituent urbique dabit Lauinia nomen.'

Sic prior Aeneas, sequitur sic deinde Latinus 195
suspiciens caelum, tenditque ad sidera dextram:
'haec eadem, Aenea, terram, mare, sidera, iuro
Latoniaeque genus duplex Ianumque bifrontem,

uimque deum infernam et duri sacraria Ditis;
audiat haec genitor qui foedera fulmine sancit. 200
tango aras, medios ignis et numina testor:
nulla dies pacem hanc Italis nec foedera rumpet,
quo res cumque cadent; nec me uis ulla uolentem
auertet, non, si tellurem effundat in undas
diluuiio miscens caelumque in Tartara soluat, 205
ut sceptrum hoc' (dextra sceptrum nam forte gerebat)
'numquam fronde leui fundet uirgulta nec umbras,
cum semel in siluis imo de stirpe recisum
matre caret posuitque comas et bracchia ferro,
olim arbos, nunc artificis manus aere decoro 210
inclusit patribusque dedit gestare Latinis.'
talibus inter se firmabant foedera dictis
conspectu in medio procerum. tum rite sacratas
in flammam iugulant pecudes et uiscera uiuis
eripiunt, cumulantque oneratis lancibus aras. 215

At uero Rutulis impar ea pugna uideri
iamdudum et uario misceri pectora motu,
tum magis ut propius cernunt non uiribus aequos.
adiuuat incessu tacito progressus et aram
suppliciter uenerans demisso lumine Turnus 220
pubentesque genae et iuuenali in corpore pallor.
quem simul ac Iuturna soror crebrescere uidit
sermonem et uulgi uariare labantia corda,
in medias acies formam adsimulata Camerti,
cui genus a proauis ingens clarumque paternae 225
nomen erat uirtutis, et ipse acerrimus armis,
in medias dat sese acies haud nescia rerum
rumoresque serit uarios ac talia fatur:
'non pudet, o Rutuli, pro cunctis talibus unam
obiectare animam? numerone an uiribus aequi 230
non sumus? en, omnes et Troes et Arcades hi sunt,
fatalisque manus, infensa Etruria Turno:
uix hostem, alterni si congregiamur, habemus.
ille quidem ad superos, quorum se deuouet aris,
succedet fama uiuusque per ora feretur; 235
nos patria amissa dominis parere superbis
cogemur, qui nunc lenti consedimus aruis.'

Talibus incensa est iuuenum sententia dictis
iam magis atque magis, serpitque per agmina murmur:

ipsi Laurentes mutati ipsique Latini. 240
 qui sibi iam requiem pugnae rebusque salutem
 sperabant, nunc arma uolunt foedusque precantur
 infectum et Turni sortem miserantur iniquam.
 his aliud maius Iuturna adiungit et alto
 dat signum caelo, quo non praesentius ullum 245
 turbauit mentes Italas monstroque fefellit.
 namque uolans rubra fuluus Iouis ales in aethra
 litoreas agitabat auis turbamque sonantem
 agminis aligeri, subito cum lapsus ad undas
 cycnum excellentem pedibus rapit improbus uncis. 250
 arrexere animos Itali, cunctaeque uolucres
 conuertunt clamore fugam (mirabile uisu),
 aetheraque obscurant pennis hostemque per auras
 facta nube premunt, donec ui uictus et ipso
 pondere defecit praedamque ex unguibus ales 255
 proiecit fluuio, penitusque in nubila fugit.

Tum uero augurium Rutuli clamore salutant
 expediuntque manus, primusque Tolumnius augur
 'hoc erat, hoc uotis' inquit 'quod saepe petiui.
 accipio agnoscoque deos; me, me duce ferrum 260
 corripite, o miseri, quos improbus aduena bello
 territat inualidas ut auis, et litora uestra
 ui populat. petet ille fugam penitusque profundo
 uela dabit. uos unanimi densete cateruas
 et regem uobis pugna defendite raptum.' 265
 dixit, et aduersos telum contorsit in hostis
 procurrens; sonitum dat stridula cornus et auras
 certa secat. simul hoc, simul ingens clamor et omnes
 turbati cunei calefactaque corda tumultu.

hasta uolans, ut forte nouem pulcherrima fratrum 270
 corpora constiterant contra, quos fida creat
 una tot Arcadio coniunx Tyrrhena Gylippo,
 horum unum ad medium, teritur qua sutilis aluo
 balteus et laterum iuncturas fibula mordet,
 egregium forma iuuenem et fulgentibus armis, 275
 transadigit costas fuluaque effundit harena.
 at fratres, animosa phalanx accensaque luctu,
 pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
 corripunt caecique ruunt. quos agmina contra
 procurrununt Laurentum, hinc densi rursus inundant 280

Troes Agyllinique et pictis Arcades armis:
 sic omnis amor unus habet decernere ferro.
 diripuere aras, it toto turbida caelo
 tempestas telorum ac ferreus ingruit imber,
 craterasque focosque ferunt. fugit ipse Latinus 285
 pulsatos referens infecto foedere diuos.
 infrenant alii currus aut corpora saltu
 subiciunt in equos et strictis ensibus adsunt.
 Messapus regem regisque insigne gerentem
 Tyrrhenum Aulesten, auidus confundere foedus, 290
 aduerso proterret equo; ruit ille recedens
 et miser oppositis a tergo inuoluitur aris
 in caput inque umeros. at feruidus aduolat hasta
 Messapus teloque orantem multa trabali
 desuper altus equo grauiter ferit atque ita fatur: 295
 'hoc habet, haec melior magnis data uictima diuis.'
 concurrunt Itali spoliantque calentia membra.
 obuius ambustum torrem Corynaeus ab ara
 corripit et uenienti Ebyso plagamque ferenti
 occupat os flammis: olli ingens barba reluxit 300
 nidoremque ambusta dedit. super ipse secutus
 caesariem laeua turbati corripit hostis
 impressoque genu nitens terrae applicat ipsum;
 sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum
 pastorem primaque acie per tela ruentem 305
 ense sequens nudo superimminet; ille securi
 aduersi frontem mediam mentumque reducta
 dissicit et sparso late rigat arma cruore.
 olli dura quies oculos et ferreus urget
 somnus, in aeternam conduntur lumina noctem. 310

At pius Aeneas dextram tendebat inermem
 nudato capite atque suos clamore uocabat:
 'quo ruitis? quaeue ista repens discordia surgit?
 o cohibete iras! ictum iam foedus et omnes
 compositae leges. mihi ius concurrere soli; 315
 me sinite atque auferte metus. ego foedera faxo
 firma manu; Turnum debent haec iam mihi sacra.'
 has inter uoces, media inter talia uerba
 ecce uiro stridens alis adlapsa sagitta est,
 incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta, 320
 quis tantam Rutulis laudem, casusne deusne,

attulerit; pressa est insignis gloria facti,
 nec sese Aeneae iactauit uulnere quisquam.
 Turnus ut Aenean cedentem ex agmine uidit
 turbatosque duces, subita spe feruidus ardet; 325
 poscit equos atque arma simul, saltuque superbus
 emicat in currum et manibus molitur habenas.
 multa uirum uoluitans dat fortia corpora leto.
 seminecis uoluit multos: aut agmina curru
 proterit aut raptas fugientibus ingerit hastas. 330
 qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebri
 sanguineus Mauors clipeo increpat atque furentis
 bella mouens immittit equos, illi aequore aperto
 ante Notos Zephyrumque uolant, gemit ultima pulsu
 Thraca pedum circumque atrae Formidinis ora 335
 Iraeque Insidiaeque, dei comitatus, aguntur:
 talis equos alacer media inter proelia Turnus
 fumantis sudore quatit, miserabile caesis
 hostibus insultans; spargit rapida ungula rores
 sanguineos mixtaque cruor calcatur harena. 340
 iamque neci Sthenelumque dedit Thamyrumque Pholumque,
 hunc congressus et hunc, illum eminus; eminus ambo
 Imbrasidas, Glaucum atque Laden, quos Imbrasmus ipse
 nutrierat Lycia paribusque ornauerat armis
 uel conferre manum uel equo praeuertere uentos. 345

Parte alia media Eumedes in proelia fertur,
 antiqui proles bello praeclara Dolonis,
 nomine auum referens, animo manibusque parentem,
 qui quondam, castra ut Danaum speculator adiret,
 ausus Pelidae pretium sibi poscere currus; 350
 illum Tydides alio pro talibus ausis
 adfecit pretio nec equis aspirat Achilli.
 hunc procul ut campo Turnus prospexit aperto,
 ante leui iaculo longum per inane secutus
 sistit equos biiugis et curru desilit atque 355
 semianimi lapsoque superuenit, et pede collo
 impresso dextrae mucronem extorquet et alto
 fulgentem tingit iugulo atque haec insuper addit:
 'en agros et, quam bello, Troiane, petisti,
 Hesperiam metire iacens: haec praemia, qui me 360
 ferro ausi temptare, ferunt, sic moenia condunt.'
 huic comitem Asbyten coniecta cuspide mittit

Chloreaque Sybarimque Daretaque Thersilochumque
 et sternacis equi lapsum ceruice Thymoeten.
 ac uelut Edoni Boreae cum spiritus alto 365
 insonat Aegaeo sequiturque ad litora fluctus,
 qua uenti incubuere, fugam dant nubila caelo:
 sic Turno, quacumque uiam secat, agmina cedunt
 conuersaeque ruunt acies; fert impetus ipsum
 et cristam aduerso curru quatit aura uolantem. 370
 non tulit instantem Phegeus animisque frementem
 obiecit sese ad currum et spumantia frenis
 ora citatorum dextra detorsit equorum.
 dum trahitur pendetque iugis, hunc lata resectum
 lancea consequitur rumpitque infixam bilicem 375
 loricae et summum degustat uulnere corpus.
 ille tamen clipeo obiecto conuersus in hostem
 ibat et auxilium ducto mucrone petebat,
 cum rota praecipitem et procurso concitus axis
 impulit effunditque solo, Turnusque secutus 380
 imam inter galeam summi thoracis et oras
 abstulit ense caput truncumque reliquit harenae.

Atque ea dum campis uictor dat funera Turnus,
 interea Aenean Mnesteus et fidus Achates
 Ascaniusque comes castris statuere cruentum 385
 alternos longa nitentem cuspide gressus.
 saeuit et infracta luctatur harundine telum
 eripere auxilioque uiam, quae proxima, poscit:
 ense secent lato uulnus telique latebram
 rescindant penitus, seseque in bella remittant. 390
 iamque aderat Phoebus ante alios dilectus Iapyx
 Iasides, acri quondam cui captus amore
 ipse suas artis, sua munera, laetus Apollo
 augurium citharamque dabat celerisque sagittas.
 ille, ut depositi proferret fata parentis, 395
 scire potestates herbarum usumque medendi
 maluit et mutas agitare inglorius artis.
 stabat acerba fremens ingentem nixus in hastam
 Aeneas magno iuuenum et maerentis Iuli
 concursu, lacrimis immobilis. ille retorto 400
 Paeonium in morem senior succinctus amictu
 multa manu medica Phoebique potentibus herbis
 nequiquam trepidat, nequiquam spicula dextra

sollicitat prensatque tenaci forcipe ferrum.
nulla uiam Fortuna regit, nihil auctor Apollo 405
subuenit, et saeuus campis magis ac magis horror
crebrescit propiusque malum est. iam puluere caelum
stare uident: subeunt equites et spicula castris
densa cadunt mediis. it tristis ad aethera clamor
bellantum iuuenum et duro sub Marte cadentum. 410

Hic Venus indigno nati concussa dolore
dictamnum genetrix Cretaea carpit ab Ida,
puberibus caulem foliis et flore comantem
purpureo; non illa feris incognita capris
gramina, cum tergo uolucres haesere sagittae. 415
hoc Venus obscuro faciem circumdata nimbo
detulit, hoc fustum labris splendentibus amnem
inficit occulte medicans, spargitque salubris
ambrosiae sucos et odoriferam panaceam.
fouit ea uulnus lymphae longaeuus Iapyx 420
ignorans, subitoque omnis de corpore fugit
quippe dolor, omnis stetit imo uulnere sanguis.
iamque secuta manum nullo cogente sagitta
excidit, atque nouae rediere in pristina uires.
'arma citi properate uiro! quid statis?' Iapyx 425
conclamat primusque animos accendit in hostem.
'non haec humanis opibus, non arte magistra
proueniunt, neque te, Aenea, mea dextera seruat:
maior agit deus atque opera ad maiora remittit.'
ille audis pugnae suras incluserat auro 430
hinc atque hinc oditque moras hastamque coruscat.
postquam habilis lateri clipeus loricaque tergo est,
Ascanium fuis circum complectitur armis
summaque per galeam delibans oscula fatur:
'disce, puer, uirtutem ex me uerumque laborem, 435
fortunam ex aliis. nunc te mea dextera bello
defensum dabit et magna inter praemia ducet.
tu facito, mox cum matura adoleuerit aetas,
sis memor et te animo repetentem exempla tuorum
et pater Aeneas et auunculus excitet Hector.' 440

Haec ubi dicta dedit, portis sese extulit ingens
telum immane manu quatiens; simul agmine denso
Antheusque Mnestheusque ruunt, omnisque relictis
turba fluit castris. tum caeco puluere campus

miscetur pulsuque pedum tremit excita tellus. 445
 uidit ab aduerso uenientis aggere Turnus,
 uidere Ausonii, gelidusque per ima cucurrit
 ossa tremor; prima ante omnis Iuturna Latinos
 audiit agnouitque sonum et tremefacta refugit.
 ille uolat campoque atrum rapit agmen aperto. 450
 qualis ubi ad terras abrupto sidere nimbus
 it mare per medium (miseris, heu, praescia longe
 horrescunt corda agricolis: dabit ille ruinas
 arboribus stragemque satis, ruet omnia late),
 ante uolant sonitumque ferunt ad litora uenti: 455
 talis in aduersos ductor Rhoeteius hostis
 agmen agit, densi cuneis se quisque coactis
 adglomerant. ferit ense grauem Thymbraeus Osirim,
 Arcetium Mnestheus, Epulonem obtruncat Achates
 Vfentemque Gyas; cadit ipse Tolumnius augur, 460
 primus in aduersos telum qui torserat hostis.
 tollitur in caelum clamor, uersique uicissim
 puluerulenta fuga Rutuli dant terga per agros.
 ipse neque auersos dignatur sternere morti
 nec pede congressos aequo nec tela ferentis 465
 insequitur: solum densa in caligine Turnum
 uestigat lustrans, solum in certamina poscit.

Hoc concussa metu mentem Iuturna uirago
 aurigam Turni media inter lora Metiscum
 excutit et longe lapsum temone reliquit; 470
 ipsa subit manibusque undantis flectit habenas
 cuncta gerens, uocemque et corpus et arma Metisci.
 nigra uelut magnas domini cum diuitis aedes
 peruolat et pennis alta atria lustrat hirundo
 pabula parua legens nidisque loquacibus escas, 475
 et nunc porticibus uacuis, nunc umida circum
 stagna sonat: similis medios Iuturna per hostis
 fertur equis rapidoque uolans obit omnia curru,
 iamque hic germanum iamque hic ostentat ouantem
 nec conferre manum patitur, uolat auia longe. 480
 haud minus Aeneas tortos legit obuius orbis,
 uestigatque uirum et disiecta per agmina magna
 uoce uocat. quotiens oculos coniecit in hostem
 alipedumque fugam cursu temptauit equorum,
 auersos totiens currus Iuturna retorsit. 485

heu, quid agat? uario nequiquam fluctuat aestu,
 diuersaeque uocant animum in contraria curae.
 huic Messapus, uti laeua duo forte gerebat
 lenta, leuis cursu, praefixa hastilia ferro,
 horum unum certo contorquens derigit ictu. 490
 substitit Aeneas et se collegit in arma
 poplite subsidens; apicem tamen incita summum
 hasta tulit summasque excussit uertice cristas.
 tum uero adsurgunt irae, insidiisque subactus,
 diuersos ubi sensit equos currumque referri, 495
 multa Iouem et laesi testatus foederis aras
 iam tandem inuadit medios et Marte secundo
 terribilis saeuam nullo discrimine caedem
 suscitatur, irarumque omnis effundit habenas.

Quis mihi nunc tot acerba deus, quis carmine caedes 500
 diuersas obitumque ducum, quos aequore toto
 inque uicem nunc Turnus agit, nunc Troius heros,
 expediat? tanton placuit concurrere motu,
 Iuppiter, aeterna gentis in pace futuras?
 Aeneas Rutulum Sucronem (ea prima ruentis 505
 pugna loco statuit Teucros) haud multa morantem
 excipit in latus et, qua fata celerrima, crudum
 transadigit costas et cratis pectoris ensem.
 Turnus equo deiectum Amycum fratremque Dioren,
 congressus pedes, hunc uenientem cuspide longa, 510
 hunc mucrone ferit, curruque abscisa duorum
 suspendit capita et rorantia sanguine portat.
 ille Talon Tanaimque neci fortemque Cethegum,
 tris uno congressu, et maestum mittit Oniten,
 nomen Echionium matrisque genus Peridiae; 515
 hic fratres Lycia missos et Apollinis agris
 et iuuenem exosum nequiquam bella Menoeten,
 Arcada, piscosae cui circum flumina Larnae
 ars fuerat pauperque domus nec nota potentum
 munera, conductaque pater tellure serebat. 520
 ac uelut immissi diuersis partibus ignes
 arentem in siluam et uirgulta sonantia lauro,
 aut ubi decursu rapido de montibus altis
 dant sonitum spumosi amnes et in aequora currunt
 quisque suum populatus iter: non segnius ambo 525
 Aeneas Turnusque ruunt per proelia; nunc, nunc

fluctuat ira intus, rumpuntur nescia uinci
pectora, nunc totis in uulnera uiribus itur.

Murranum hic, atausos et auorum antiqua sonantem
nomina per regesque actum genus omne Latinos, 530
praecipitem scopulo atque ingentis turbine saxi
excudit effunditque solo; hunc lora et iuga subter
prouoluere rotae, crebro super ungula pulsu
incita nec domini memorum proculcat equorum.
ille ruenti Hyllo animisque immane frementi 535
occurrit telumque aurata ad tempora torquet:
olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
dextera nec tua te, Graium fortissime Cretheu,
eripuit Turno, nec di texere Cupencum
Aenea ueniente sui: dedit obuia ferro 540
pectora, nec misero clipei mora profuit aerei.
te quoque Laurentes uiderunt, Aeole, campi
oppetere et late terram consternere tergo.
occidis, Argiuae quem non potuere phalanges
sternere nec Priami regnorum euersor Achilles; 545
hic tibi mortis erant metae, domus alta sub Ida,
Lyrnesi domus alta, solo Laurente sepulcrum.
totae adeo conuersae acies omnesque Latini,
omnes Dardanidae, Mnestheus acerque Serestus
et Messapus equum domitor et fortis Asilas 550
Tuscorumque phalanx Euandrique Arcades alae,
pro se quisque uiri summa nituntur opum ui;
nec mora nec requies, uasto certamine tendunt.

Hic mentem Aeneae genetrix pulcherrima misit
iret ut ad muros urbique aduerteret agmen 555
ocius et subita turbaret clade Latinos.
ille ut uestigans diuersa per agmina Turnum
huc atque huc acies circumtulit, aspicit urbem
immunem tanti belli atque impune quietam.
continuo pugnae accendit maioris imago: 560
Mnesthea Sergestumque uocat fortemque Serestum
ductores, tumulumque capit quo cetera Teucrum
concurrit legio, nec scuta aut spicula densi
deponunt. celso medius stans aggere fatur:
'ne qua meis esto dictis mora, Iuppiter hac stat, 565
neu quis ob inceptum subitum mihi signior ito.
urbem hodie, causam belli, regna ipsa Latini,

ni frenum accipere et uicti parere fatentur,
 eruam et aequa solo fumantia culmina ponam.
 scilicet exspectem libeat dum proelia Turno 570
 nostra pati rursusque uelit concurrere uictus?
 hoc caput, o ciues, haec belli summa nefandi.
 ferte faces propere foedusque reposcite flammis.'
 dixerat, atque animis pariter certantibus omnes
 dant cuneum densaque ad muros mole feruntur; 575
 scalae improuiso subitusque apparuit ignis.
 discurrunt alii ad portas primosque trucidant,
 ferrum alii torquent et obumbrant aethera telis.
 ipse inter primos dextram sub moenia tendit
 Aeneas, magnaue incusat uoce Latinum 580
 testaturque deos iterum se ad proelia cogi,
 bis iam Italos hostis, haec altera foedera rumpi.
 exoritur trepidos inter discordia ciuis:
 urbem alii reserare iubent et pandere portas
 Dardanidis ipsumque trahunt in moenia regem; 585
 arma ferunt alii et pergunt defendere muros,
 inclusas ut cum latebroso in pumice pastor
 uestigauit apes fumoque impleuit amaro;
 illae intus trepidae rerum per cerea castra
 discurrunt magnisque acuunt stridoribus iras; 590
 uoluitur ater odor tectis, tum murmure caeco
 intus saxa sonant, uacuas it fumus ad auras.

Accidit haec fessis etiam fortuna Latinis,
 quae totam luctu concussit funditus urbem.
 regina ut tectis uenientem prospicit hostem, 595
 incessi muros, ignis ad tecta uolare,
 nusquam acies contra Rutulas, nulla agmina Turni,
 infelix pugnae iuuenem in certamine credit
 extinctum et subito mentem turbata dolore
 se causam clamat crimenque caputque malorum, 600
 multaue per maestum demens effata furorem
 purpureos moritura manu discindit amictus
 et nodum informis leti trabe nectit ab alta.
 quam cladem miserae postquam accepere Latinae,
 filia prima manu flauos Lauinia crinis 605
 et roseas laniata genas, tum cetera circum
 turba furit, resonant late plangoribus aedes.
 hinc totam infelix uulgatur fama per urbem:

demittunt mentes, it scissa ueste Latinus
 coniugis attonitus fatis urbisque ruina, 610
 canitiem immundo perfusam puluere turpans.

Interea extremo bellator in aequore Turnus 614
 palantis sequitur paucos iam signior atque
 iam minus atque minus successu laetus equorum.
 attulit hunc illi caecis terroribus aura
 commixtum clamorem, arrectasque impulit auris
 confusae sonus urbis et inlaetabile murmur.
 'ei mihi! quid tanto turbantur moenia luctu? 620
 quisue ruit tantus diuersa clamor ab urbe?'
 sic ait, adductisque amens subsistit habenis.
 atque huic, in faciem soror ut conuersa Metisci
 aurigae currumque et equos et lora regebat,
 talibus occurrit dictis: 'hac, Turne, sequamur 625
 Troiugenas, qua prima uiam uictoria pandit;
 sunt alii qui tecta manu defendere possint.
 ingruit Aeneas Italis et proelia miscet,
 et nos saeua manu mittamus funera Teucris.
 nec numero inferior pugnae neque honore recedes.' 630
 Turnus ad haec:
 'o soror, et dudum agnoui, cum prima per artem
 foedera turbasti teque haec in bella dedisti,
 et nunc nequiquam fallis dea. sed quis Olympo
 demissam tantos uoluit te ferre labores? 635
 an fratris miseri letum ut crudele uideres?
 nam quid ago? aut quae iam spondet Fortuna salutem?
 uidi oculos ante ipse meos me uoce uocantem
 Murranum, quo non superat mihi carior alter,
 oppetere ingentem atque ingenti uulnere uictum. 640
 occidit infelix ne nostrum dedecus Vlfens
 aspiceret; Teucris potiuntur corpore et armis.
 excindine domos (id rebus defuit unum)
 perpetiar, dextra nec Drancis dicta refellam?
 terga dabo et Turnum fugientem haec terra uidebit? 645
 usque adeone mori miserum est? uos o mihi, Manes,
 este boni, quoniam superis auersa uoluntas.
 sancta ad uos anima atque istius inscia culpae
 descendam magnorum haud umquam indignus auorum.'

Vix ea fatus erat: medios uolat ecce per hostis 650
 uectus equo spumante Saces, aduersa sagitta

saucius ora, ruitque implorans nomine Turnum:
"Turne, in te suprema salus, miserere tuorum.
fulminat Aeneas armis summasque minatur
deiecturum arces Italum excidioque daturum, 655
iamque faces ad tecta uolant. in te ora Latini,
in te oculos referunt; mussat rex ipse Latinus
quos generos uocet aut quae sese ad foedera flectat.
praeterea regina, tui fidissima, dextra
occidit ipsa sua lucemque exterrita fugit. 660
soli pro portis Messapus et acer Atinas
sustentant acies. circum hos utrimque phalanges
stant densae strictisque seges mucronibus horret
ferrea; tu currum deserto in gramine uersas.'
obstipuit uaria confusus imagine rerum 665
Turnus et obtutu tacito stetit; aestuat ingens
uno in corde pudor mixtoque insania luctu
et furiis agitatus amor et conscia uirtus.
ut primum discussae umbrae et lux reddita menti,
ardentis oculorum orbis ad moenia torsit 670
turbidus eque rotis magnam respexit ad urbem.

Ecce autem flammis inter tabulata uolutus
ad caelum undabat uertex turrimque tenebat,
turrim compactis trabibus quam eduxerat ipse
subdideratque rotas pontisque instrauerat altos. 675
'iam iam fata, soror, superant, absiste morari;
quo deus et quo dura uocat Fortuna sequamur.
stat conferre manum Aeneae, stat, quidquid acerbi est,
morte pati, neque me indecorem, germana, uidebis
amplius. hunc, oro, sine me furere ante furorem.' 680
dixit, et e curru saltum dedit ocuis aruis
perque hostis, per tela ruit maestamque sororem
deserit ac rapido cursu media agmina rumpit.
ac ueluti montis saxum de uertice praeceps
cum ruit auulsum uento, seu turbidus imber 685
proluit aut annis soluit sublapsa uetustas;
fertur in abruptum magno mons improbus actu
exsultatque solo, siluas armenta uirosque
inuoluens secum: disiecta per agmina Turnus
sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuso 690
sanguine terra madet striduntque hastilibus aerae,
significatque manu et magno simul incipit ore:

'parcite iam, Rutuli, et uos tela inhibete, Latini.
quaecumque est fortuna, mea est; me uerius unum
pro uobis foedus luere et decernere ferro.' 695
discessere omnes medii spatiumque dedere.

At pater Aeneas audito nomine Turni
deserit et muros et summas deserit arces
praecipitatque moras omnis, opera omnia rumpit
laetitia exsultans horrendumque intonat armis: 700

quantus Athos aut quantus Eryx aut ipse coruscis
cum fremit ilicibus quantus gaudetque niuali
uertice se attollens pater Appenninus ad auras.
iam uero et Rutuli certatim et Troes et omnes
conuertere oculos Itali, quique alta tenebant 705

moenia quique imos pulsabant ariete muros,
armaque deposuere umeris. stupet ipse Latinus
ingentis, genitos diuersis partibus orbis,
inter se coiisse uiros et cernere ferro.

atque illi, ut uacuo patuerunt aequore campi, 710
procurso rapido coniectis eminus hastis
inuadunt Martem clipeis atque aere sonoro.

dat gemitum tellus; tum crebros ensibus ictus
congeminant, fors et uirtus miscetur in unum.
ac uelut ingenti Sila summoue Taburno 715

cum duo conuersis inimica in proelia tauri
frontibus incurrunt, pauidi cessere magistri,
stat pecus omne metu mutum, mussantque iuuencae
quis nemori imperitet, quem tota armenta sequantur;
illi inter sese multa ui uulnera miscent 720

cornuaque obnixi infigunt et sanguine largo
colla armosque lauant, gemitu nemus omne remugit:
non aliter Tros Aeneas et Daunius heros
concurrunt clipeis, ingens fragor aethera complet.

Iuppiter ipse duas aequato examine lances 725
sustinet et fata imponit diuersa duorum,
quem damnet labor et quo uergat pondere letum.

Emicat hic impune putans et corpore toto
alte sublato consurgit Turnus in ense
et ferit; exclamant Troes trepidique Latini, 730
arrectaeque amborum acies. at perfidus ensis
frangitur in medioque ardentem deserit ictu,
ni fuga subsidio subeat. fugit ocior Euro

ut capulum ignotum dextramque aspexit inermem.
fama est praecipitem, cum prima in proelia iunctos 735
conscendebat equos, patrio mucrone relicto,
dum trepidat, ferrum aurigae rapuisse Metisci;
idque diu, dum terga dabant palantia Teucri,
suffecit; postquam arma dei ad Volcania uentum est,
mortalis mucro glacies ceu futtilis ictu 740
dissiluit, fulua resplendent fragmina harena.
ergo amens diuersa fuga petit aequora Turnus
et nunc huc, inde huc incertos implicat orbis;
undique enim densa Teucri inclusere corona
atque hinc uasta palus, hinc ardua moenia cingunt. 745

Nec minus Aeneas, quamquam tardata sagitta
interdum genua impediunt cursumque recusant,
insequitur trepidique pedem pede feruidus urget:
inclusum ueluti si quando flumine nactus
ceruum aut puniceae saeptum formidine pennae 750
uenator cursu canis et latratibus instat;
ille autem insidiis et ripa territus alta
mille fugit refugitque uias, at uiuidus Vmber
haeret hians, iam iamque tenet similisque tenenti
increpuit malis morsuque elusus inani est; 755
tum uero exoritur clamor ripaeque lacusque
responsant circa et caelum tonat omne tumultu.
ille simul fugiens Rutulos simul increpat omnis
nomine quemque uocans notumque efflagitat ense.
Aeneas mortem contra praesensque minatur 760
exitium, si quisquam adeat, terretque trementis
excisurum urbem minitans et saucius instat.
quinque orbis explent cursu totidemque retexunt
huc illuc; neque enim leuia aut ludicra petuntur
praemia, sed Turni de uita et sanguine certant. 765

Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris
hic steterat, nautis olim uenerabile lignum,
seruati ex undis ubi figere dona solebant
Laurenti diuo et uotas suspendere uestis;
sed stirpem Teucri nullo discrimine sacrum 770
sustulerant, puro ut possent concurrere campo.
hic hasta Aeneae stabat, huc impetus illam
detulerat fixam et lenta radice tenebat.
incubuit uoluitque manu conuellere ferrum

Dardanides, teloque sequi quem prendere cursu 775
 non poterat. tum uero amens formidine Turnus
 'Faune, precor, miserere' inquit 'tuque optima ferrum
 Terra tene, colui uestros si semper honores,
 quos contra Aeneadae bello fecere profanos.'
 dixit, opemque dei non cassa in uota uocauit. 780
 namque diu luctans lentoque in stirpe moratus
 uiribus haud ullis ualuit discludere morsus
 roboris Aeneas. dum nititur acer et instat,
 rursus in aurigae faciem mutata Metisci
 procurrit fratrique ensem dea Daunia reddit. 785
 quod Venus audaci nymphae indignata licere
 accessit telumque alta ab radice reuellit.
 olli sublimes armis animisque relecti,
 hic gladio fidens, hic acer et arduus hasta,
 adsistunt contra certamina Martis anhelii. 790

Iunonem interea rex omnipotentis Olympi
 adloquitur fulua pugnans de nube tuentem:
 'quae iam finis erit, coniunx? quid denique restat?
 indigetem Aenean scis ipsa et scire fateris
 deberi caelo fatisque ad sidera tolli. 795
 quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus haeres?
 mortalin decuit uiolari uulnere diuum?
 aut ensem (quid enim sine te Iuturna ualeret?)
 ereptum reddi Turno et uim crescere uictis?
 desine iam tandem precibusque inflectere nostris, 800
 ne te tantus edit tacitam dolor et mihi curae
 saepe tuo dulci tristes ex ore recursent.
 uentum ad supremum est. terris agitare uel undis
 Troianos potuisti, infandum accendere bellum,
 deformare domum et luctu miscere hymenaeos: 805
 ulterius temptare ueto.' sic Iuppiter orsus;
 sic dea summisso contra Saturnia uultu:
 'ista quidem quia nota mihi tua, magne, uoluntas,
 Iuppiter, et Turnum et terras inuita reliqui;
 nec tu me aerea solam nunc sede uideres 810
 digna indigna pati, sed flammis cincta sub ipsa
 starem acie traheremque inimica in proelia Teucros.
 Iuturnam misero (fateor) succurrere fratri
 suasi et pro uita maiora audere probaui,
 non ut tela tamen, non ut contenderet arcum; 815

adiuro Stygii caput implacabile fontis,
 una superstitione superis quae reddita diuis.
 et nunc cedo equidem pugnasque exosa relinquo.
 illud te, nulla fati quod lege tenetur,
 pro Latio obtestor, pro maiestate tuorum: 820
 cum iam conubiis pacem felicibus (esto)
 component, cum iam leges et foedera iungent,
 ne uetus indigenas nomen mutare Latinos
 neu Troas fieri iubeas Teucrosque uocari
 aut uocem mutare uiros aut uertere uestem. 825
 sit Latium, sint Albani per saecula reges,
 sit Romana potens Itala uirtute propago:
 occidit, occideritque sinas cum nomine Troia.'
 olli subridens hominum rerumque repertor:
 'es germana Iouis Saturnique altera proles, 830
 irarum tantos uoluis sub pectore fluctus.
 uerum age et inceptum frustra summitte furorem:
 do quod uis, et me uictusque uolensque remitto.
 sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
 utque est nomen erit; commixti corpore tantum 835
 subsident Teucrici. morem ritusque sacrorum
 adiciam faciamque omnis uno ore Latinos.
 hinc genus Ausonio mixtum quod sanguine surget,
 supra homines, supra ire deos pietate uidebis,
 nec gens ulla tuos aequae celebrabit honores.' 840
 adnuuit his Iuno et mentem laetata retorsit;
 interea excedit caelo nubemque relinquit.

His actis aliud genitor secum ipse uoluit
 Iuturnamque parat fratris dimittere ab armis.
 dicuntur geminae pestes cognomine Dirae, 845
 quas et Tartaream Nox intempesta Megaeram
 uno eodemque tulit partu, paribusque reuinxit
 serpentum spiris uentosasque addidit alas.
 hae Iouis ad solium saeuique in limine regis
 apparent acuuntque metum mortalibus aegris, 850
 si quando letum horrificum morbosque deum rex
 molitur, meritas aut bello territat urbes.
 harum unam celerem demisit ab aethere summo
 Iuppiter inque omen Iuturnae occurrere iussit:
 illa uolat celerique ad terram turbine fertur. 855
 non secus ac neruo per nubem impulsa sagitta,

armatam saeui Parthus quam felle ueneni,
Parthus siue Cydon, telum immedicabile, torsit,
stridens et celeris incognita transilit umbras:
talis se sata Nocte tulit terrasque petiuit. 860
postquam acies uidet Iliacas atque agmina Turni,
alitis in paruae subitam collecta figuram,
quae quondam in bustis aut culminibus desertis
nocte sedens serum canit importuna per umbras—
hanc uersa in faciem Turni se pestis ob ora 865
fertque refertque sonans clipeumque euerberat alis.
illi membra nouus soluit formidine torpor,
arrectaeque horrore comae et uox faucibus haesit.

At procul ut Dirae stridorem agnouit et alas,
infelix crinis scindit Iuturna solutos 870
unguibus ora soror foedans et pectora pugnis:
'quid nunc te tua, Turne, potest germana iuuare?
aut quid iam durae superat mihi? qua tibi lucem
arte morer? talin possum me opponere monstro?
iam iam linquo acies. ne me terrete timentem, 875
obscae uolucres: alarum uerbera nosco
letalemque sonum, nec fallunt iussa superba
magnanimi Iouis. haec pro uirginitate reponit?
quo uitam dedit aeternam? cur mortis adempta est
condicio? possem tantos finire dolores 880
nunc certe, et misero fratri comes ire per umbras!
immortalis ego? aut quicquam mihi dulce meorum
te sine, frater, erit? o quae satis ima dehiscat
terra mihi, Manisque deam demittat ad imos?'
tantum effata caput glauco contexit amictu 885
multa gemens et se fluuio dea condidit alto.

Aeneas instat contra telumque coruscat
ingens arboreum, et saeuo sic pectore fatur:
'quae nunc deinde mora est? aut quid iam, Turne, retractas?
non cursu, saeuis certandum est comminus armis. 890
uerte omnis tete in facies et contrahe quidquid
siue animis siue arte uales; opta ardua pennis
astra sequi clausumque caua te condere terra.'
ille caput quassans: 'non me tua feruida terrent
dicta, ferox; di me terrent et Iuppiter hostis.' 895
nec plura effatus saxum circumspicit ingens,
saxum antiquum ingens, campo quod forte iacebat,

limes agro positus litem ut discerneret aruis.
 uix illum lecti bis sex ceruice subirent,
 qualia nunc hominum producit corpora tellus; 900
 ille manu raptum trepida torquebat in hostem
 altior insurgens et cursu concitus heros.
 sed neque currentem se nec cognoscit euntem
 tollentemue manu saxumue immane mouentem;
 genua labant, gelidus concreuit frigore sanguis. 905
 tum lapis ipse uiri uacuum per inane uolutus
 nec spatium euasit totum neque pertulit ictum.
 ac uelut in somnis, oculos ubi languida pressit
 nocte quies, nequiquam auidos extendere cursus
 uelle uidemur et in mediis conatibus aegri 910
 succidimus; non lingua ualet, non corpore notae
 sufficiunt uires nec uox aut uerba sequuntur:
 sic Turno, quacumque uiam uirtute petiuit,
 successum dea dira negat. tum pectore sensus
 uertuntur uarii; Rutulos aspectat et urbem 915
 cunctaturque metu letumque instare tremescit,
 nec quo se eripiat, nec qua ui tendat in hostem,
 nec currus usquam uidet aurigamue sororem.

Cunctanti telum Aeneas fatale coruscat,
 sortitus fortunam oculis, et corpore toto 920
 eminus intorquet. murali concita numquam
 tormento sic saxa fremunt nec fulmine tanti
 dissultant crepitus. uolat atri turbinis instar
 exitium dirum hasta ferens orasque recludit
 loricae et clipei extremos septemplicis orbis; 925
 per medium stridens transit femur. incidit ictus
 ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
 consurgunt gemitu Rutuli totusque remugit
 mons circum et uocem late nemora alta remittunt.
 ille humilis supplex oculos dextramque precantem 930
 protendens 'equidem merui nec deprecor' inquit;
 'utere sorte tua. miseri te si qua parentis
 tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
 Anchises genitor) Dauni miserere senectae
 et me, seu corpus spoliatum lumine mauis, 935
 redde meis. uicisti et uictum tendere palmas
 Ausonii uidere; tua est Lauinia coniunx,
 ulterius ne tende odiis.' stetit acer in armis

Aeneas uoluens oculos dextramque repressit;
et iam iamque magis cunctantem flectere sermo 940
coeperat, infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri, uictum quem uulnere Turnus
strauerat atque umeris inimicum insigne gerebat.
ille, oculis postquam saeui monimenta doloris 945
exuuiasque hausit, furiis accensus et ira
terribilis: 'tunc hinc spoliis indute meorum
eripiare mihi? Pallas te hoc uulnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit.'
hoc dicens ferrum aduerso sub pectore condit 950
feruidus; ast illi soluuntur frigore membra
uitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.